

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՒՅԱՆ

ՄԵԾ ՈՃԻՐԸ

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆՅԱՆ
ՄԵՐ ՈՃԻՐԸ

ԻՐԵՎԱՆ «ԱՐԵՎԻԿԱ»

1990

9(47,925)
2h-62

[Handwritten signature]
4.

Մ Ե Ծ Ո Ճ Ի Բ Ը

Հեղինակ
ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ
Ե Ի
ԹԱԼԷԱԴ ՓԱՇԱ

3441

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ
Բնագիրներու ստորագրութեամբ եւ
Բազմաթիւ Պատկերներով

1921
ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՆԱԿ»
ՊՍԹԸՆ

ԳՄԳ 65.8 (24) 52
Ա 624
65.8 (24)
Մտ
Ա 624

Անտոնյան Ա.

Ա. 624 Մեծ ոճիբրը: Հայկական վերջին կոտորածները և թալիաթ փաշա: [Վավերագրութիւն: Դպր. միջին և բարձր տարիքի համար].— Եր.: Արևիկ: 1990. 304 էջ:

Սփյուռքահայ գրող-հրապարակախոս Արամ Անտոնյանը (1887—1952) Տեր-Ջորի անապատում մահվան ճիրաններից ազատված հատուկնտ մարդկանցից է: Ներկա գիրքն ամփոփում է Մեծ եղեռնի վերաբերյալ մի շարք արժեքավոր վավերագրեր, վկայութիւններ, հրամանագրեր, ծածկագիր հեռագրեր, նամակներ ու գրութիւններ, որոնք ուղեկցվում են 1915-ի շարժերից հրաշքով փրկված հեղինակի մեկնաբանութիւններով: Գիրքը տպագրվում է լուսապատճեն-նահանման եղանակով:

4802010000 ()
Ա
707 (01)

ԳՄԳ 65.8 (24) 52

ISBN 5-8077-0879-0

Բոստոն 1921

Մ ՈՒ Տ Ք

ԽՂՃԻ ՉԱՅՆ ՄԸ

Շատ բան պակսեցաւ հայկական մարտիրոսագրութեան: Պակսեցաւ նախ զոհերուն ձայնը, որովհետեւ անոնք կոտորուեցան անանկ ճգնաժամային պահու մը միջոցին ուր գրեթէ ամէն քաղաքակիրթ ժողովուրդ՝ Գերման ընչաքաղցութեան յարուցած զարհուրելի փոթորիկէն իր սեփական գլուխը ազատելու կը նայէր, եւ հեւ ի հեւ կորուին ընթացքին սրմէ կախուած էր իր գոյութիւնը, միջոց ու տրամադրութիւն չունէր ուրիշներով հետաքրքրուելու: Չոհերը ոչ իսկ իրենց ձայնը կրցան հասցնել քաղաքակիրթ մարդկութեան, որովհետեւ ինկան հեռաւոր անյայտ անկիւններու եւ անմարդի անպատաներու մէջ, եւ իրենց հոգեվարքի հոնդիւններուն, իրենց անհնարին շարչարանքին հազիւ քանի մը մարմրուն արձագանգներն են զորս Լորտ Պրայսի պաշտելի վեհանձնութիւնը յաջողեցաւ հրապարակել(1):

Բայց հայկական մարտիրոսագրութեան պակսեցաւ մանաւանդ խղճի ձայն մը, գութի՝ կարեկցութեան, ընդվզումի աղաղակ մը այն միլիոնաւոր ժողովուրդէն որուն վրայ կը ծանրանայ այս ահաւոր եղեռնին բովանդակ պատասխանատուութիւնը: Հինգ տարի՝ — այն հինգ զարհուրանքի տարիները, — եւ այդ հինգ տարուան ընթացքին ոչ մէկ թուրք երբեք բողոքի ձայն մը քարձրացուց այդ հրէշային ոճիրներուն դէմ որոնք ընդհանուր թուրք ժողովուրդին անունով կը գործուէին Օսմանեան

(1) Le traitement des Arme'niens dans l'empire ottoman (1915-16). Par le Vicomte Bryce. (Extrait du Livre Bleu Gouvernement Britannique). Laval, Imp. Moderne, G. Kavanagh & C-ie (1916). in-8.

կայսրութիւն կոչուած գեհեհին մէջ: Ընդհակառակը, տեսակ մը *sadique* հրճուանքի յանձնուած էին բոլորն ալ, երբ ամբողջ ժողովուրդ մը կը մորթուէր պատմութեան անձանօթ բարբարոսութեամբ մը:

Թերեւս բոլորն ալ համամիտ չէին այդ ոճիւններուն, բայց յաղթանակին վստահութիւնը դիրենք դինովցուցած էր Ռուսական մեծ պարտութենէն ետք, եւ այդ դինովութեան մէջ այլեւս հայկական սպանդը կ'արդարանար իրենց աչքին, դափնիի ոստ մը աւելի կը դառնար այն յաղթականի պսակին վրայ զոր արդէն իսկ իրենց գլխուն շուրջը բոլորուած կ'ենթադրէին:

Այդպէս կ'ըլլար նաեւ Գերման ժողովուրդին մէջ՝ Պէլճիզայի եւ Հիւսիսային Ֆրանսայի աւերումներուն համար: Գերմաններուն՝ ինչպէս Թուրքերուն մօտ՝ յաղթանակին ապահովութիւնն էր որ գործուած ահաւոր բարբարոսութեանց հանդէպ խղճի ամէն ձայն խեղդեց, եւ այդ երկու ժողովուրդներուն գործել տուաւ միւս ոճիւրը, լուսթեան ոճիւրը, որ այլեւս համամտութիւն մըն էր, եւ կը նուիրագործէր իրենց անունով գործուած բոլոր եղեռնագործութիւնները:

Ներկայ հրատարակութեամբ՝ այդ խղճի ձայնն է որ կը բերեմ հայկական մարտիրոսագրութեան: Իմ միջոցաւ՝ Թուրք մըն է որ պիտի խօսի, Թուրք մը որ Հայ ժողովուրդին ընդհանուր կոտորածին համար մասնաւորապէս հաստատուած պաշտօնատան մը մէջ կարեւոր պաշտօն մը վարած է երկար ժամանակ, եւ որուն ձեռքէն անցած են սպանդի բոլոր պաշտօնական հրամանները եւ այդ հրամաններուն գործադրութեան տեղեկագիրները:

Այդ Թուրքը՝ Հայէպի գաղթականներու Տեսչութեան նախորդ գլխաւոր-քարտուղար Նաիմ Պէյն է:

Ձինքը տեսեր էի 1916-ի սկիզբները, Եփրատի սահմանակից անապատներէն մէկուն՝ Մէսքէնէի մէջ, այն զարհուրելի օրերուն երբ Տէր Զօրի հսկայ ջարդին պատրաստութիւնները կ'ըլլային: Պաղտատի գիծին վրայ մնացած Հայ գաղթականները կոտորելու որոշումը տրուած էր արդէն: Ձէքի Պէյ Տէր Զօրի կառավարիչը, անհամբեր հեռագիրներ կ'ուղղէր Հայէպ, պահանջելով թէ՛ այդ քաղքին, թէ՛ չրջակայ աւաններուն ու գիւղերուն, եւ թէ ճամբաներուն վրայ մնացած բոլոր Հայերը, որպէս զի ժամ առաջ գերագոյն հարուածը տայ:

Հայէպի գաղթականաց Տեսչութիւնը որ տարագրութեան բոլոր զարհուրանքին գլխաւոր կազմակերպիչը եղաւ, տեսնելով որ հակառակ տրուած հրամաններուն Մէսքէնէի մէջ եւ ամբողջ Եփրատի գիծին վրայ տակաւին ահագին թուով Հայ գաղթականներ կը մնան, իր գլխաւոր-քարտուղարը, Նաիմ Պէյը կը զրկէր որպէս զի շուտով պարպկայքը:

Բայց Նաիմ Պէյ այդ գործին մարդը չէր, որովհետեւ գէշ մարդ չէր: Հագիւ մէկ քանի ձեւական առաքումներ (սէվէիյաթ) ըրաւ գէպի Տէր Զօր, եւ շատ շանցած՝ իրմէ ալ յուսախար՝ դինքւ ետ կանչեցին: Պաշտօնանկ եղաւ նաեւ Մէսքէնէի Միւսիբը(2), Հիւսէին էֆէնտին, եւ միջոց մը

(2) Անպատիւ երկայնքը հաստատուած իրաքանչիւր գաղթականի կայք իր մասնաւոր տեսուչը (Միւսիբ) ունէր, որուն

գաղթականները բոլորովին անտէր մնացին այլ անապատին մէջ, մինչև որ Հալէպի գաղթականաց Տեսչութիւնը այն կողմերը զրկեց Հազար Պէյ անունը կրող գաղանք որ քիչ ատենուան մէջ Եփրատի բովանդակ զիծը մաքրեց մինչև Տէր Զօր:

Մաքաին տարուելու համար Ատանայէն հսկողութեամբ հանուած ու փախած ըլլալով, ստիպուած էի ինքզինքս ծածկել այդ անապատին մէջ ուր ինկեր էի վերջապէս: Այս պատճառաւ, երբեք չէի ուզած Նաիմ Պէյի մօտենալ, հակառակ այն բոլոր բարի վկայութիւններուն զորս կուտային իր մասին: Երբ Մէսքէնէի Միւտիբը պաշտօնանկ եղաւ, տիրող չփոթութենէն օգտուելով փախայ Հալէպ, եւ ինձմէ ետք փախան նաեւ տասը Գօնիացի եւ Ատանացի ընտանիքներ: Ասոնց փախուստի ճամբան Նաիմ Պէյ հարթած էր: Եւ երբ Հալէպի մէջ նորէն ձերբակալուեցանք կեղծ անուններով, կառավարութիւնը ի զուր ճղնեցաւ հաստատելու թէ իրօք Մէսքէնէէն փախստականներ ենք: Մինակ Նաիմ Պէյի վկայութիւնը կրնար վճռական զեր մը խաղալ այդ առթիւ, բայց Նաիմ Պէյ ո՛չ միայն մեզ չմատնեց, այլ նոյն իսկ իր լուրթեան փոխարէն բան մըն ալ չ'պահանջեց, մինչդեռ կրնար ուզածը առնել մասնաւորաբար այդ ընտանիքներէն որոնք հարուստ էին, եւ որոնք երկրորդ անգամ մը անապատ զրկուելով անխուսափելի մահուան մը դատապարտուած պիտի ըլլային:

Անկէ ասդին՝ անցնող երկուքուկէս տարիներու ընթացքին՝ հալածական ինչպէս որ մնացինք եր-

հրամանին ենթակայ էին ժամտարմբրին եւ ուրիշ ստորադաս պաշտօնեաներ:

բեմն Հալէպի, երբեմն Գամակոսի ու Պէյրութի, բայց մանաւանդ Լիբանանի մէջ, այլևս բնաւ չտեսայ Նաիմ Պէյը, եւ իր անունն անգամ մոռցեր էի երբ Անզլիացիք Հալէպ մտան, իրենց հետ բերելով նաեւ ազատութիւնը: Օգտուելով ատկէ, կ'աշխատէի գոնէ պատմութիւնը փրկել, հարցափորձելով վերապրողներէն անոնք որոնք տակաւին կրնային յիշել այն հինգ տարիներուն անպատում զարհուրանքն ու սոսկումները: Հազարաւոր կիներ, աղջիկներ, մարդիկ, այդպէս եկան մօտս, խօսեցան ու գրեցին: Բոլորն ալ իրենց պատմութիւնը ունէին, եւ ոչ մէկուն քաշած չարչարանքը ուրիշի մը կրածին կը նմանէր: Շատ անգամ կը խորհէի որ իւրաքանչիւրին համար առանձին հատոր մը գրել պէտք պիտի ըլլար, այդ ահաւոր զարհուրանքը գոնէ ընդհանուր գիծերու մէջ ամփոփելու համար: Եւ աւելի բան հարիւր հազար էին անոնք որոնք հատոր մը բան ունէին՝ պատմելիք: Եւ տակաւին այս հսկայ գործին պիտի պակսէր պատմութիւնը անոնց որոնք ինկեր էին՝ հետերնին տանելով աւելի բան մէկ միլիոն հատորներու կորուստ մը. . .

Ահա այդ օրերուն Ատանացի բարեկամներ յանկարծ Նաիմ Պէյի անունը միտքս ձգեցին, եւ խոստացան միջնորդելով զինքը իմ քովս դերել: Բոլորն ալ իրմէ բարիք տեսած էին, եւ կը յուսային որ թերեւս կարենայի զինքը խոստովանցնել:

Մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցի այս առաջարկը: Նկատի առնելով այն երկար պաշտօնավարութիւնը զոր Նաիմ Պէյ ունեցած էր Հալէպի գաղթականաց Տեսչութեան մէջ, պէտք էր շատ բան, նոյն իսկ ամէն բան զիտնար: Կը կարծէի որ թերեւս զբաժանական ակնկալութիւն մը պիտի կըր-

նայ զինքը խոստովանութեանց մղել, եւ այս մասին խօսեցայ Հալէպի Ազգ. Միութեան, որ զիս արտօնեց ամէն դնով ձեռք բերելու ինչ որ կրնար նոր լոյս մը սփռել Հայկական Զարդերու մասին: Բայց նոյն իսկ առաջին տեսակցութիւնս Նաիմ Պէյի հետ, զիս համոզեց որ շատ սխալ ենթագորութիւն մըն եմ բեր: Նաիմ Պէյ դրամ չուզեց, հակառակ անոր որ նիւթապէս շատ փայլուն վիճակ մը չունէր:

— Թուրքերուն մեկնումը Հալէպէն՝ ոճրադործներու փախուստին պէս բան մը եղաւ, ըսաւ ինծի: Ես, խղճով հանդիստ ըլլալուս, չուզեցի այդ ոճրադործներուն խառնուիլ ու մնացի:

Ուրախ էր որ Հայերը գոնէ զինքը թշնամի չէին նկատեր:

Դրամի ակնկալութիւնը չունենալուն, դժուար եղաւ զինքը համոզել: Թուրքը ողջ էր իր մէջ, եւ կը վախնար որ պարտութեան հետեւիլք բոլոր պատուհասներուն մէջ որոնցմով իր ցեղը պիտի քաւէր հերուան ոճիրները, հարուած մըն ալ ինք տուած կ'ըլլայ իր խոստովանութիւններով: Եատ ճիզ պէտք եղաւ ինծի: Բայց ամէնէն աւելի իր վրայ ազդեցին պատմութիւնները այն կիներուն որոնք տասնեակներով կուզային սենեակս՝ իրենց քաշած ցաւերուն ու սոսկումներուն վերջիշումը արձանադրել տալու, եւ զորս իրեն կը հազորդէի յաջորդարար:

Շարաթներ տեւեց իր ամբողջական խոստովանութիւնը: Միշտ կտոր կտոր դրեց ու բերաւ, որովհետեւ միշտ գրաւուած մնաց այն սարսափէն թէ իր ցեղին ընդհանուր շահուն պիտի վնասեն այդ թուրքերը զորս ինծի կը յանձնէր գրեթէ մէ-

կիկ մէկիկ, ամէն անգամուն երդում ընելով որ այլեւս վերջինն է տուածը, եւ ամէն անգամուն նոր ու միշտ աւելի տաժանագին ճիզերու դատապարտելով զիս: Տանջանք մը կը դառնար զինքը համոզելու այդ աշխատութիւնը, տանջանք մը զոր, — կը հասկցուի անշուշտ, — սիրով կը տանէի:

Ահա Նաիմ Պէյի այդ յիշողութիւններն են զորս հրատարակութեան կը յանձնեմ այսօր: Խորապէս համոզուած եմ որ Նաիմ Պէյի այդ խղճի ձայնը երբէք չպիտի պոռթկար, եթէ Թուրքիա յաղթական ելած ըլլար պատերազմէն: Հակառակ անոր որ լաւ մարդ էր, ինք ալ տակաւ պիտի անբարոյականար յաղթանակին տուած բարբարիկ զինովութեան մէջ: Եւ Թուրք ցեղին ընդհանուր ցնձութեան ինք ալ իր ձայնը պիտի տանէր, առանց երբեք մտքէն իսկ անցնելու թէ մէկ միլիոնէ աւելի այն տարարախտ զոհերուն վրէժի արդար, գրեթէ աստուածային իրաւունքը կը մեռնի այդ յաղթութեան աղաղակներուն մէջ: Անշուշտ շատ բան ալ ծածկեց, չտուաւ ինչ որ կրնար տալ: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, ազգովին միշտ երախտապարտ պիտի մնանք իրեն որ գոնէ այդքանը ըրաւ:

Անկախարար այդ անձնական յիշողութիւններէն, — ինչ որ անհունապէս աւելի կարեւոր պիտի դառնայ պատմութեան համար, — Նաիմ Պէյ մեզի յանձնեց շատ մը պաշտօնական սօքիւմաններ, — նախարարական հեռագիրներ, կուսակալներու հրամանագրեր, իթիհատի Բօմիթէին կողմէ զրկուած պաշտօնագրեր, — որոնցմով աշխատեցան հուրի եւ արիւնի յորձանքի մը մէջ՝ ընդհանուր բնաջնջումով մը խեղդել, անհետացնել Հայ ցեղին անունով գոյութիւն առած քաղաքական խնդիր մը որ

նուիրականացած էր դարեր տեւող անօրինակ մարտիրոսութեամբ մը:

Ժէօն-Թիւրք կառավարութիւնը հայկական ջարդերուն վերաբերող թուղթերը անհետացուցած ըլլալով, պաշտօնական փաստերը կը պահպէին մեզի: Այս պահանջն էր զոր լրացուց Նախմ Պէյ, յանձնելով այդ աօքիւմանները որոնք իր ձեռքէն անցեր էին Հայկզի Գաղթականաց Տեսչութեան մէջ պաշտօնավարած ստեղծ, եւ զորս մասամբ պահէր էր, թերեւս ապագայ պատասխանատուութենէ մը վախնալով: Այդ աօքիւմաններուն մէկ մասը իր յիշողութեանց ընթացքին արտագրած է, եւ անոնցմէ ամէնէն կարեւորներուն բնագիրները լուսանկարուած են ներկայ աշխատութեան մէջ:

Կարելի չէ առանց սարսուշու կարգալ գազանային շնականութեամբ մը գրուած այդ հրամանագիրները, որոնք պատմութեան մէջ իրենց նմանը չունին ու շղիտի ունենան, որովհետեւ Թուրքերն իսկ զժուար թէ երկրորդ անգամ մըն ալ կարենան հասնիլ բարբարոսութեան այն աստիճանին որով կատարեցին այս անգամուան ջարդերը, եւ որոնք, — ասիկա պէտք է մաղթենք մարդկութեան պատուին ու խղճմտանքին համար, — երանի՜ թէ իրենց «կարապի երգ»ը ըլլային:

Այդ բարբարոսութիւնը կրնայ զարհուրանքի ցնցումը աայ նայն իսկ իրենց նախահայրերուն, որոնք ապահովարար պզտիկ բարբարոսներ չեն եղած, գրեթէ մարդկութիւն մը ջարդած են հինգ-վեց դարու ընթացքին:

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՂԵԱՆ

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Գ Լ Ո Ւ Խ

ՆԱԻՄ ՊԵՅԻ ՅԻՇՈՂ ՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Ա. — ՋԱՐԴԱՐԱՐՆԵՐԸ

Նախ՝ Պէյի այս յիշողութիւնները կարելի չէ
հրատարակութեան յանձնել առանց մեկնութեան.
Հատուածներ կան որոնց պէտք է ընկերացնել ան-
հրաժեշտ բացատրութիւններ, որովհետեւ՝ դէպ-
քերն ու անձերը որոնց կ'ակնարկեն, ընդհանրա-
պէս անձանօթ են Եւրոպայի: Լորտ Պրայսի եւ
Տոքթ. Լէքսիուսի հրատարակութիւնները(3), ո-
րոնք լուսազոյններն են հայկական ջարդերու մասին
Եւրոպա լոյս տեսած գործերուն մէջ, կը հասնին
մինչեւ 1916 թուականը: Բայց ամենէն զարհուրելի
եղեոնագործութիւնները եւ մեծագոյն ջարդերը կա-
տարուեցան 1916-ին եւ անկէ ետք, այն հետաւոր
անապատներուն մէջ ուր տարին թիմեցին իր չէնքե-
րէն եւ օճախներէն այնքան բրտօրէն կորզուած եւ
այնքան ալ վայրենութեամբ տարագրուած հայ ժո-
ղովուրդը:

Եւ այս զարհուրանքը երբէք դուլ ու դադար
չառաւ. ընդհակառակը՝ Գերմանիոյ կողմէ ծանուց-
ուած բոլոր յաղթանակի լուրերուն հետ որոնք
Թուրքերուն անպատիժ մնալու ապահովութիւնը
կ'աւելցնէին, աւելի վայրենի, աւելի անզուժ ու
հրէշային կերպով մը կը վերյառնէր շարունակ: Հա-
լէպի անկումէն երկու շաբաթ առաջ տակաւին հայ-
կական հալածանքի խնդիր կար այդ քաղաքին մէջ, եւ
Բ. Զօրաբանակի հրամանատար Նիհատ փաշա, երբ
իր սպայակոյտին հետ Ատանա փախաւ, իրեն հետ
տարաւ նաեւ շատ մը հայ բանատարկեալներ, Հա-

(3) Le Rapport secret du Dr. Yohannes Lepsius sur les massacres
d'Arme'nie. Avec une pre'face; par Rene' Pinon. Pyris, Payot & C.-ie,
1919, in-8.

լէպ մնացած իր արբանեակներուն ձգելով տակաւին ձերբակալուելիքներու խոշոր ցուցակ մը: Բարեբախտաբար Անգլիացիք չուտով հասան, եւ Գերմաններէն ետք որոնք փախեր էին Լիման Փօն Սանտէրս փաշայի հետ, Թուրքերն ալ փախան ճամարիս խուճապի մը մէջ:

Հինգ տարի շարունակ այդ զարհուրանքին մէջ ապրած, եւ բացի անձնապէս տեսածներէն ու լսածներէն՝ Անգլիացուց Հայէպ մտնելէն ետք, վերապրող ժողովուրդին բոլոր յիշելու կարող կիներուն, ազդիկներուն ու մարդոց իրենց պատմութիւնները գրել տուած ըլլալով, ինծի համար շատ դիւրին էր անշուշտ Նախմ Պէյի այս յիշողութեանց հարազատութիւնը ստուգել: Այդ յիշողութիւնները ո՛չ միայն ճիշտ ու անճիշտ կը պատշաճին իրականութեան, այլ նոյն իսկ շատ դէպքերու եւ շատ ալ մարդոց վրայէն կ'անցնին առանց յիշատակութեան, այն վարանքին եւ բնդհատումներուն պատճառաւ որոնցմով Նախմ Պէյ գրեց այս ամէնը:

Երեք մեծ ջարդեր մանաւանդ կատարուեցան 1916էն սագին՝ երբ արդէն իսկ հայկական գաւառներու ժողովուրդը անապատները քշուեր էր եւ անոր միացեր էին նաեւ Պոլսոյ շրջանակներէն, Անատօլի երկաթուղիի գիծին երկայնքէն ու Կիլիկիայէն տարազրուած Հայերը: Այս վերջիները ջարդ ու կողոպուտ տեսած չէին ճամբուն ընթացքին, եւ մեծ մասամբ յաջողեր էին շատ ճերմակեղէն ու անհրաժեշտ կարասիներ, մանաւանդ վրան առնել միասին: Էրեկ մարդիկ կիներէն չէին անջատուած, իրենց բնտանիքին հետ էին, ինչպէս նաեւ պղտիկները: Իսկ հայկական վեց գաւառներէն եւ Սեւ ծովու ափերու բազմաքանակներէն անապատ հասեր էին միայն կիներ,

3941

աղջիկներ, եւ հագիւ եօթնամեայ մանչեր, որովհետեւ եօթը տարեկանէն վեր ամէն այր անխտիր եպաննուած էր(4): Նոյն իսկ այս կիները ամբողջ չէին հասած: Մեծ մաս մը ինկեր էր ճամբաներուն վրայ, շարշարանքներու, հիւանդութեան, անօթութեան, բայց մանաւանդ ծարաւին պատճառաւ, որովհետեւ դիտմամբ դանոնք բերեր էին անջրդի ճամբաներէ որոնց վրայ իսկ խեղճ կիները ճահիճրու մօրացած ցեխն իսկ, որուն խառնուած էր իրենց այրերուն արիւնը, շնորհ մը կը նկատէին: Սովորաբար իրենց մէջը կը խմէին: Իսկ առ հասարակ՝ ճամբուն վրայ աւելի քան տասը կայքի մէջ զեղեցիկները շարունակ յափշտակուած, աճուրդի հանուած, ծախուած, կամ իրենց պատիւը պահելու զելնուն համար սպաննուած ըլլալով, այն խոշոր կարաւանները տասանորդուեր էին մինչեւ անպատ հասնելին: Շատեր ալ ինքզինքնին լեռներէ վար կամ ջուրի եւ հորերու մէջ նետելով անձնասպան եղած էին:

Այսպէս՝ ընդհանուր հայ ժողովուրդը անապատ իջած էր արդէն երբ յայտնուեցաւ անոնց նրկատմամբ կառավարութեան սնուցած բուն մտադրութիւնը: Այլեւս ոյժէ ինկած, նոյն իսկ իրենց մնացած կեանքի շուքին բեռը անգամ տանելու անկարող, աղքատացած, թշուառացած, զուլումին ու զարհուրանքին, բոլոր կորուստներուն, բոլոր հիւանդութեանց եւ արհաւիրքներուն մէջ խելայեղ դարձած ժողովուրդ մըն էր ատիկա, որ անխուսա-

(4) Միայն քանի մը այրեր, մասնաւորաբար Սեբաստիայէն, յաջողի էին ազատի՝ կանցի տարագով արտուած ըլլալուն:

փելի կերպով մահուան դատապարտուած էր արդէն այդ տարամերժ անապատներուն մէջ: Տակաւին տարիներ պիտի տուէր երկունքը՝ որմէ կախուած էր աշխարհի եւ այդ թշուառներուն ալ բախտը: Պիտի կրնայի՞ն տոկալ այդ տարիներու տաժանքին, երբ հիւանդութիւններն ու սովը իրենց մէջ էին արդէն:

Բայց նոյն իսկ այդ շարշարանքի կեանքը շատ տեսաւ կառավարութիւնը, եւ այն անապատներուն մէջ կազմակերպեց երեք սոսկալի ջարդեր, առաջինը՝ Բէս-Իւլ-Այնի մէջ որուն զոհուեցան մօտաւորապէս 70,000 հոգի, երկրորդը՝ Ինթիլիէի մէջ ուր համարուած էին 50,000 հոգի եւ մեծ մասամբ կ'աշխատէին Պաղտատի Երկաթուղիի ճամբուն թիւնէլին պեղման: Իսկ երրորդը, որ ամէնէն զարհուրելին եղաւ, Տէր Զօրի մէջ, ուր Զէքի Պէյ 200,000 ի մօտ հայ սպաննեց:

Այս թիւերը սոսկ ջարդերու միջոցին ինկած զոհերը ցոյց կուտան: Եթէ այդ երեք տեղերուն մասնաւորաբար Բէս-Իւլ-Այնի եւ Տէր Զօրի մէջ, մասնակի սպաննութեանց, թշուառութեան, հիւանդութեան եւ անօթութեան զոհերն ալ հաշուենք, անապատներուն մէջ մեռած կամ սպաննուած Հայերուն թիւը մէկ միլիոնը կ'անցնի: Մի՛ միայն թիֆիւսին զոհուեցան 150,000 հոգի Իսլահէի մէջ 60,000 կատմայի եւ Աղաղի մէջ, մօտաւորապէս 80,000 Պապի մէջ, աւելի քան 100,000 հոգի Մէսքէնէի մէջ(5), առանց հաշուելու Հալէպի, Եփրատի երկայնքը զանուսդ միւս կայքերուն եւ Բէս-Իւլ-

(5) Այս թիւերը այդ մեռիւնքը բաղկու համար յատկապէս կարգուած մեռելաքաղնիքու կողմէ հազարուած են:

Այնի ու Տէր Զօրի մէջ մեռածները: Իմ Մէսքէնէ գտնուած ատենս օրական մահերու միջին թիւը 300-500 էր: Պապի մէջ՝ միակ օր մը հազար հարիւր տասնը մէկ հոգի ինկեր էին: Եւ այս դիակները անթաղ կը մնային, զը հողէին, կ'սրբանոտէին, այնքան որ զանոնք յօշոտելու համար շրջակայ դիւղերէն իջնող շուները Աստուծոյ մէկ բարեքը կը նըկատուէին այլեւս:

Նախ Պէյի յիշողութիւնները կը սկսին Բէս-Իւլ-Այնի ջարդին նախապատրաստութեան օրերէն: Բէս-Իւլ-Այնի՝ Միջագետքի երբեմնի կայսրութեան աւերակներուն մէջ հաստատուած Զէչէններու պըղտիկ կայք մըն է, հազիւ 50-ի մօտ տուներով: Նախապէս՝ Զօրի կառավարութեան ենթակայ աննշան վայրերէն մէկն էր, բայց Պաղտատի երկաթուղիին դիմին վրայ գտնուելուն՝ յանկարծ մեծ կարեւորութիւն ստացաւ, եւ գայմաքամը որ առաջ մօտը գտնուող Զէչէններու Սէֆա դիւղը կը նստէր, հոն փոխադրուեցաւ: Նախ Պէյի յիշատակած ժամանակը գայմաքամն էր Եուսուֆ Զիյա Պէյ, որ չկըրցաւ գործադրել իրեն տրուած ջարդի հրամանները եւ պաշտօնանկ եղաւ:

Այլեւս խօսքը կուտամ Նախ Պէյի.—

* * *

«Հայոց եղբրական տարագրութեան եւ սպանութեան խնդիրը որ Թուրք անունը մարդկութեան յարիտեմական անէծքին արժանի կը դարձնէ, անանկ կը կարծեմ քէ համաշխարհային պատմութեան միմչեւ այսօր արձանագրած զարհուրելի դէպքերէն ոչ մէկուն կը մնանի: Թուրքիոյ ընդարձակ հողամասին ո՛ր անկիւնն ալ որոնուի, ո՛ր

ամենամուր խորշն ալ խուզարկուի, ամենամագուր կերպով խողխողուած հագարաւար Հայու դիակներ եւ կմախֆներ պիտի գտնուին:

«Ես տակաւին գաղթականներու առաքման գործով չէի գրադեր, Բէս-Իւլ-Այն՝ Բէժիի քարտուղար էի: Գիւղին դէմը, գեաին եզերքը քափաւած հարիւրաւոր կիներէ ու մանուկներէ բաղկացեալ քշուառներու կարաւան մը տեսայ: Ատոնք ամէն օր, առաւօտուն, գիւղ գալով կը մուրային: Ոմանք ալ ջուր կը կրէին եւ կը ջանային ապրիլ այն պատառ մը հացով գոր կը յաջողէին ձեռք բերել:

«Տակաւին ամառ էր: Ժայռերու եւ ծրմակներու մէջ, կամ հողակոյտի մը նեղքերուն խորը կրնային պատասպարուիլ: Բայց երբ ձմեռը վրայ հասաւ, այլեւս շարունակ գիշերուան խոր լուսեան մէջ կը լսուէին ցուրտէն եւ անօթութենէ հոգի տուողներու հեծեծանքները: Գիւղին Ձէչէն ժողովուրդը ասոնք կը լսէր, բայց այդ հոգեվարքի հոնդիւնները ոչ մէկուն խիղճը եւ հոգին կը տանջէին:

«Երբեք չպիտի մոռնամ այն գիշերը: Գայմագամին տունը կը գտնուէի: Փոքորիկ մը դուրսը աւերներ կը գործէր: Տասը վայրկեան անդին՝ այդ փոքորկին գարնաւրանքին տակ մնացած քշուառներուն ողբերն ու հեծեծանքները կը լսէինք: Գայմագամը, Եուսուֆ Զիյա Պէյ, շատ պարկեշտ եւ բարեխիղճ մարդ մըն էր: Միասին ելանք

«աղա»յի մը տունը գացրնք, եւ ուրիշ մէկ քանի տեղեր ալ դիմելով երկու երեք վրան մարեցինք: 10-15 ժանտարմայի եւ ժողովուրդին գործակցութեամբ այդ վրանները կանգնուեցան, որպէս զի խեղները քիչ շատ պատասպարուին: Եղբրական բան մըն էր անոնց մահը. բայց անհունապէս աւելի հոգեյոյգ տեսարան մը կը դառնար երբ շուներ կը յօշոտէին անոնց դիակները:

«Ատոնք՝ Սվազի, Տիարպէֆիքի, Խարբերդի քշուառ հայ գաղթականներ ու մնացորդներն էին: Հինգ վեց նահանգներու մօտաւորապէս մէկ միլիոն բնակչութիւնը տեղահան կ'ըլլար: Մինչեւ որ իրենց ախարավայրը գային՝ իւրաքանչիւր կարաւանէ հազար 100-150 կիներ ու տղաք կը մնայ յի, ինչ որ կ'ապացուցանէր քէ անոնք կոտորուելով կը բերուէին»:

Մինչդեռ Նախմ Պէյ Բէս-Իւլ-Այն կը գտնուէր, տակաւին հոն չէին հասած Պոլսոյ շրջականերէն եւ կիլիկիայէն ճամբայ հանուած եւ հարիւր հազարներու հասնող գաղթականները, որոնք քիչ ետքը այնտեղ պիտի լեցուէին մասամբ երկաթուղիով, մասամբ հեախօսն, եւ որոնց ընդհանուր ջարդին հրամանը չուտով պիտի հասնէր:

Նախմ Պէյ կը շարունակէ .—

«Հալէպ եկայ: Բախտը անա'կ բերաւ որ գաղթականաց ընդհանուր տեսչի փոխանորդի տիրոգոսով տակաւին 3-4 օր առաջ հասած Ապտիլյահատ Նուրի Պէյի մօտ պաշտօնի կոչուիմ իբր գլխաւոր — քարտուղար:

«Մինչդեռ Բէս-Իւլ-Այն կը գտնուէի, աչքովս տեսնելով հանդերձ, չէի հասկցած այն ոնիրներուն նպատակը: Անոնց բնոյթն ու հոգին ետէն կըրցայ ըմբռնել: Հասած գաղտնի ծածկագիրները քանի՛ կ'արձանագրէի, դող կուգար վրաս: Մեծ ազգ մը, իր կիներով եւ ճագուկներով, մահուան դատապարտուած էր:

«Արդէն երբ փոխուեցաւ պետական խորհրդոյ այն որոշումը որ տեղահան եղող Հայոց համար բնակավայր կը սահմանէր Հալէպի Մաարա, Պապ եւ ուրիշ գաւառակները, եւ «Հայոց բնակավայրը հայաուր գետին (Տէր Զօրի մօտ) շրջանակն է» իմաստով հրահանգներ տրուեցան, սկսայ ըմբռնել թէ խնդիրը պարզ տաւ մը չէ, աւելի գարհուրագին բան մը պիտի դառնայ»:

Նախմ Պէյի այս վերջին պարբերութիւնը ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է գիտնալ որ Պոլսոյ շէր-ձականերու, Անատոլի երկաթուղիի գիծին եւ Կիլիկիցիներու ստուար բազմութիւնը նախապէս յաջողեր էր տեղաւորուիլ Հալէպի եւ նոյն վիլայէթին ենթակայ գիւղաքաղաքներու, ինչպէս Ազազի, Բիւրսի, Պապի, Մաարայի, Մունպուճի մէջ: Չեմ գիտեր թէ իրօք պետական Պորհրդոյ կողմէ որոշում մը տրուած էր այս մասին: Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, այդ գաղթականները որոնք ընդհանրապէս խոշոր կաշառքներով յաջողեր էին մնալ վերոյիշեալ տեղերը, շուտով պիտի հանուէին ու զրկուէին վար, մասամբ Բէս-Իւլ-Այն եւ մասամբ Տէր Զօր, ջարդուելու համար: Իրապէս՝ գաղթականներու համար որոշ քաղաքավայր չկար: Կը քչէին անընդհատ, մէկ

կայքէն միւսը, առանց խկ դադար տալու: Կը բաւէր որ քալէին, եւ քալելով՝ հասնէին:

« . . . Օր մը, կը շարունակէ Նախմ Պէյ, ներքին գործոց նախարարութիւնը հետեւեալ ծածկագիր հեռագիրը ղրկեց.—

«Ծանօթ անձնաւորութեանց(6) առաքելան նպատակը հայրենիքին ապագայ բարօրութեան ապահովութիւնն է. որովհետեւ առոնք՝ ո՛ր որ ալ բնակեցուին՝ դարձեալ ետ չպիտի կեանա իրենց անիծապարտ «գաղափարներէն, պէտք է աշխատի որ կարելի եղածին չափ նուազի անոնց թիւը»:

«1915 տարուան Նոյեմբերին հասած էր այս հեռագիրը: Ուր օր վերջ՝ առանց կուսակալին կողմէ մակագրուելու՝ տրուեցաւ Ապտիւսիտ Նուրի Պէյի: Նոյն իրիկունն իսկ՝ ժամը 11½ին (Ը. Թ.) գաղթականաց Տեսուչ էյուպ Պէյ եւ ժամտարմըրիի հրամանատար Էմին Պէյ պաշտօնատուն փութացին, Ապտիւսիտ Նուրի Պէյի մօտ: Նուրի Պէյ իսկոյն անոնց հաղորդեց ստացած հեռագիրը, եւ մօտաւորապէս ժամ մը տեսնուեցան: Իրենց խօսակցութեան միւթը՝ Հայերու բնաջնջման ձեւն էր: Էյուպ Պէյ՝ յայտնի համարձակ փնացման կողմնակից էր: Բայց Ապտիւսիտ Նուրի Պէյ որ շատ խորամանկ մարդ մըն էր, մերժեց այդ գա-

(6) Տեղահանութեան եւ քարդիրու, ինչպէս նաեւ յարակից գործողութեան վերաբերող պատճենական բոլոր ծածկագիրներու մէջ ընդհանրապէս այդ «Ծանօթ Անձնաւորութիւններ» առութիւնը կը գործածուէր Հայերուն համար:

դափարը: Իր կարծիքով, լաւագոյն էր հայ գաղթականները գրկանքի եւ ձմրան սաստկութեան ենթարկել եւ այդպէսով մեղցնել, ինչ որ ապագային՝ անոնց բնական մահուամբ մեռած ըլլալուն թէզը պաշտպանելու եւ զօրացնելու պիտի ծառայէր: 10-15000 հայ գաղթականներ, մէկ կէտի մը վրայ համախմբուելով, անշուշտ շուտով գրկանքի, անօթութեան եւ հիւանդութեան պիտի ենթարկուէին: Յետոյ յանկարծ, երբ գանոնք տեղահան ընէին՝ աւելի առաջ էջելու համար, բնականաբար մարդիկը չպիտի կրնային փոխադրութեան միջոց ցարել, պիտի ստիպուէին ֆալել, եւ պիտի իյնային մամբաներուն երկայնքը: Վերջապէս՝ իր կարծիքը յաղթանակեց:

«Մինչեւ այն ատեն՝ Հալէպի մէջ՝ ժամտարմաները գաղթականներու գործերուն չէին միջամտեր: Բայց ժամտարմաներու պաշտօնատունն ալ սկսաւ ոստիկանատան գործակցիլ: Շուտով մեծ գործունէութիւն մը ծայր տուաւ Հալէպ: Կադմայի մէջ, Քիլիսի շրջակաները եւ Հալէպի շուրջը խոնուած գաղթականները մաս առ մաս Ագրէրին եւ անկէ Պապ կը դրկուէին: Իբօֆ մտածածնուն պէս ալ եղաւ: Անօթութենէ, ցուրտէն, հիւանդութենէն ամէն օր հարիւրաւոր անձերու մեռնելուն լուրը կը հասնէր մեզի: Էյուպ Պէյ Ագագ գնաց: Վերադարձին՝ խնդալով պաշտօնատուն եկաւ: Կը պատմէր թէ ինչպէ՞ս վրանները այրած էր: Պապ լեցաւ: Թիֆլիսը չորս դին կ'այրէր, կը

մրրկէր: Գայմագամը, գաղթականներու առաջնան պաշտօնանները, ամէն օր մահուան տեղեկագիրներ կը դրկէին: Մահը լոկ Հայերը չէր գարներ: բնիկ ժողովուրդն ալ կը կոտորէր:

«Օր մը ըսի Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի:

«— Պէյ էֆէնտի, գաղթականներու առաջնամը քիչ մը մեղմացնենք, որովհետեւ մահը բովանդակ Միջագետքի կը սպառնայ: այս ընթացքով՝ այդ ընդարձակ հողամասին վրայ դեւերէն գատ ոչ ոք պիտի մնայ: Բէսիւ-Այնի գայմագամը ողբագին հայցումներ կ'ընէ կոր այս մասին:

«Նուրի Պէյ խնդաց:

«— Տղա՛ս, ըսաւ, այս կերպով երկու վնասակար տարբեր մէկանց կը փնացնենք. Հայերուն հետ սատկողները Արաբներ չե՞ն. գէ՞շ է. քրքութեան ապագային ցամբան կը հարթուի:

«Լռեցի: Այս սահաւոր պատասխանը դողացուց զիս:

* * *

«Ի՞նչ բան կը փայլերէր այդ մարդը՝ որպէս զի անվախ ու համարձակ, կարենայ այս աստիճան անողորմ ու հրէշային ծրագրի մը գործադրութիւնը հետապնդել: Շատ բան կարելի է ըսել այս մասին: Բայց հրամանագրի օրինակ մը որ գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան գաղտնի թուղթերուն մէջ կը գտնուէր, մինակը կը բաւէ բացատրելու համար այդ աներկիւղ համարձակութիւնը որով Նուրի Պէյ կը կատարէր ի-

րեն վստահուած գործը,— Հայերու ընդ-
հանուր բնազնջման գործը:

«Ահաւասիկ այդ հրամանագիրը.—

«Գարեբէ ի վեր պետութեան ամուր
«հիւր քանդակու բազմացող եւ կառավարու-
«թեան հպմար կարեւոր փորձանքի մը ե-
«րեւոյթը առած հայ տարրին ջնջումը քէեւ
«նախապէս մտադրուած էր, բայց ժամա-
«նակին ստիպումները այս սրբագան մտա-
«դրութիւնը իրականացնելու կարելիութիւն
«չէին ընծայեր: Հիմայ, բոլոր արգելքները
«վերցած եւ հայրենիքը այս վնասակար
«տարրէն փրկելու ժամանակը հասած նկա-
«տելով, կարեւորութեամբ կը յանձնարար-
«ուի որ անոնց արգահատելի վիճակին հան-
«դէպ գուրթի զգացումներու շյանձնուիք,
«եւ անոնց ընդհանուրին գոյութեան վերջ
«տալով, Թուրքիոյ մէջ հայ անուրիին չմնա-
«լուն ոգի ի բռին աշխատիք: Ուշադրու-
«թիւն ընէք որ այս նպատակը իրականացնե-
«լու կոչուելիք պաշտօնեաները հայրենասէր
«եւ վստահելի մարդիկ ըլլան»:

«Այս հրամանագրին բուականը յայտնի
չէր, ոչ ալ որո՞ւ կողմէ զրկուած ըլլալը,
որովհետեւ պատկէն մըն էր: Ամէն բան ցոյց
կուտայ սակայն որ եկած է ներքին գործոց
նախարարութեան կողմէ ուղղակի կուսա-
կալին, եւ կուսակալութիւնն ալ հազարդած է
գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան»:

Այս հրամանագիրը Հալէպ հասած պէտք է ըլ-
լայ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի ժամանումէն առաջ,

ապահովարար ձէլալ Պէյի կուսակալութեան օրով:
Թերեւս ատոր վրայ է որ ձէլալ Պէյ հեռագրեց Գո-
լիս թէ «Ես այս նահանգին կուսակալն եմ, դահիճը
չեմ կրնար ըլլալ», եւ անմիջապէս պաշտօնանկ
ըլլալով, իրեն տեղ զրկուեցաւ Պէքիր Սամի Պէյ,
որ նոյնպէս ջարդելու կողմնակից չէր(7):

Քանի մը ատենէ ի վեր Հալէպ կը գտնուէր ար-
դէն գաղթականաց ընդհանուր Տեսչւ Շիւքրի Պէյ,
որ տեղահանութեան եւ ջարդերուն ծրագիրները կը
կազմակերպէր: Բայց այդ ահաւոր ծրագիրներուն
գործադրութեան համար վստահելի մարդ չէր կըր-
նար ճարել: Կուսակալ ձէլալ Պէյ տակաւին պաշ-
տօնանկ չէր եղած. անկարելի էր անկէ աջակցու-
թիւն գտնել: Ոստիկանութեան Տնօրէն Ֆիւքրի Պէյ՝
ձէլալ Պէյի ազդեցութեան տակն էր, ան ալ հա-
մաժիտ չէր ջարդերուն, անկէ ալ յոյս չկար: Մէկ
հատիկ զօրավիզը զոր Շիւքրի Պէյ ունէր՝ Ատանա-
յէն յատկապէս հայկական ջարդերուն հսկելու հա-
մար իբր Իթիհատի պատուիրակ Հալէպ զրկուած
ձէմալ Պէյն էր: Երկուքը մէկ կ'աշխատէին այն հըս-
կայ ոճիբը իրականացնելու, բայց չէին կրնար բան
մը ընել:

Երկու Հայեր մանաւանդ, Օննիկ եւ Արմենակ
Մազլումեան եղբայրները, սովորաբար ծանօթ՝
«Պարոնները (Baron's)» անուամբ, անձնապէս մտե-
րիմ բարեկամներ թէ՛ կուսակալին եւ թէ՛ ոստիկա-
նութեան Տնօրէնին, մեծադոյն արդելքը դարձեր է-
ին իրենց դէմ, կը ջանային եթէ ոչ չարիքին առաջ-

(7) Ահագին Օսմանեան կայսրութեան մէջ ուր հարիւր հա-
զարաւոր Թուրք պատօնեաներ գոյութիւն ունէին, ձէլալ Պէյի
պէս հինգ լաւ պատօնեայ չնլաւ պատերազմին ամբողջ տե-
ւողութեան ընթացքին:

քը աննելու, գոնէ զայն մեղմելու: Իրենց պանդոկը (Baron's Hotel) Հալէպի մէջ, սովորական պանդոկ մը ըլլալէ աւելի կառավարական պաշտօնատան մէկ ճիւղն էր, բուն իսկ կառավարական չէնքը դարձած էր, որովհետեւ կուսակալը, ոստիկանութեան Տնօրէնը, եւ անոնց հետ զրեթէ ամէն պաշտօնեայ՝ այնտեղ կը դումարուէին միշտ: Զարմանալի դիրք մըն էր այս երկու Հայերուն դիրքը, այդ սովորմի ժամանակներուն մէջ: Մեծը՝ Օննիկ Մազլումեանը, երբեք գլուխը ծոռղ մարդ չէր. լեզուն բռնել չէր գիտեր, չէր կրնար նաեւ կեղծել: Գժուար բան է Թուրքերուն հետ վարուել այդ համարձակութեամբ եւ անկեղծութեամբ, բայց ա՛յն աստիճան անուշ բնաւորութիւն մը ունէր, ա՛յն աստիճան շոյջօրէն իր հարստութիւնը տրամադրեր էր սիրաշահելու, պատուելու, հիւրասիրելու համար այդ մարդիկը որոնք մէկ օրէն միւսը կըրնային իր ազգին դահիճները դառնալ, որ յաջողեր էր անսահման ազդեցութիւն մը ձեռք բերել, եւ ամբողջ այդ ազդեցութիւնը կը կիրարկէր իր ազգակիցներուն փրկութեան համար: Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի պէս հրէշի մը որ Զատիկի խթման օր մը իրեն հարցուցեր էր թէ՛ վաղը Զատիկ է, մեղի ի՞նչ տեսակ շամբանեա պիտի հրամցնես, հետեւեալ պատասխանը տուեր էր.

— Մեղի համար Զատիկ այն օրը պիտի ըլլայ ուր դուն ասկէ ելլես երթաս:

Պզտիկ եղբայրը, Արմենակը, նոյնպէս կեղծելու, զգացումները ծածկելու կարող մարդ չէր: Գրեթէ ամէն օր ոստիկանատունն էր, ընտանիքի մը կամ անհատներու փրկութեան հետամուտ, եւ նոյն իսկ Զէքի Պէյի պէս մարդ մը որ այնքան գէշ համ-

բաւով մը կուզար Հալէպ՝ Տէր Զօր երթալու համար, տունը հրաւիրելով աշխատեր էր բարի տրամադրութիւններով լեցնելու գէպի Հայերը:

Մասնաւոր պաշտօնեաներ Հալէպ կը զրկուէին այն հայաստան ծրագրին իրականացման համար. այս երկու եղբայրները իսկոյն կը ջանային իրենց ազդեցութեան ենթարկել զանոնք, եւ ընդհանրապէս կը յաջողէին: Ընթացի փաշա նոյնպէս սիրեր էր ու կը պաշտպանէր երկուքն ալ: Փաշային թիկնապահներուն պետը՝ Նուսրէթ Պէյ՝ եղբօր մը պէս էր անոնց հետ: Եւ թերեւս այդ բարձր պաշտպանութիւնն էր որ զիրենք այն խենթութեան կը մղէր, այսինքն՝ Հայաստանցի հայ ըլլալով (Արարկիրի Անջրդի գիւղէն են) Հայ պաշտպանել այն սարսափելի օրերուն մէջ ուր այդ «ոճիրը» ներքի չէր նոյն իսկ Իսլամներու: Ինչ որ ալ ըլլայ, երբեք չմտածեցին իրենց անձին, իրենց ընտանիքին սպառնացող վտանգներուն վրայ, եւ յարատեւեցին այդ ճամբուն մէջ:

Երբեք Պէյ կը հասկնար որ բուն արգելքը անոնցմէ է, եւ կը պոռար.

— Ի՛ն առաջ այդ բոյնը (Baron's պանդոկը) պէտք է քանդել:

Առաջին փորձ մը ըրաւ զանոնք քստրել տալու, բայց չյաջողեցաւ, ճէմալ փաշայի հակառակելուն պատճառաւ: Բայց Մազլումեանները, նոյն իսկ այդ վտանգը տեսնելով, չզուշացան: Ընթացի Պէյ պաշտօնանկ ըլլալով իրեն յաջորդեր էր Պէքի Սամի Պէյ, իբր կուսակալ Հալէպի: Հազիւ Հալէպ եկած, ան ալ Մազլումեաններու ազդեցութեան տակ ինկած էր: Երբեք Պէյ, ճարահատ, Պոլիս դիմեց, ներքին դործոց նախարարութեան: Պէքի

Սամի Պէյ պաշտօնանկ եղեր էր քիչ ատենուան մէջ, եւ Հալէպի կուսակալ կարգուեր էր Պիթիխի նախորդ կուսակալ եւ այդ վիլայէթին ստուարաթիւ հայ տարրը գրեթէ ամբողջովին, կիներով, մանուկներով կոտորող Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիզ Պէյը: Ասիկա ալ առաջին օրէն հասկցաւ թէ կարելի չպիտի ըլլայ Հալէպի մէջ «գործ տեսնել» առանց Մաղլումեանները, գոնէ մեծ եղբայրը՝ Օննիկը՝ բռնելու: Ինք ալ իր ջանքերը միացուց Շիւքրի Պէյի ձեռնարկներուն, եւ վերջապէս յաջողեցան ներքին գործոց նախարարութենէն հրաման ստանալ Մաղլումեանները ընտանեօք Մուսուլ աքսորելու: Մահուան դատապարտութեան պէս բան մըն էր ասիկա: Բայց ձէմալ փաշայի հաւանութիւնը անհրաժեշտ էր: Փաշան, տեսնելով որ որոշումը տրուեր է արդէն, պահանջեց Մաղլումեանները զրկել իրեն, Երուսաղէմ, ուր կը գտնուէր այդ միջոցին Սուէզի ճակտին ընդհանուր բանակատեղին: Բայց Լիբանանի կառավարիչ Ալի Միւնիֆ Պէյ խորհուրդ տրուաւ անոնց որ Լիբանան գան, եւ փաշան հաւանած ըլլալով, երկու եղբայրները ընտանեօք մեկնեցան Չահլէ, ուր փախստական հայ ընտանիքներ կը գտնուէին արդէն: Աքսորի մէջ՝ միշտ նոյն փրկարար դերը խաղացին իրենց ազգակիցներուն համար, այնքան որ նոյն իսկ թուրքեր «Հայկական Հիւպատոս» անունը կուտային մեծին՝ Օննիկ Մաղլումեանի:

Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիզ Պէյի Հալէպի կուսակալ նշանակուելէն վերջ մանաւանդ տեղի ունեցան այն զարհուրելի ջարդերն ու անցքերը որոնց վրայ այնքան քստմնելի լոյս մը կը տարածեն Նախ Պէյի յիշողութիւնները:

«Սկիզբները,— կը շարունակէ՝ Նախ Պէյ,— Հալէպի գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան մէջ գոյութիւն ունէր մասնաւոր յանձնաժողով մը, որուն միջոցաւ տեղի կ'ուսնեցային գաղթականներու առաջամները (դէպի անապատ): Քանի՛ այս գործը այդ յանձնաժողովին ձեռքը մնաց, գաղթականները մասամբ գերծ էին կեղեքումէ եւ հարստահարութենէ: Կառավարութիւնը, հասկնալով որ այդ կերպով իր հետապնդած նպատակը չպիտի իրականանայ, կուսակալը (Պէյի Սամի Պէյը) հրաժարեցնելով անոր տեղ զրկեց իր նպատակներուն շահուած Մուսթաֆա Ապտիւլիպիզ Պէյը: Այս մարդը Հայոց քշմամի մըն էր, եւ կը ցանար յանուն քրքուրեան բնաջիհջ ընել Հայ ազգը: Իր կողմէ գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան հաղորդուած հրամանները այնքան խիստ էին որ կարելի չէ բացատրել: Օսմ. բարլամէնթի հայ անդամներէն ոմանֆ, հաւանականաբար հազարումէկ աղաչանքներով, ներքին գործոց նախարարութենէն արտօնութիւն ձեռք բերած էին որ իրենց ընտանիքները Հալէպ մնան: Ատոնց մասին՝ ներքին-գործոց նախարարութիւնը հրաման կ'ուղղէր իրեն, բայց կը ծածկէր այդ հրամանները, եւ այդ ընտանիքներն ալ կը զրկէր անապատ: 15—20 ընտանիքներ կը ճանչնամ՝ որոնց Հալէպ բնակիլը հրամայուած էր, եւ գորս անապատ զրկեց:

«Կառավարութիւնը այս մարդուն գործակից տուած էր Ապտիւսահատ Նուրի Պէյը, իրր գապակամաց ընդհանուր տեսչի փոխանորդ: Նուրի Պէյ չափազանց ուշիւ եւ ի բնէ անգութ մարդ մըն էր, եւ մասնաւորաբար Հայոց դէմ լեցուած էր բշնամութեան զգացումով: Նրբահմար անգործեան մարմնացում մը: Հայոց աղէտն ու բշուանութիւնը, իրարու յաջորդող մահուան տեղեկագիրները ա՛յն աստիճան կը հրեռեցնէին զինքը, որ կը զգլխէր՝ պարելու աստիճան: Որովհետեւ այդ ամէնը իր հրամաններուն արդիւնքն էին: Կառավարութիւնը ասոնց ապրիլը չուգեր, կ'ըսէր: Կը պատուէր թէ երբ այս պաշտօնին կոչուեցաւ, Հալէպ մեկնելու պահուն ներքին գործոց նախարարութեան խորհրդակաւեր իրեն յանձնարարեց որ չմեկնած անգամ մը տեսնէ Թալէադ Փաշան: Նուրի Պէյ կ'երթայ Բ. Դուռ: Փաշային մօտ բանի մը հիւրեր կային:

« Ե՛րբ պիտի մեկնիս, կը հարցնէ:

«Յետոյ, տեղէն ելլելով, զինքը պատուհանին մօտ կը տանի, եւ ցած ձայնով կ'ըսէ.

« Անշուշտ գիտես թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ տեսնելիք գործդ. այլեւս այդ անիծեալներուն (Հայերուն) Թուրքիոյ մէջ ապրիլը չպիտի տեսնեմ(8):

(8) Նախ Պէյի յիշուածեանց այս կէտը կը հաստատէ նաեւ Քիլիսի, յետոյ Զահլէի նախորդ գայմագամ Իսսան Պէյ, որ

«Ճէմալ փաշա հրամայած էր որ Ինքիլիի մէջ իրենց կառքերով աշխատած հինգ վեց հայ ընտանիքներ Դամասկոս երթան: Կուսակալը այս հրամանը հաղորդած էր Նուրի Պէյի, որ անոր կցեց հետեւեալ մակագրութիւնը. — «Հարիւր հազարաւոր Հայեր տեղահան ընող սահագին կառավարութիւն մը բանի մը Հայոց երկու կոտրած կառքերո՞ւն կարօտ է որ այս մարդիկը ընդհանուր առաճումէն (զէպի անապատ) անջատելով Դամասկոս կը զրկուին»: Շատ ջղային ու շատ ալ խիստ էր(9):

«Ապտիւսահատ Նուրի Պէյի գլխաւոր գործակիցն էր անմիջական ստորադասեալը, էյուպ Պէյ, միանգամայն թէ՛ արիւնարբու եւ թէ՛ կաշառակեր մարդ մը: Սպաննելու, բայց մանաւանդ կոզոպտելու աշ-

այս միջոցին Պուիս՝ ներքին գործոց նախարարութեան մասնաւոր զիւանին Տեօրէնն է: Իսսան Պէյ համիմաստ յայտարարութիւն մը ըրած է Ապտիւսահատ Նուրի Պէյի այս խօսքին նկատմամբ. եւ իր յայտարարութիւնը արտագրուած է իրի-հատականներու դատավարութեան ամբաստանագրին մէջ, հետեւեալ կերպով. — «Իսսան Պէյ կ'ըսէ թէ երբ Քիլիսի գայմագամն էր, Պուսէն Հալէպ զրկուած Ապտիւսահատ Նուրի Պէյ աշխատած է համոզել զինքը թէ Հայոց տարագրութեան նպատակը բնաջնջումն է, թէ ես տեսնուած եմ Թալէադ Պէյին հետ եւ անձամբ ստացած բնաջնջման հրամանը, եւ ասոր մէջն է երկրին փրկութիւնը» (Հարցաբնութեան Թուղթեր, էջ 15):

(9) Ապտիւսահատ Նուրի պէյ երբեք չկատարուեցաւ: — «Կատառը կը սիրեմ, կ'ըսէր սովորաբար, բայց կը վախճամ ընդունելու, կը վախճամ որ գրպանս մտած դրամին փոխարէն Հայ մը, միակ Հայ մը կ'ազատի»:

խատեցաւ միշտ: Գաղթականաց Տեսչութեանէն ելլելէն ետքը, մեծ հարստութիւն դիզած ըլլալով, փոխադրութեան եւ յանձնառութեան գործեր ստանձնեց: Այս մարդը որ Հայոցմէն ըրած ահագին կոզոպուտին շնորհիւ հարստացած էր, երբեք ոչ մէկ հայու աղէկութիւն չէ ըրած: Իր կրօնին ու խղիմտանքը դրամն էր: Հայոց հանդէպ խժողութիւնները ազգային իտէալի մը անունով չէր ընէր: Գաղթականներու պարեմաւորման, առաքման ծախսերու յատուկ գումարները մեծ մասամբ իւրացնելով, անոնց ընդհանրութեան անօրութիւնն ու քշուատութիւնը բազմապատկեց(10):

«Ահա այս անձերուն, Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլհալիզ Պէշի եւ գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան փոխանորդ Ապտիւլահատ Նուրի Պէշի հրահանգներովը սկսան կատարուիլ գաղթականներու առաքման բոլոր գործերը, եւ անոնց աշխատութեան սկսելէն ետք ոնիրները իրարու յաջորդեցին:

(10) Կառավարութիւնը որ հայկական տեղահանութեան սկզբնադրութեան օրերուն շատ զգուշաւոր էր, տեղահանութեան բուն նպատակը ֆոզարկելու համար՝ գաղթականներուն անունով վարկ մը սահմանեց: Գահողութիւնը իրմէ չէր արդէն: Տեղահանուած Հայերու ինչքերն ու ստացուածքը գրաւած ըլլալով, անոնցմէ գոյացած գումարէն պիտի առնուէր այդ վարկը: Բայց նորէն ձեւական բան մը եղաւ ատիկա, եւ քանի մը տեղեր միայն օրական մէյմէկ հաց տուին շատ կարճ միջոց մը եւ դադրեցուցին: Արդէն սահմանուած գումարներն ալ մեծ մասամբ տեղահանութեան հսկող Թուրք պաշտօնեաները իւրացուցին:

«Նոր ու սարսափելի հրաման մը որ Հալէպ հասեր էր ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ, ամէն ազատութիւն կուտար իրենց այդ մասին: Եւ արդէն պէտք չունէին ատոր:

«Ահաւասիկ այդ հրամանագիրը.—

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Հայերու համար Թուրքիոյ հողին մէջ «ապրելու, աշխատելու պէս իրաւունքներ «ամբողջովին ջնջուած են եւ այս մասին «կառավարութիւնը, բովանդակ պատաս«խանատուութիւնը ստանձնելով, հրամա«ւշած է նոյն իսկ օրօրոցի մանուկները չքո«ղուլ: Քանի մը նահանգներու մէջ այս հր«քամանին գործադրութեան արդիւնքները «տեսնուած են: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, «մեզի անյայտ պատճառներով, կարգ մը «մարդոց մասին բացառիկ գործողութիւն«ներ կ'ըլլան եւ այդ մարդիկը ուղղակի տա«քրագրութեան վայրերը չդրկուելով Հալէպ «կը բողոքին, որով կառավարութիւնը եր«կրորդ դժուարութեան մը կը մատնուի: «Առանց անոնց պատճառաբանութիւնները «ըրնդունելու, կին թէ մանուկ, ինչ որ ալ «ըլլան, նոյն իսկ շարժելու անկարող եղող«ները հանեցէ՛ք հոնկէ եւ տեղի մի՛ տաք որ «զանոնք պաշտպանէ ժողովուրդը, զր տգի«տութեանը բերմունքով նիւթական շահերը «իր հայրեճասիրական զգացումներէն բար«ձրը կը դասէ եւ չի կրնար կառավարու-

«քեան այս մասին հետապնդած մեծ քաղա-
 «քականութիւնը գնահատել: Որովհետեւ
 «ուրիշ տեղեր անուղղակի կերպով կատար-
 «ուող բնաջնջման գործողութիւնները,—
 «խստութիւն, արագութիւն (տարագրու-
 «թեան ընթացքին), մամբու նեղութիւններ,
 «քշուառութիւն,— հող ուղղակի կերպով
 «կրնան ապահովուիլ, հետեւաբար՝ պահանջ
 «ժամանակ կորսնցնելու, ոգի ի բռին աշ-
 «խատեցէք: Պատերազմական մախարարու-
 «թեանէն բանակի հրամանատարութիւններուն
 «ընդհանուր կերպով հաղորդուած է որ
 «զինուորական կայաններու հրամանատար-
 «ները («Նօքթա Քօմանտանի») գաղթական-
 «ներու առաջնական գործին պէտք չէ միջա-
 «մտնել(11): Այս մասին յատկացուելիք պաշ-
 «տօնեաններուն հաղորդեցէք որ պատասխա-
 «նատուութենէ չվախճալով պէտք է աշխա-
 «տին իսկական նպատակը իրականացնելու:
 «Հանեցէք Ձեր գործունէութեան արդիւնք-

(11) Միջոց մը՝ զինուորական կայաններու հրամանա-
 տարները սկսան արհեստաւորներ անջատել գաղթականներէն,
 զինուորական շէնքերու կառուցման համար: Ասկէ օգտուելով,
 Եստ չայեր, կատարելով, հակառակ նոյնիսկ արհեստաւոր չըլլալ-
 նուն, յաջողեցան արհեստաւոր արձանագրուիլ եւ առաջ բը-
 ուելի ազատելով, գործաւորի հանգամանքով մնալ որոշ կայ-
 քի մը մէջ: Գաղթականներու առաջնական պատօնեանները այս
 մասին բողոքած ըլլալով Պոլիս, Թալէադ Պէշի հեռագրին այս
 հատուածը կը հասկցնէր թէ այլեւս զինուորական կայաններու
 հրամանատարներէն առնուած է արհեստաւորներ վար դնելու
 իրաւունքը:

«ները ամէն շաբթու ծածկագրով հաղոր-
 «դելու:

9 Սեպտ. 915 «Ներքին Գործոց Նախարար
 «ԹԱԼԷԱԿ».

«Երբ այս հրամանը եկաւ, Հալէպի
 գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութիւնը,
 ուղղակի կուսակալին հրամանով, ամէն
 տեսակ գործողութիւններ կատարելու իրա-
 ւասութիւն ունէր:

«Գաղթականներու առաջնական գործո-
 դութեանց միայն մէկ մարդու ձեռք բողո-
 ուելուն նպատակը սա էր որ խժոժութիւն-
 ներ ի գործ դրուելու համար տրուելիք հը-
 բանակները կարելի եղածին չափ գաղտնի
 մնան, շատ մարդիկ չիմանան, եւ ոճիրը
 կատարուի լուելեայն, առանց տարածայնու-
 քեանց տեղի տալու:

«Ընդհանուր գաղթականներու հաւաք-
 ման վայրը (Քէմը) Հալէպէն քսան վայր-
 կեան հեռուն գտնուող Գարլըքի տխրահըն-
 չակ բարձունքն էր: Անկէ գաղթականները
 կը դրկուէին անապատ: Հոն գտնուող Հա-
 յերուն կեանքը ժանտարմայի տասնապետի
 մը եւ առաջնական պաշտօնեայի մը քննա-
 նոյքէն կախուած էր:

«Արդէն Հալէպէն քայլ մը առաջ գա-
 ցողներուն համար՝ ապրելու յոյսը այլեւս
 գոյութիւն չուներ: Գարլըքէն սկսեալ մին-
 չեւ Տէր Զօր երկարող բովանդակ գիծը
 բշուառութեան բոյն մը, գերեզմաննոց մը
 դարձած էր: Գաղթականներու առաջնական

համար մաշանակուած պաշտօնեաներէն վըտահելիներուն պատուիրուած էր որ մահ պատճառող ամէն տեսակ խժոժութեանց գործադրութենէն ետ չկենան:

«Ասիկա կ'ապացուցանեն հետեւեալ երկու հեռագիրները, երկուքն ալ դրկուած ներքին գործոց նախարար Թալէադ Պէյի կողմէ:

«Առաջին հեռագիր.—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Կը լսենք որ կարգ մը պաշտօնեաներ «պատերազմական ատեանի յանձնուած են, ժժանօք անձնաւորութեանց (Հայերուն) շհանդէպ խտուութիւն եւ հարստահարութիւն ի գործ դրած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Ասիկա՝ որքան ալ ձեւական բան «մըն է, բայց կրկին կրնայ համանման պաշտօնեաներու համարձակութիւնը նուազեցնել: Այս պատճառաւ, կը հրամայեմ որ «նմանօրինակ քննութեանց տեղի չտրուի(12):

«Ներքին Գործոց Նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

(12) Եփրատի գիծին վրայ գտնուող կայսերէն մէկուն՝ Ապուհարարի Միտիբը, Բահմէտտին օնպաշի, որ գարհուրմակ մը զարձեր էր հոն գտնուող գաղթականներու գլխուն, եւ իրմէ անբաժան ահաբի բիրով մը շարունակ մարդ կը սպաններ. բազմաբի բողոքներու վրայ այդպէս ձեւական դատաստանի մը համար Հալէպէն կանչուեցաւ, բայց այս հեռագրին համեմատ իսկոյն նորէն իր պատօնին գլուխը դրկուեցաւ, ւտանց իսկ քննուելու: Վերադարձին՝ երբ Մէսէնէն կ'անցնէր Ա-

«Երկրորդ հեռագիր.—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայերուն) կողմէ ամէն տեսակ անձնական «խնդիրներու մասին յարուցուելիք տրբտունջներուն եւ դատերուն նկատառումը «ն'չ միայն անոնց (դէպի անապատ) առաքելման յապաղման պատճառ պիտի ըլլայ. «այլ նաեւ դուռ պիտի բանայ կարգ մը գործողութեանց որոնք հաւանականաբար յաւաքիկային կրնան քաղաքական անպատեհութեանց ծնունդ տալ: Այս պատճառաւ, «պէտք չէ նկատի առնել այդ դիմումները, «եւ այս իմաստով հրահանգ տալու է շահագրգռուող պաշտօնեաներու:

«Ներքին Գործոց Նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

«Ռոմիլիտեւ երբեմն կուսակալութեան եւ գաղթականներու Տեսչութեան շրջանակին ուղղուած բողոքագրեր կուգային գանազան պաշտօնեաններու դէմ: Ներքին գործոց նախարարին ուրիշ մէկ հեռագիրը կը յանձնարարէր որ այդ կարգի բողոքագրերը ընդունուին բայց նկատի չառնուին(13): Այս

պուհարար իջնելու համար, թէ՛օլվերի հարուածներ պարպեց դէպի գաղթականները, պողալով.— «Բողոքագիր եւ ի՞նչ եղաւ. ահա նորէն պատօնիս գլուխը կ'անցնիմ»: Կը հասկցուի անուշտ քէ վերադառնալէն ետք ա'լ աւելի մեծ համեմատութիւններ ստացան խժոժութիւնները այս մարդուն գոր գաղթականները «Ռսկոր կոտորոյ» կ'անուանէին:

հեռագրին շարժառիք տուաւ Հալէպի կուսակալութեան կողմէ նոյն քաղքին քաղքատարական վարչութեան ուղղուած գաղտնի հրահանգ մը որ կ'արգիլէր հայ գաղքականներու կողմէ տրուելիք նմանօրինակ բողոքի հեռագիրներու ընդունուիլը: Կ'երեւայ թէ Հալէպի քաղքատարութեան տնօրէնը այս մասին հարցում ուղղեր է Պոլիս, քաղքատարական նախարարութեան, որուն կողմէ կատարուած դիմումի մը վրայ ներքին գործոց նախարարութիւնը այդ հեռագիրը ուղղած էր:

«Ճամբաներուն վրայ ընտանիքն ու գաւակները մոթքուած, աղջիկը ձեռքէն բռնի առնուած, պատիւը ազարտուած քշուառ մը երբ նամբուն վրայ աւանի մը հանդիպելով կ'ուզէր հեռագրով մը իր ողբալի վիճակը պարզել եւ օգնութիւն հայցել, հեռագրական պաշտօնեաները զինքը կը յանդիմանէին թէ ինչո՞ւ այդ ոճով հեռագիր տալ կ'ուզէ:

«Բայց մահապարտներու բողոքներ էին այլեւս ատոնք, գերեզմանէն եկած ձայներու կը նմանէին: Կառավարութիւնը այդ ձայներէն կը վախճար. գանձնք լսելը իրեն համար տանջանք մըն էր. չէր ուզեր լսել»:

* * *

Այսպէս ահա անապատը իջած հայ ժողովուրդը դատապարտուած էր անխուսափելի մահուան մը,

(13) Տեսնել այս հեռագիրը, որուն բնագիրը մեր մօտն է, ներկայ աշխատութեան «Պատմական Տօհմաններ» գրքուն մէջ:

եւ դահիճները որոնք այդ ցնորեցուցիչ ոճերը պիտի իրականացնէին, էապէս գործին մարդիկն էին: Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլհալիպ Պէյ, գաղթականաց ընդհանուր Տեսչի փոխանորդ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ, իր գործակիցը՝ էյուլպ Պէյ, Իթիհատի պատուիրակ Ճէմալ Պէյ, եւ ատոնց ձեռքին տակ գտնուող մէկը միւսէն արիւնարբու պաշտօնեաներու բազմութիւն մը, որուով նուիրուած էին այդ ճտուրբ գործին, — ինչպէս կը հուշակուէր պաշտօնական տօքիւմաններու մէջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՆԱԻՄ ՊԵՅԻ

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բ.— ԲԷՍ-ԻԻԼ-ԱՅՆԻ ԵՒ ԻՆԹԻԼԼԻԻ
ԶԱՐԴԵՐԸ

Առաջին մեծ ոճերը զոր այս մարդիկը գործեցին, Բէս-Իւլ-Այնի ջարդն էր:

Նախմ Պէյի յիշողութեանց սկիզբը տեսնաք թէ ի՞նչ դրութեան մէջ կը գտնուէին այնտեղ ինկած Հայերը: Նախապէս՝ ներքին դաւառներէ իջնող կեներու եւ սղոց կարաւաններու մնացորդները հոն կը մուտրէին, կը սպաննուէին կամ կը մեռնէին թշուառութենէ: Բայց տակաւ Անատոլիի երկաթուղիի գիծին երկայնքէն ու Կիլիկիայէն ահապին թուով ժողովուրդ սկսեր էր իջնել հոն, երբ պէտք եղեր էր պարպել Իսլահիյէն, յետոյ Գաղման, յետոյ Ազազը, յետոյ Ազթէրինը, որոնց մէջ յաջորդաբար կը խոնուէին բշուող տարագիրները: Ըսինք արդէն թէ Բէս-Իւլ-Այնի գայմապամը, Եուսուֆ Զիյա Պէյ, բարի մարդ մըն էր, որ ի զուր հեռագիր հեռագրի վրայ կը հասցնէր Հալէպ, խնդրելով որ այլեւս Բէս-Իւլ-Այն գաղթական չդրկեն, որովհետեւ արդէն իսկ զրկուածներուն հոգատարութեան ու պատրասարման չէր կրնար հասնիլ:

Նախմ Պէյ կը գրէ.—

«Երբ դէպի Բէս-Իւլ-Այն երկաթուղիով կը կատարուէր գաղթականներու առաքումը, գայմազամ Եուսուֆ Զիյա Պէյ ծանայց թէ այլեւս Բէս-Իւլ-Այնի մէջ հայ գետեղելիք տեղ չէ մնացած, թէ ամէն օր 5—600 գաղթական կը մեռնի, թէ ո՛չ ողջերը դէպի աւելի վար դիկելու, ոչ ալ մեռելները քաղելու ժամանակ կը գտնեն: Եուսուֆ Զիյա Պէյ կը պաղատէր որ այլեւս դադրի դէպի Բէս-Իւլ-Այն գաղթականի առաքումը:

«Հետեւեալ իմաստով՝ պատասխանուեցաւ իրեն.— Առաքումները փութացուցէ՛ք. այդ պարագային՝ մեկնելու վիճակին մէջ չեղողները քաղփէն քանի մը ժամ անդին կ'իյնան կը մեռնին, եւ գաւառակը թէ՛ ողջերէն եւ թէ՛ մեռելներէն ազատած կ'ըլլայ:

«Տեղւայն առաքման պաշտօնեային եւ գայմագամին վերջին տեղեկագիրներէն կը հասկցաւէր թէ չորս ամսուան միջոցին 13—14000 Հայեր անօրութեմէ եւ հիւանդութեմէ մեռած են:»

Ահա այս դրութեան մէջ էին Բէս-Իւլ-Այնի հայ գաղթականները երբ Հալէպի մէջ գանոնք բոլորովին բնաջինջ ընելու միջոցներուն վրայ կը խորհէին: Ամէն բան ցոյց կուտար որ Եուսուֆ Չիյա Պէյ չպիտի հաւանի այդ ոճիրին դործիք ըլլալ: Բայց կար աւելի մեծ արգելք մը, Տէր. Զօրի կոտորարիչ Ալի Սուլտան Պէյը: Ասիկա աւելի բարի եւ աւելի ազդեցիկ մարդ մըն էր քան Եուսուֆ Չիյա Պէյը: Բէս-Իւլ-Այն իր վարչութեան շրջանակին մէջ ըլլալով, մինչեւ այն ատեն ամէն ջանք ըրեր էր որպէս զի հոն խոնուած հայ գաղթականներու զուլումը մեղմուի: Գիւղին մօտ՝ բարձունքի մը կատարը հաստատել տուած էր անոնց վրանները, եւ տեսակ մը թաղ ալ նոյն ինքն գիւղին շրջանակին մէջ հաստատած էր այն Հայոց համար որոնք տակաւին քիչ շատ դրամագլուխ ունենալով, կրնային խանութպանութիւն ընել: Այդ թաղին մէջ, որ իր անունով «Սուլտանի» կը կոչուէր, Հայերը իսկոյն բացեր էին դերձակի, կօշկակարի, մանրավաճառի, նպարեղէնի խանութներ եւ 60 փուռեր: Գաղթական Հայոց մէջ շատ մը ճարտարապետներ, որմնագիր-

ներ, քարակոփներ եւ ուրիշ տեսակ արհեստաւորներ կը գտնուէին: Զինուորական իշխանութիւնը ասոնց ձեռքով մեծ հիւանդանոց մը կառուցանել կուտար: Վաթսուն վարպետներ այդ շինութեան կ'աշխատէին եւ ընտանեօք պարէն կը ստանային իրենց աշխատութեան փոխարէն:

Սուլտան Պէյ նոյն իսկ գաղթականներու առաքման գործին մէջ հայ պաշտօնեայ մը դրած էր, Կիլիկեցի ուսուցիչ մը՝ Պ. Խերոյան, որ կը պատմէ թէ անիկա օր մը հեանեալ խօսքերը ուղղեց գայմագամին.— «Զքննե՛ք թէ ինչո՞ւ Հայերը տեղահան կ'ըլլան. ատիկա մեզի չի վերաբերիր: Ինչպէս ուղենք, կրնանք վարուիլ անոնց հետ. ուղենք կը փճացնենք, ուղենք կը պահենք, կը պահպանենք եւ կ'օգտուինք անոնց աշխատութեան: Չենք կրնար վերցնել անոնց վրայ ծանրացած այս դժբախտութիւնը, բայց կրնանք թէթեւցնել: Ես հաւատք ունիմ թէ ասոնց աշխատութեան շնորհիւ կարճ ժամանակուան մէջ այս անապատները ծաղկեալ դաշտեր պիտի դառնան, այս հիւղակներուն տեղ փառաւոր բնակարաններ պիտի կառուցուին»:— Եւ անդին՝ Հալէպի մէջ՝ այդ ժողովուրդը ամբողջովին ջարդելու ծրագիրը կը պատրաստուէր:

Բայց նոյն իսկ այս բարի մարդը ամբողջովին զերծ չէ մեղադրանքէ: Կարծես ճակատագրուած էր որ ոչ մէկ թուրք պաշտօնեայ, այդ ընդհանուր անբարոյականացման օրերուն, պիտի կրնար լիովին պարկեշտ, արդար ու մաքուր մնալ: Սուլտան Պէյ՝ Տիւրքի անունը կրող ստորին սրիկայի մը հետ ընկերովի ազարակ մը գնած էր Բէս-Իւլ-Այնի մօտերը: Ինք անշուշտ չէր կրնար այդ ազարակին գործերով զբաղիլ: Տիւրքի Պէյ որ կը հսկէր աշխա-

սուիթեանց, չափազանց դէշ համբաւ մը ունէր ար-
դէն: Տեղահանութեան սկիզբը՝ Պաղտատի երկա-
թուղիին գերման վարչութեան կողմէ պաշտօնով
Պարբերդ զբնուած ըլլալով, Եփրատի եզերքը կե-
ցուցեր էր ամբողջ կարաւաններ, եւ անոնցմէ ջո-
կելով ամենէն գեղանի աղջիկները, բէվուլէրի
սպանալիքին տակ պղծեր էր զանոնք իրեն պէ-
տրկիայ ու անբարոյական ընկերներու հետ: Յետոյ
այդ աղջիկները, կէս մը սպաննուած, կէս մը ողջ,
գետը թափեր էին:

Բէս-Իւլ-Այնի մէջ, ազարակին ձրի գործաւոր
հայթայթելու համար, 30 ընտանիք գատեր էր հայ
զաղթականներէն, վատահեցնելով զանոնք որ եթէ
ազարակ երթան եւ այնտեղ աշխատին, այլեւս ա-
ռաջ չպիտի քշուին: Այդ զարհուրանքի շրջանին մէջ
ուր անսպաստ քշուիլը մահուան դատապարտութիւն
մըն էր, Տիւրքի Պէյի առաջարկը ճշմարիտ շնորհ մը
կը դառնար անշուշտ: Ետեք փութացեր էին իր
հրաւերին վրայ, եւ ինք գատեր էր այն ընտանիքնե-
րը միայն որոնք մէկ, կամ երկու, կամ աւելի գե-
ղանի աղջիկ ունէին իրենց մէջ: Փրկութիւնը այդ
կոյտերուն դնով կը կատարուէր: Եւ բոլորն ալ կը
պղծուէին իր կողմէ, յաճախ զարհուրելի պարագա-
ներու մէջ: Դիմադրողները կը սպաննէր ու մօտը
գտնուող գետը նետել կուտար: Իսկ ողջուած աղ-
ջիկները սովորաբար կը նուիրէր շրջակաները հաս-
տատուած Պրկկարաւ արար աշխրէթին պետերուն, ո-
րոնք ջարդերուն մէջ մեծ դեր խաղացին(14):

(14) Պաղտատի երկաթուղիի շինութեան ընկերութեան
երջում գտնուողահ Պ. Biondi (Ջուիցերիացի) մէկ քանի յա-
ջողիցաւ փրկել եւ Հալէպ փախցնել: Նոյն իսկ անգամ մը Ա-
ղաւթի անուանով Պրուսացի 13—14 տարեկան գեղանի աղջիկ մը

Սուտա Պէյ, կ'իմանար այս ամէնը: Բայց Տիւր-
քի Պէյ իր ընկերն էր: Ետոյ անոր հայրը, բարե-
կամներէն մէկն էր: Եւ Տիւրքի Պէյի արարքներուն
աչք դոցելուն համար չկրցաւ արդիւնել այլեւս հա-
մանման դէպքերու կրկնութիւնը: Այսպէս՝ միւս-
նոյն պայմաններով՝ Բէս-Իւլ-Այնի Միւֆթին առաւ
տարաւ 30 ընտանիք, Իսմայիլ Պէյ՝ 30 տուն, Հիւ-
սէին Պէյ՝ 30 տուն: Բոլոր այս ընտանիքները՝ ի-
րենց աղջիկներուն կուտութեան եւ թիւապարտի աշ-
խատութեան մը գնով, ատեն մը պիտի մնային այդ
մարդոց ազարակներուն մէջ, եւ վերջէն, իրենք ալ
դէպի առաջ զբնուելով, պիտի սպաննուէին:

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, բաղգամամբ միւս
թուրք պաշտօնեաներուն, Սուտա Պէյ աստուածա-
յին բարիք մըն էր այդ միջոցին՝ նոյն կողմերը քըշ-
ուած հայ զաղթականներուն համար: Տէր Զօր գառ-
նալէ առաջ պատուիրած էր զայմագամ Եուսուֆ
Զիյա Պէյի որ իր հրամաններուն հակառակ չլարժի,
եւ միշտ հոգ տանի Հայոց հանգստութեան: Դայմա-
գամը արդէն անձնապէս տրամադիր չէր ուրիշ կեր-
պով վարուելու, հակառակ անոր որ Հայկէսն բնաւ
զինքը հանգիստ չէին թողուր: Միշտ հրաման հրա-
մանի ետեւէն կը հասնէր: Ապտիլահատ Նուրի Պէյ՝
Բէս-Իւլ-Այնի զաղթականներու առաջման պաշ-
տօնեային ամենախիստ պատուէրներ կը զրկէ, սա-
կայն անոնք ալ չեն գործադրուիր:

Բայց աւելի լաւ է որ Նաիմ Պէյ ինք պատմէ
այդ անցքերը —

որ Տիւրքի Պէյի կողմէ պղծուելու հետ փախեր էր. սնտուկի
մը մէջ ծրարեց իր բրկաբուրդի ընկերութեան պատկանող
գոյժ եւ այդ կերպով Հալէպ զրկեց:

«Հալէպէն՝ Բէս-Իւլ-Այնի գաղթականներու առաջնական պաշտօնեային զրկուած հրահանգները չէին գործադրուիր, — կը գրէ իր յիշողութեանց մէջ: Ապտիւլահատ Նուրի Պէշ գաղթականներու առաջնական պաշտօնեան, Ատիլ Պէշը ներդրով հասկցաւ թէ հոն գտնուող Հայերու դէպի անապատ առաջնական հակառակողը նոյն ինքն Տէր Զօրի կառավարիչ Սուատ Պէշն է:

«Նուրի Պէշ, Հալէպ դարձին, իրողութիւնը տեղեկագրեց կուսակալ Ապտիւլահալիզ Պէշի, որ անմիջապէս ծածկագրով հրամայեց Ալի Սուատ Պէշի. — «Հագարաւոր Հայերու Բէս-Իւլ-Այնի մէջ թողուած ըլլալը կառավարութեան սրբազան նպատակին անհամաձայն պարագայ մըն է, քէնցէ՛ք գաւնոնք այն տեղէն»:

«Ալի Սուատ Պէշ պատասխանեց. — «Փոխադրութեան միջոցներ չկան որպէս զի կարենամ ժողովուրդը տեղահան ընել: Եթէ հետապնդուած նպատակը գաւնոնք սպաննել է, այս բանը ոչ կրնամ ընել, ոչ ալ ընել տալ»:

«Մուսթաֆա Ապտիւլիալիզ Պէշ այս հեռագիրը Պօլիս՝ ներքին գործոց նախարարութեան զրկեց, անոր կցելով հետեւեալ տեղեկագիրը Ալի Սուատ Պէշի մասին. —

«Ներքին գործոց բարձր նախարարութեան.

«Բննութեան համար անցեալները Բէս-Իւլ-Այն գացող գաղթականաց ընդհանուր

«Տեսչի փոխանորդին տեղեկագրէն կը հասկըցուի որ նոյն տեղը զրկուած Հայերը «մինչեւ այսօր հոն թողուած եւ շէնք շնորհք տուն տեղ կազմակերպած են, եւ թէ գաւնոնք պաշտպանող եւ անոնց այնտեղ հաստատուելին թոյլատրողը Զօրի կառավարիչ Ալի Սուատ Պէշն է:

«Թէեւ կրկին եւ կրկին գրուած է թէ «Բէս-Իւլ-Այնի պէս պատիկ, բայց տեղական «կարեւորութիւն ունեցող գիւղաքաղաքի մը «մէջ հագարաւոր Հայերու խոնուիլը եւ «փոխադրութեան միջոցներ կը պակսին» ի պէս պատնառաբանութիւններով առաջնական «չկատարուիլը պատասխանատուութիւն կը պատնառէ, բայց արդիւնք մը չէ տեսնուած:

«Ալի Սուատ Պէշի ատոնց (Հայոց) մաւսին ցոյց տուած կողմնակցութիւնն ու «պաշտպանութիւնը գարմանալի համեմատութեան մը հասած են: Պատմուածին նաւայելով, իր քով գտնուած կարգ մը (Հայ) «տղոց արդուզարդը ինք իր ձեռքով կ'ընէ, «եւ անոնց ծնողներուն աղէտին վրայ կուզայ ու կ'ողորայ եղեր: Այն կողմերը զրկուող «Հայերը այս կերպով այլապէս երջանիկ «կենցաղի մը կ'արժանանան, եւ ասոր համար Ալի Սուատ Պէշի երախտագարտ են:

«Բայց որովհետեւ այդ կացութեան շարունակութիւնը Հալէպէն գաղթականներու «առաջնական ակամայ յետաձգման պատնառ «պիտի դառնայ, Զեր նախարարական բար-

«ճրութեան դիմելով յարմար կարգադրու-
«քիւն մը կը խնդրեմք:

«23 Դեկտեմբեր 915. «Կուսակալ
«ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

«Այս տեղեկագրին վրայ էր որ Ալի Սու-
ատ Պէյ պաշտօնանկ պիտի ըլլար ժամանակ
մը ետքը»:

* * *

Իրերը այս դրութեան մէջ մնացին մինչև 1916
Փետրուար: Այդ ամսուն Րէս-Իւլ-Այն ժամանեց
հայկական կոտորածներու ամենէն անողորմ ու վա-
տահամբաւ գործադրիչներէն մէկը, Վանի նախորդ
կուսակալ ձեռնարկ Պէյ, քեռայր՝ պատերազմական
նախարար Էնվէր փաշայի: Վանի ջարդերը գործա-
դրելէն ետք դացեր էր Մուշ, հոն նոյնպէս կոտո-
րել տուած էր, եւ յետոյ Պիթլիս անցեր էր՝ Մուս-
թաֆա Ապտիւլհալիպ Պէյի ջարդերը լրացնելու:
1916 Փետրուարին՝ Ատանայի կուսակալ կարգուած
ըլլալով, իր պաշտօնատեղին կը մեկնէր եւ հասեր
էր Րէս-Իւլ-Այն, ուր այդ միջոցին մօտաւորապէս
50,000 հայ գաղթական կը գտնուէր: Գայմազամը
խսկոյն իրեն ընդառաջ փութացած էր հետեւորդնե-
րու խումբի մը հետ, որուն մէջ պատահմամբ կը
գտնուէր նաեւ Պաղտատի Երկաթուղիի Ընկերու-
թեան Երեսմեանց ճիւղին հայ բժիշկներէն մէկը՝
Տորթ. Հրէշտակեան: Տորթորը վերջէն մեզի պատ-
մեց թէ ձեռնարկ Պէյի առաջին տեսած բանը եղաւ
այն բլրակը՝ որուն վրայ կը գտնուէին հայ գաղ-
թականներու հազարաւոր վրանները: ձեռնարկ Պէյ
կը կարծէ թէ զինուորական վրաններ են, եւ կը
հարցնէ թէ դէպի ո՞ր կողմ կ'երթան այդ զինուոր-

ները: Գայմազամը կը պատասխանէ թէ զինուոր
չեն ատոնք, այլ հայ գաղթականներ: Հազիւ ասիկա
լսած՝ ձեռնարկ Պէյ որ մտքէն անգամ չէր կրնար
անցնել թէ հայ մըն ալ կայ իր ունկնդիրներուն մէջ,
կը սոսայ:

— Տակաւին այս շուներէն կը մնա՞ն. հրաման
կ'ընեմ քեզի որ բոլորն ալ ջարդես:

Գայմազամը կը մերժէ հնազանդիլ, առարկե-
լով որ չի կրնար արիւնը մտնել այդքան անմեղնե-
րու, որոնք ոչ մէկ վնաս հասցուցած են իրեն:

— Ուրեմն չե՞ս գիտեր թէ ի՞նչ ծրագիր կը հե-
տապնդէ կառավարութիւնը, կ'ըսէ ձեռնարկ Պէյ:

Ու կը սպառնայ որ զինքը պաշտօնանկ ընել պի-
տի տայ: Նոյն իսկ, գործը խօսքին միացնելով, իս-
կոյն կը կանչէ հեռագրական պաշտօնեան եւ իրո-
ղութիւնը կ'իմացնէ Պօլիս:

Հետեւեանքը անշուշտ պաշտօնանկութիւն մը
պիտի ըլլար, եւ այդպէս ալ եղաւ: Եուսուֆ Զիյա
Պէյ հեռացուեցաւ Րէս-Իւլ-Այնէն(15), եւ տասը օր
վերջ, մարտի սկիզբը, եկաւ նոր գայմազամ մը,
Բումէլիի Գօջանա գաւառակէն երիտասարդ մը,
Քէրիմ Րէֆի Պէյ, որ ձեռնարկ Պէյի մարդն էր:

Հայկական տեղահանութեան առթիւ կառավա-
րութիւնը յատուկ դիտումով պաշտօնի կոչած էր
մասնաւորաբար այն մարդիկը որոնք Պալքանեան
պատերազմին միջոցին ընտանեօք շատ տաժանելի
տարագրութեան մը ենթարկուած եւ Պօլիս գաղ-

(15) Իբրք մակառակարար էր որ ամէն թուրք պատեօն-
եաւի պէս, Եուսուֆ Զիյա Պէյ ալ մեղադրամբէ գերծ չպիտի
մնար: Այս ալ Պալքանեան երկու բոյրեր առաւ տարաւ միասին,
նոյն իսկ ամուսնացաւ կ'ըսեն ամանցմէ մեծին հետ, բայց վեր-
ջէն Հալէպ տեսանք գայն, պղծուած, լքուած եւ անօրի:

թած էին: Ասոնց սրտին մէջ իրենց հերուան տառապանքներուն բովանդակ դառնութիւնն ու վրէժի պտպակը բարբախուն կը մնար: Եւ այդ էր պատճառը որ այնքան զարհուրելի վայրենութիւն մը ցոյց տուին, հակառակ անոր որ Հայերը գեր մը չէին ունեցած անոնց երբեմնի աստապանքներուն մէջ: Նոյն իսկ՝ Պալբանեան պատերազմին ընթացքին՝ ամէն ճակատներու Օսմանեան բանակներուն մէջ գտնուող հայ զինուորները հերոսական կորովով մը կըռուեցան, ինչպէս վկայեցին առ հասարակ բոլոր թուրք համանատարները: Իրենց ոխը Պուրկուլներէն, Սերպերէն, Հելլէններէն՝ հանեցին Հայոցսէն:

Բէս-Իւլ-Այնի նոր գայմազամը գմայլելի գործիք մը եղաւ Հալէպի բորենիներուն ձեռքը, որոնց առջեւ ասպարէզը բոլորովին բաց կը մնար, որովհետեւ յաջողեր էին հրաժարեցնել նաեւ Ալի Մուսա Պէյը, Տէր Զօրի կառավարիչը: Մարտ 17-ին Գէրիմ Բէֆի Պէյ սկսաւ տեղահանութիւնը: Այս գործը վստահուած էր Ձէչէններուն, որոնց չլուխը կը գտնուէր Բէս-Իւլ-Այնի խաղապետութեան Տնօրէն Արսլան Պէյ, եւ որոնց մասին Նաիմ Պէյ հետեւեալը կը գրէ իր յիշողութեանց մէջ.—

«Բէս-Իւլ-Այնի Ձէչէններէն հրոսակախումբ մը կազմուեցաւ, իբր թէ այդ տեղի գաղթականները նամբարդութեան միջոցին յարձակումէ զերծ պահելու համար: Այս հրոսակախումբը գրնուեցաւ: Պահապանի անունը կրոյ այդ մարդիկը սակայն, նամբան գաղթականները կազոսլտօլու, սպաննելու պաշտօնը ունէին:

«Բէս-Իւլ-Այնի Եղերսկան դէպքին հրաւանը ուղղակի Հալէպէն տրուեցաւ: Այս

հրամանը այն հրոսակախումբին պետերուն տրուած էր: Անոնցմէ մէկ քանին Հալէպ եկան եւ կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիլիալիգ Պէյի հետ տեսնուեցան(16): Անոնց վերադարձէն չորս հինգ օր ետքը՝ Բէս-Իւլ-Այնի գայմազամը (Գէրիմ Բէֆի Պէյ) ծածկագրով իմացուց անոնց հասած եւ հրահանգները ընդունած ըլլալը»:

Զարդերը գրեթէ տեղահանութեան հետեւեցան, որովհետեւ կատարուեցան շատ մօտիկ տեղուանք, զլիաւորարար ձերքըպի ափերուն եւ դէպի Շէտտատէ իջնող ճամբուն վրայ: Հայերը, խումբ խումբ հանուելով, կը սպաննուէին ամենավայրագ կերպով: Երբեմն անոնց՝ մարդիկ կը յաջողէին փախչիլ, կուզային Բէս-Իւլ-Այն, — կարելի չէր ուրիշ տեղ երթալ, — կը պատմէին զարհուրանքը: Երեւակայիլ պէտք է թէ այդ պատմութիւնները լսող խեղճ անպաշտպան ժողովուրդը ի՞նչ ահաւոր սըրտայուզութեան, ի՞նչ սոսկումի կը մատնուէր երբ կուզային խարազանով, հրացանի բունքով, գաւազանի եւ մոյկի հարուածներով զինքը կը հանէին ու կը քչէին դէպի այն սպանդանոցները: Ո՛չ հրանդի խնայուեցաւ, ո՛չ մահուկներու, ո՛չ ծերերու:

Զարդերը տեւեցին ամիսներ: Մինչեւ Յունիս տակաւին կը շարունակուէին, երբ տեղւոյն գաղ-

(16) Ասոնց մէջ կը գտնուէր մասնաորարար Արսլան Պէյի եղբայր Հիւսէին Պէյը, որ Արսլան Պէյի մօտուրնէն ետք (1917-ի սկզբները) անոր յաջորդեց իբր Բէս-Իւլ-Այնի բաղապետութեան տնօրէն: Երկու եղբայր մեծ դեր խաղացին նաեւ Տէր Զօրի քարոզչութեան մէջ: Հիւսէին Պէյ արդէն արունակ կ'իբրար Հալէպ, ծախելու համար այն առաքիանքը գործ ինքն ու եղբայրը եւ իրենց մարդիկը արունակ կը կողոպտէին գաղթականներէն:

Թականներու առաքման պաշտօնեան՝ Ատիլ Պէյ՝ ալիւս իր գործը լրացած նկատելով՝ ճամբայ ելաւ դէպի Հալէպ, հազարաւոր ոսկիներով: Որովհետեւ գաղթականները, առանց ո՛ր եւ է փոխադրութեան միջոցի ճամբայ հանուած ըլլալով, գրեթէ ոչինչ կրցած էին առնել հետերնին: Արդէն դիտնալով որ քանի մը ժամ անդին պիտի սպաննուին, չէին ուզեր աւելորդ տեղը բնու տանիլ: Իրենց կարասիները, իրենց վրանները, քչուկնէն տակաւին շարաթներ հոք կը մնային այն բլրակին դադաթը ուր բանակած էին: Վերջէն՝ ընդհանուր թալան մը տեղի ունեցած էր, եւ Ատիլ Պէյ ալ խոշոր բաժին մը առած կը մեկնէր: Չմեկնած՝ իրեն ողջերթի դացողներուն պատուիրած էր հրապարակաւ.

— Չըլլայ որ հատ մը անգամ ողջ թողուք. պըդտիկները մանաւանդ, մինչեւ 7—8 տարեկանները, ջարդեցէ՛ք անխնայ, որովհետեւ եթէ ողջ թողուք՝ վաղը ատոնք մեզմէ վրէժ յուծելու պիտի ելլեն(17):

Բայց իր մեկնումէն վերջը, Քէրիմ Բէֆի Պէյ պիտի ստիպուէր կասեցնել տեղահանութիւնն ու ջարդերը: Այդ միջոցին Չէքի Պէյ Տէր Չօր հասած էր իրր կառավարէչ, Սուաա Պէյի տեղ, եւ այն տեղի ջարդերը սկսած ըլլալով, մարդու սէտք ունէր իր դիւանին գործը յաջողցնելու համար: Մօտաւորապէս 200,000 հոգի ջարդելը դիւրին գործ չէ: Աշխատութեան հսկայական համեմատութիւնը զինքը շփոթեցուցեր էր: Ստիբուսած՝ Տէր Չօր կանչեր էր Բէս-Իւլ-Այնի ջարդերը կատարող բոլոր Չէչէնները,

(17) Ասիկա կարծես կարգախօս մըն էր: Ամէն տեղ եւ մեծն պատօնեայ, ջարդերը գործադրող ժողովուրդին այդպէս կը խօսէր:

բը, որոնք գացեր էին միանալու Սէֆայի իրենց ազգակիցներուն: Բայց նորէն ջարդարարները անբաւական էին գոհերուն համար: Հասկնալով որ Չէչէններուն միջոցաւ գործը չպիտի լրանայ, Չէքի Պէյ Չօրի շրջակայ արար աշիրէթներուն խոստացեր էր գոհերուն հագուստները իրենց տալ, եթէ ջարդերուն օգնէին: Եւ անոնք. նոզուներ էին: Մեծագոյն մասը անոնց ձեռքով ջարդուեցաւ:

Չէչէններուն այս ժախնակաւոր բացակայութեան պատճառաւ, Բէս-Իւլ-Այն մնացած մէկ երկու հարիւր ընտանիքներ պահ մը շունչ առին: Բայց այս դադարը երկար չպիտի տեւէր: Այն միջոցին ուր թէ՛ Բէս-Իւլ-Այնի մէջ եւ թէ՛ Տէր Չօր ջարդերը տեղի կ'ունենային, ձէվտէթ Պէյ անցած էր Ատանա: Ճամբան՝ հանդիպեր էր Ինթիլլէ ուր փութով առաջ կը տարուէին Պաղտատի երկաթուղիի փապուղիին շինութիւնները: Աւելի քան 50,000 Հայեր, որոնք կարաւաններէն անջատուելով հոն մնացեր էին, պատառ մը հացի փոխարէն կ'աշխատէին տեղահանութեան սկսելէն ի վեր: Շատ հարուստ ու դիրքի տէր մարդիկ՝ դարձեր էին պարզ գործաւոր, քար կը կոտրէին, ու նորէն գոհ էին, որովհետեւ այդտեղ գոնէ զերծ էին: Անոնց մեծ մասը կիներ եւ պզտիկներ էին սրոնք նոյնպէս կ'աշխատէին:

Արդէն այս գործաւորները հանելու փորձ մը եղած էր 1915-ի վերջերը:

Նախմ Պէյ կը գրէ այդ մասին.—

«Թէ՛ երկաթուղիի շինութիւններու եւ թէ վարչութեան պաշտօնեաներուն մեծագոյն մասը հայ էր: Կառավարութիւնը, իբր

թէ անոնց անյարմարութենէն վախճալով հետեւեալ հրամանը տուաւ .—

«No. 801

«Հալէպի կուսակալութեան .

«Աս հասարակ ամէն հաստատութեան .
«Երկաթուղիի եւ ուրիշ շինութիւններու
«գործերուն մէջ ծառայող Հայերուն ալ ի-
«րենց տարագրութեան վայրերը դրկուելնին
«որոշուած եւ այս մասին պատերազմական
«նախարարութենէն բանակի հրամանատա-
«րութեանց տեղեկութիւն տրուած է: Ար-
«դիւնքը հաղորդեցէք:

«26 Դեկտ. 915. «Ներքին Գործոց Նախարար
«ԹԱԼԷԱՊ».

«Ասոր վրայ, երկաթուղիի զինուորա-
կան ֆոնիստրութենէն անոնց անուաները ուզ-
ուեցաւ: Այս մասին թէ՛ երկաթուղիի ֆո-
միսէր Խայրի Պէյ եւ թէ ձեմալ Փաշա մեծ
մարդասիրութիւն ցոյց տուին: Թալէպ
Փաշայի անիրաւութեան ապացոյցը սա է որ
երկաթուղիի պաշտօնեաներու մեծամաս-
նութիւնը հայ ըլլալով եւ Հայերու հան-
դէպ այնքան խժողութիւններ ի գործ դր-
ուած ըլլալով հանդերձ, 4—5 տարի տեւող
պատերազմին ընթացքին բոլորն ալ հաւա-
տարմութեամբ աշխատելէ զատ ոչինչ բրած
են: Գիծին ոչ մէկ կողմը դէպք մը տեղի ու-
նեցած է անոնց պատճառաւ:

«Բայց քիչ ետքը խնդիրը նորէն ար-
ծարծուեցաւ եւ հետեւեալ նոր հեռագիրը
հասաւ .—

«No. 840.

«Հալէպի կուսակալութեան .

«Կը լսենք որ Ինքիլի, Այրանի շրջա-
«կաներէն սկսեալ մինչեւ Հալէպ երկարող
«գիծերու նամբաներուն երկայնքը, մեծա-
«գոյն մասը կին եւ պտիկներ, 40—50,000
«Հայեր կը գտնուին: Ամենախիստ կերպով
«պիտի պատժուին այն անձերը որոնք զին-
«ուորական առաջնաց համար մեծ կարե-
«ւորութիւն ունեցող այդ դիրքերուն վրայ
«քշուառութեան համախմբման մը կազ-
«մուելուն պատճառ կ'ըլլան: Հիտեարար.
«Ատանայի կուսակալութեան հետ բանակ-
«ցելով, անմիջապէս, առանց Հալէպ հան-
«դիպցնելու, հետիոտն իրենց տարագրու-
«թեան վայրերը (*անապատները*) դրկեցէք
«այդ Հայերը: Կարեւորութեամբ կը սպա-
«սեմ որ մինչեւ շարաք մը հաղորդէք անոր
«արդիւնքը:

«Ներքին Գործոց Նախարար
«16 Յունուար 916. «ԹԱԼԷԱՊ».

«Ճիշդ նոյն օրը հասաւ նաեւ այս հեռագիրը
ամբողջացնող հետեւեալ հեռագիրը .—

«Հալէպի կուսակալութեան .

«Յաւելուած 16 Յունուար 1916 թուա-
«կիր եւ No. 840 հեռագրին .—

«Ինքիլիի եւ Այրանի դիրքերուն վրայ
«քողուած հայերէն (*երկաթուղիի*) շինու-
«թեան մէջ ծառայողները մի՛ դրկէք մինչեւ
«շինութեանց ւարտումը: Բայց իրենց ըն-
«տանիքին հետ միասին բնակելնին թոյլա-

«տրբիլի չըլլալով, գանոնք Հալէպի շրջա-
«կաները յարմար տեղերու մէջ առժամա-
«նակեայ կեդրով բնակեցուցե՛ք: Մնացած
«անոք կիներն ու պատիկները, նախորդ
«յայտարարութեան համաձայն՝ շուտով
«զրկեցե՛ք (դէպի անապատ):»

«Ներքին գործոց նախարար
16 Յունուար 1916. «ԹԱԼԿԱԴ».

«Այս յաւելումն պատճառը երկա-
թուղիի շինութեան ընկերութեան նարտա-
բազէտներուն կողմէ եղած բողոքն էր (18):
Որովհետեւ հայ գործաւորներու հեռացումը
կը նշանակէր շինութեանց դադարումը: Ա-
նոնց ընտանիքներէն խումբեր Հալէպ բեր-
ուեցան: Գիւղերու մէջ պիտի բնակէին: Ա-
նունքին գրուեցաւ, տետրակներ շինուե-
ցան, խեղճերը յուսադրեցին, բայց սին
յոյս: Ոստիկանութիւնը մէկ կողմէն դուրս
կը հանէր զիրենք: Խնդրանքներ տուի՛ք: Այդ
խնդրանքները իբր թէ նկատողութեան կառ-
նուէին, բայց բան մըն ալ եղած չունէր:
Խեղճ կիները մէկ պաշտօնատունէն միւսը
կը քափառէին: Օրեր անցան, աղերսագրի,
գործողութեան հարկ չմնաց այլեւս: Ներ-
քին գործոց նախարարութիւնը, Հալէպի
կուսակալութեան կողմէ եղած հարցման մը
վրայ, կը ջնջէր նախապէս տրուած հրամա-

(18) Առանձին յիշատակութեան արժանի են նոյն տեղը
գտնուող Զուիցերիացի նարտաբազէտները, մասնաւորաբար
Ինթիլի նարտաբազէտներուն պետ Պ. Koppel, որոնք ամէն
ճիգ չխնայեցին իրենց մօտ աշխատող Հայերուն կեանքը փր-
կելու համար, թէեւ անօգուտ տեղը:

նը, որուն համեմատ այդ կիները Հալէպի
շրջակայ գիւղերը պիտի բնակէին, եւ անոնց
տեղ կը զրկուէր հետեւեալ կտրուկ հեռա-
գիրը.—

«No. 860

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Պատասխան 27 Յունուար 916 ծանու-
«ցագրին.—

«Համոզեցե՛ք զիրենք թէ այրերնին ը
«վերջոյ իրենց պիտի միտնան, եւ զրկեցե՛ք
«տարագրութեան վայրերը:

«2 Փետրուար 916

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԿԱԴ»

«Այդպէս ալ եղաւ, եւ խնդրարկու կի-
ները օր մը յանկարծ համբայ հանուելով
էշուեցան Մէսէէնէի անապատը, անկէ Տէր
Զօր զրկուելու համար:»

*Բայց բոլորն ալ չէին հանուած: Մեծ մասամբ
մնացեր էին Ինթիլի, Այրան, Պահչէ, կաշառքի եւ
ընկերութեան ճարտարագէտներուն պաշտպանու-
թեան շնորհիւ, անանկ որ, ձէվիտ Պէյի անցած ատե-
նը մեծամասնութիւնը հոն էր տակաւին, հոն էին
մասնաւոր չէրիկ մարզիկը: Առանց կարեւորութիւն
ընծայելու զուիցերիացի ճարտարագէտներու բողո-
քին, Պահչէի ժամտարմըրիի հրամանատար Եաշար
Պէյ անունով զարհուրելի հրէջի մը միջոցաւ որուն
գործակցեցան շրջականերու գրեթէ բոլոր թուրք
պաշտօնեաներն ու ժողովուրդը, ձէվտէթ Պէյ խումբ
խումբ տեղ-տեղ ընկ տալով ճամբայ հանեց մասնա-
ւոր պատուէրներով:*

Տեղահանութիւն չէր իսկապէս, այլ կատարեալ ջարդ մը: Ժողովուրդը տարագրուեցաւ Մարաշի եւ Այնթապի ճամբով: Էն առաջ դատուած 1800 երիտասարդներ ամբողջովին սպաննուեալ էին: Միւս խումբերը՝ անոնց դիակները կոխկռտելով անցեր էին այն ցաւի ճամբաներէն, որոնց վրայ տասնեակներով կը տեսնէին ծառերու ճիւղերէ իրենց մտղերէն կախուած մերկ ազջիկներ՝ որոնք սպաննուեալ էին չարաչար կերպով պղծուելէ վերջ(19):

Երբ թուրք խումբերը հանուելով տարուեցան, ճամբաներուն վրայ մնացեր էին հարիւրաւոր մանր տղաք որոնք ծառերու տակ, երբեմն դիակներու մօտիկ կը ճուռային մերկ ու անթի: Պ. Koppel զանոնք հաւաքելով լեցնել տուաւ տինամիթի պարապ սընտուկներու մէջ, եւ բերաւ Ինթիլիի, ուր իր հաստատած որբանոցը պատասպարուեցան: Քանի մը օր ետքը՝ Պաղտատի երկաթուղիի շինութեան ընկերութեան գերման անօրէնը, իր պետը, զինքը խստօրէն պիտի յանդիմանէր իր մարդասիրութեան համար:

Մարաշի եւ Այնթապի ճամբով քշուած այդ խումբերը, ճամբան կոտորուելով կոտորուելով, զրկուեցան մինչեւ Մէրտին, ուր տասնէն մէկը պիտի հասնէր: Անոնցմէ մաս մըն ալ 500 հոգի, տարուեր էին Ռէս Իւլ Այն եւ միացեր էին հոն մնացող մէկ քանի հարիւր հայ ընտանիքներուն, որոնք Չէչէններուն Տէր Զօրի մէջ զրաղած ըլլալուն պատճառաւ դեռ չէին ջարդուած: Բայց երբ Տէր Զօրի տեղահանութիւնը լրացաւ եւ ջարդերը դիւրացան, Չէչէնները

(19) Գրեթէ Ռոյն օրերուն այդ ճամբաներուն վրայ սպաննուեցան մաւր Անգլիացի եւ Հնդկ գերիներ, որոնցմէ մաս մը կ'աւիստացուէր Ինթիլիի փապուղիին շինութեան գործին մէջ:

չուտով զարձան Ռէս-Իւլ-Այն եւ հանեցին հոն մնացած, ինչպէս նաեւ Ինթիլիէն եկած ժողովուրդը եւ քեղցին Շէտտատէի շրջակաները, ուր պիտի ջարդուէին Տէր Զօրի հայոց վերջին մնացորդներուն հետ:

1916 Ապրիլին, մինչդեռ Ռէս-Իւլ-Այնի ջարդերը տեղի կուենանային եւ ճամբաները լեցուն էին նոյն իսկ ծծկան ազտիկներու, և ծիծերնին կտրուած ազջիկներու, ցցահան եղած կիներու եւ մարդոց դիակներով, Շուէտացի դերմանասէր Պ. Սվէն-Հետին անկէ անցաւ: Քար մը պիտի խղձար ամենամանողորմ կերպով խողխողուած այդ անմեղ մարտիրոսներուն դիակները տեսնելով: Պ. Սվէն-Հետին նոյն իսկ այդ քարի կտորն ալ չունէր իբր սիրտ: Պօլտոյ մէջ՝ Թուրքերը գոլեց, ու Եւրոպա անցնելուն՝ հերքեց ջարդերը որոնց ազանատես եղեր էր:

Գրեթէ նոյն ատենները Ռէս-Իւլ-Այնէն անցնելով ճարապլուս գնաց համբաւաւոր շիմտէն՝ մարտանաւին հրամանատարը, Փօն Միւքքէն: Այդ միջոցին ճարապլուս կը գանուէր Պաղտատի երկաթուղիի շինութեանց ընկերութեան լոճիկներէն Տք. Հրէշտակեանի կիներ, որ գերմանուհի մըն է: Տիկին Հրէշտակեան, ինք անձամբ մեղի պատմեց, Փօն Միւքքէի կը խօսի հայկական ջարդերուն վրայ եւ կըսէ թէ խաղաղութեան կնքուելէն ետք Գերմանիա ի՞նչ պատասխան պիտի տայ քաղաքակիրթ աշխարհին՝ այդ բարբարոսութեանց նկատմամբ որոնք իր աչքին առջեւ գործուեցան:

Փօն Միւքքէ կը պատասխանէ.

—Հոգ ընկիւք բան չկայ, տիկին. խաղաղութեան կնքուելէն ետք կարգադրելիք ա՛յնքան խնդիրննչ պիտի ըլլան որ հաւ մը անգամ իր փետուրը չպիտի չարժէ Հայերուն համար. . . :

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՆԱԻՄ ՊԵՅԻ
ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գ.— ՏԷՐ ԶՕՐԻ ԶԱՐԴԵՐԸ

Մինչդեռ Բէս-Իւլ-Այնի եւ Ինթիլիի ջարդերը
լրանալու վրայ էին, անդին սկսած էին արդէն այն
այլապէս անաւոր կոտորածները որոնցմով Ձէքի
Պէյ բնաջինջ պիտի բնէր Տէր Զօր համախմբուած
200,000 հայ գաղթականները:

Արդէն անգամ մը առիթ ունեցանք ըսելու թէ
Ձէքի Պէյ անհամբեր հեռագիրներ կ'ուղղէր Հալէ-
պի կուսակալութեան, որպէս զի ժամ առաջ նոյն
չրջանակին եւ չրջականերուն մէջ գտնուող Հայերը
զրկեն իրեն:

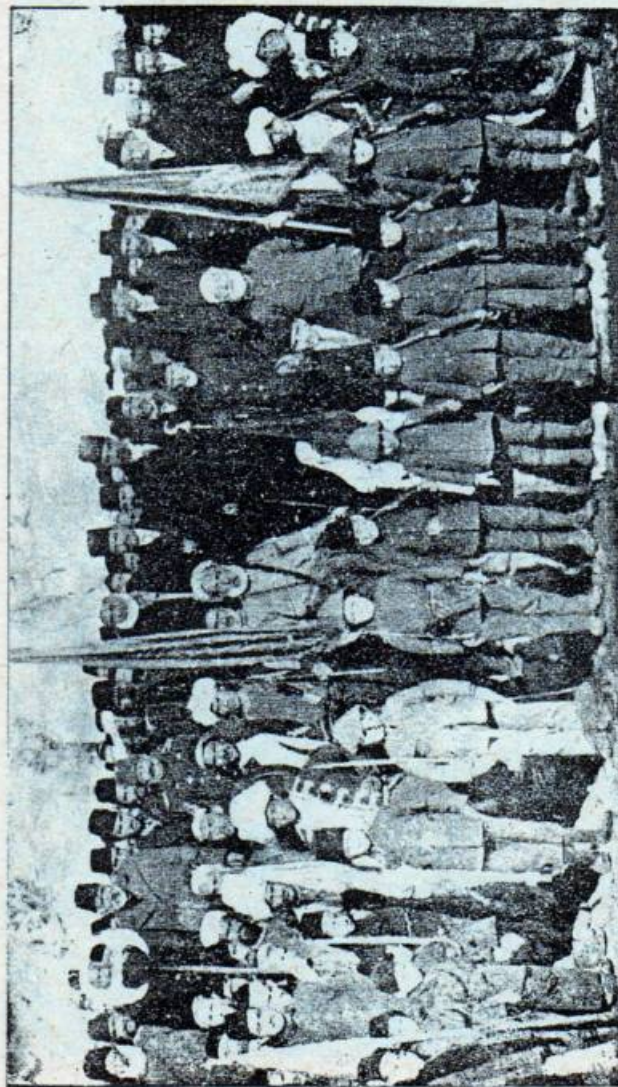
Կառավարութիւնը նուազ անհամբեր չէր: Այդ
անհամբերութեան պատճառը ցոյց տալու համար
պիտի ստիպուինք շեղիլ մեր նիւթէն, եւ առիկա
առիթ մը պիտի ըլլայ մեզի՝ պատմութեան էջի մը
լուսարանութեան համար:

* * *

Տարանէլի կռիւներուն դադարումը զոր ժէօն-
թիւրք կառավարութիւնը իբր օսմանեան պատմու-
թեան ամէնէն փայլուն յաղթանակը պանծացուց,
չատ սկեպտիկ թողուցած էր թուրք ժողովուրդը:
Որովհետեւ կորուստը զարհուրելի եղած էր: Թուրք
բանակին լաւագոյն եւ ստուարագոյն մասը փճա-
ցած էր անզլիական կրակին տակ: Պօլիս՝ մէկ ծայ-
րէն միւսը հիւանդանոցի վերածուած էր: Վիրա-
ւորները հազարներով կը հասնէին ամէն օր, եւ
վերջը չէր վար: Երբ Անզլիացիք քաշուեցան, — ոչ
ոք հաւտաց թէ փախած են, ինչպէս կը յայտարարէր
կառավարութիւնը, — նեղուցները պաշտպանող բա-
նակէն այնքան քիչ բան մնացած էր որ կառավա-

րութիւնը չկրցաւ անոնցմէ աչքի զարնելիք խուճր մը գոյացնել՝ Պոլսոյ մէջ յաղթական զօրանցք մը կատարելով վերարժարժելու համար մարեւու վրայ եղող թուրք դիմադրութեան ոգին: Անգլիոյ, եւ առ հասարակ համաձայնական երկիրներու հանրային կարծիքը թերեւս հիասթափուած մնաց այդ արշաւանքին անյաջողութեան նկատմամբ, բայց կրնան, վստահ ըլլալ որ օսմանեան կայսրութեան տրուած դերադոյն հարուածը եղաւ ատիկա, որովհետեւ բոլորովին փճացուց Անատոլոյցի թուրքերէ կազմուած այն ընտրեալ ու կորովի բանակը որ թուրքիոյ զօրութեան առանցքն էր, ինչպէս եղած է զարեհէ ի վեր, եւ որ այս անգամ, արժատէն զարնըւած, թերեւս ա'լ բնաւ չկարենայ վերակազմուիլ: Առանց Տարտանէլի արշաւանքին՝ Պաղտատի ու Պաղեստինի յաղթանակները թերեւս չիրականանային: Անգլիացուց քաշուելէն ետք՝ երկար ամիսներ այլեւս թուրք բանակի խօսք չկար: Պաշտօնական զեկոյցները լուս էին միանգամայն բոլոր ճակատներուն համար: Բայց պարտութեան լուրերը, որքան ալ խստիւ գաղտնի պահուէին, դարձեալ կը հասնէին թուրք ժողովուրդին: Քիւթ-իլ-Ամարայի վերադարձումն ու զօրավար Թաուզէնտի անձնատուութիւնը միջոց մը նորէն խանդավառեցին թուրք ժողովուրդը, բայց շուտով վրայ հասաւ Պաղտատի անկումը, եւ թուրք պաշտօնական զեկոյցները նորէն վերածուեցան լակոնական «ձակատներուն վրայ նորութիւն չկայ» յուսահատեցուցիչ բլիշէին, որով ծանուցուած էին անցեալ բոլոր պարտութիւնները:

Ամբողջ այդ շրջանին՝ օսմանեան հանրային կարծիքը Եւրոպայի մէջ ձեռք բերուած դերմանա-

Սրբազան պատեւազօրի (Ճիխատ) համբիսաուր Կոչակումբ:

ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԻԷՄԱԼ ՓԱՇԱ
«Երլտրըմ» բանակին հրամանատարը եւ ներկայ
ազգայնական շարժման պետը .

կան յաղթանակներու լուրերով օրօրուեցաւ: Թուրքերը կը կարգային այդ լուրերը եւ կը հարցնէին իրարու. — «Այս ամէնը ազէկ, բայց մե՞նք ինչ կ'ընենք»: — Երկրին գրեթէ կէսը թշնամիին ձեռքն էր: Կառավարութիւնը յայտնարար կը նեղուէր: Միանգամայն մարդու եւ դրամի պէտք ունէր, բայց իրեն խայժը կը պակսէր՝ ժողովուրդը նոր զոհողութեան մը մղելու համար: Այդ խայժը՝ նորէն Գերմանիան էր որ տուաւ իրեն, «Ելլալըրմ» բանակին կազմութեան գաղափարը մէջտեղ դնելով:

Այս բանակը Պաղտատը պիտի վերագրուէր: Գերմանները շուտով յաջողեցան Թուրքերուն անմտութիւնը հրապուրել՝ Սալիֆայութեան այդ նւիրական քաղաքը Անգլիացւոց ձեռքէն ազատելու հեռանկարով, եւ ատոր շնորհիւ յաջողեցան գերագոյն տուրքի մը մղել Թուրք ժողովուրդը, նոր կազմուելիք բանակին անունով: Այլուոր՝ խորհրդանշանական անուն մը տուէր էին անոր, — «Ելլալըրմ» (կայծակ), — եւ կը հաւաստէին թէ կայծակի մը արագութեամբ պիտի սլանայ «Բիւրիցս ատեղի անիծած ազգին» վրայ, — ինչպէս կը կոչէին Անգլիացիները, եւ նուիրական քաղաքը պիտի ազատէ անոնց սրբապիղծ ձեռքերէն: Զօրավար Ֆալքէնհայմ, Ռումանիոյ յաղթականը, անձամբ պիտի վարէր գործողութիւնները, եւ անոր իբր գործակից կը յիշուէր Թուրք բանակին թերեւս կարողագոյն զօրավարը, Մուսթաֆա Բէմալ Փաշա, որ մեծ ժողովրդականութիւն շահած էր Տարտանէլի պաշտպանութեան օրերուն:

Երբե՛ք Գերմանիա այնքան չէր աշխատած Թուրք եւ արար ժողովուրդները Անգլիոյ դէմ զբառելու. որքան աշխատեցաւ այդ «Ելլալըրմ» բանակին

կազմութեան օրերուն: Արշաւանքը արար ժողովուրդին մօտ համակրելի դարձնելու համար, գերման սպաներ արարական տարազով հանդիսութիւններ կը սարքէին Հալէպի մէջ եւ ամբողջ Պաղտատի գիծին վրայ, բեմեր կը յարդարէին՝ որոնց ճակատը խոշոր պերտով կ'երեւար «Gott strafe England!» («Աստուած պատժէ Անգլիան») վերտառութիւնը, ինչպէս ցոյց կուտայ այս աշխատութեան ընկերացող լուսանկարներէն մէկը (Պատկեր No. 8.): Կը ջանային Պաղտատի վերագրաւուածը խեղայ մը դարձնել նաեւ Արար տարրին համար: Հիքմէթ Պէյ անուն շէրքէս մը(1) յատուկ պաշտօնով զրկուած էր Միջագետքի անապատները, արար շէյխերն ու ցեղապետները ձեռք անցընելու եւ անոնց վրայ հսկելու համար: Իր ջանքերուն շնորհիւ այն կողմերը դանդաղ թափառիկ Արարներու (Ene'ze') նշանաւորադոյն պետը՝ Շէյխ Հաշիմ, որուն ազդեցութիւնը կը տարածուէր Եփրատի բովանդակ գիծին երկայնքը, խոստացած էր աջակցիլ «Եւրոպրում» բանակին:

Շէյխ Հաշիմ խորամանկ մարդ մըն էր: Կը հաւատամ որ Անգլիացուց ալ նոյն խոստումը ըրած էր, եւ անոնցմէ ալ դրամ կ'առնէր: Վերջէն՝ այս մարդը Հալէպ եկաւ եւ մեծ պատուի ու նուէրներու արժանացաւ Մուսթաֆա Քէմալ Փաշայի կողմէ:

(1) Այս Չէրքէսը պատերազմին սկիզբը իբր կամաւոր կրուներ էր Կովկասի ճակատը: Վերջին ժամանակ մը Տիարպէֆիքի ոստիկանութեան Տնօրէն եղաւ, յետոյ ստացաւ այս պատօնը որուն կ'ակնարկեմք: «Աւելի ետքը զինքը զրկեցին Գամակոս, օրջակամբու Չէչէնները Անգլիացուց դէմ կռուի մղելու համար: Հալէպ վերադարձին, ոստիկանութեան Տնօրէն կարգուեցաւ, եւ Անգլիացուց հազար մտնելն օր մը առաջ ինք ալ փախաւ ուրիշ թուրք պատօնեաներու հետ:

Հալէպի անկումէն քանի մը օր առաջ ալ նոյն քաղաքն էր: Եկած էր իր ծառայութիւնը մատուցանելու Մուսթաֆա Քէմալ Փաշայի որ Պաղտատին պարտութենէն փախած՝ Հալէպ կը մնար Գերմաններուն մեկնումէն ետք: Շէյխ Հաշիմ այդ առթիւ 10,000 հրացան ու ռազմանիւթ ստանալով դարձաւ անապատ:

Գերմաններուն կողմէ նոր չէր ատելութեան այս դաստիարակութիւնը Անգլիացուց դէմ: Ծիհատի (նուիրական պատերազմի) հրատարակութիւնը որուն գլխաւոր թելադրիչները եղան, իրենց ձեռքը պատրուակ մը դարձած էր մասնաւորաբար Արար տարրը գրգռելու Անգլիացուց դէմ, եւ այդ մտքով Գերմանիոյ մէջ հրատարակեր էին արարերէն զըրբոյկ մը զոր ամէն Գերման, նոյն իսկ Գերմանուհիները, պաշտօն ստացած էին տարածելու արարական ոստաններու մէջ: Հալէպ՝ Տիկին Քօխն էր որ այդ զործը կատարեց: Ամէն տեսակէտով նշանաւոր կին մըն էր ասիկա, որուն ամուսինը 30 տարի է ի վեր Հալէպի մէջ կը զործէր իբր ներկայացուցիչ գերմանական Luticke առեւտրական տան: Բարի մարդ մըն էր, բայց ամէն կարեւորութիւն կը կորսնցնէր կնոջը մօտ, այնքա՛ն որ զինքը ներկայացնելու համար կ'ընէին սովորաբար — «Պ. Քօխ ... Տիկին Քօխի էրիկը»: — Տիկին Քօխ սկիզբները զարհուրելի ատելութեամբ մը լեցուած էր նաեւ Հայոց դէմ, բայց այն ահաւոր թշուառութիւնը որուն աւելի ետքը ենթարկուեցաւ հայ ժողովուրդը, զինքը այնքա՛ն յուզեց որ միջոց մը ձեռքը խարազան մը առած Հալէպի փողոցներուն մէջ կը ծեծէր հայ խոշտանգող ոստիկանները: Նոյն իսկ ժամանակ մըն ալ

يجب تشكيل جمعيات سرية وجهرية في البلاد الإسلامية

فدحل الوقت لا من يشكل كل قوم من الاقوام الاسلامة جمعيات سرية وجهرية ويقوموا في وجه اعدائهم المستولين معلمين الجهاد عليهم لصوروا او طاهم من غائله الزوال وهوروا سعة الاستقلال ولعلموا اهم لا تسخ لهم بعد ذلك فرصة تمكهم من مثل عدا العمل .

يجب ان يعلموا منذالوم ان الجهاد المقدس قد اصح فرما وان دم الكفار الذين في البلاد الاسلامة (ماعدا الدمين والمتأمنين والحلفاء) اصح هدرا

يجب ان يعلموا ان الكافرين المستولين على البلاد الاسلامة اصح قتلهم فرص عين سواء كان سراً او جهراً وبذلك لطق القرآن العظيم هو انه (فجدوهم واقتلوهم حيث تقفتموهم واولئك حملنا اكم عليهم سلطاناً مبيا)

ان ابن يقتل من المستولين على البلاد الاسلامة ولو كافرأ واحدا سراً او جهراً نوانا مثل نوات من احا العالم الاسلامي كله فدمي ان يتعهد كل فرد من المسلمين في اي محل كان بقتل ثلاثة او اربعة على الاقل من الكفار المستولين اعداء الله واعداء الدين؛ يسعى ان يتعهد بذلك امام الله تعالى راحا نوانه من الله وحده ولتق المسلماته وان لم يكن له من عمل الخير سوى هذا

հաւաքելով խնամեց հայ որբերը, զորս կառավարութիւնը ձեռքէն առաւ վերջէն:

Այս կինն էր որ Հալէպի մէջ սկսաւ տարածել վերոյիշեալ արարելէն գրքոյկը, որուն 10-րդ էջին վերջին պարբերութիւնը՝ կը յայտարարէր թէ հարազատ իսլամ, հետեւարար նաեւ՝ փրկութեան արժանի իսլամ չպիտի նկատուի այն որ առ նուազն չորս քրիստոնեայ շմեռցնէ: Եւ արարական շրջանակներու մէջ՝ քրիստոնեայ ըլլալով Անգլիացիք կը գտնուէին: Գիրքը այնքա՛ն ազմուկ եւ sensation հանեց որ թուրք կառավարութիւնը ստիպուեցաւ հաւաքել եւ ո՛չնչացնել բոլոր ցրուած օրինակները, Տիկին Քօթի քով մնացածներն ալ: Հազուադիւս օրինակի մը վրայէն լուսանկարելով կ'արտագրենք 10-րդ էջը որ կը բովանդակէ վերոյիշեալ ոճրագործութեան դրդումը (Պատկեր No. 9):

Ահա այս պայմաններուն մէջ կը պատրաստուէր Պաղատտի վերադրաման ծրագիրը: Նոր կազմուելիք բանակը Եփրատի ուղղութեամբ պիտի իջնէր դէպի Միջագետք: Մէքէնէ — Տէր Զօր ճամբան քանի մը օրերէ ի վեր կ'ուսումնասիրուէր Գերման սպաներու եւ ճարտարագէտներու կողմէ: Խոշոր թուով հայ զանգուածներու ներկայութիւնը այդ գիծին վրայ՝ անհանգստութիւն կը պատճառէր անոնց: Մանաւանդ որ համոզուած էին թէ հայ զաղթականները յարաբերութեան մէջ են Արար լըրտեսներու հետ զորս Անգլիացիք կը զրկէին Մուսուլի եւ Զօրի շրջանակներուն հետազօտութեան համար: Գերմանացւոց կողմէ եղած շարունակական դիտողութեանց վրայ՝ կառավարութիւնը հեռագիր հեռագիրի ետեւէ կը հասցնէր, այդ գիծին երկայնքը գտնուող Հայերը վայրկեան մը առաջ

իջնեցնելու համար Զօր, ուր պիտի ջարդուէին անողորմ կերպով:

Թէ Գերմաններուն եւ թէ Թուրք կառավարութեան կողմէ այս մասին ցոյց տրուած փութկոտութեան մեծագոյն պատճառը սա էր որ Եփրատի այդ գիծը որուն վրայ բանակած էին Հայ գաղթականներու տակաւին ստուարաթիւ մնացորդները, «Երևուողը» բանակի պարենաւորման գիծն էր, անկէ պիտի անցնէին բոլոր թնդանօթներն ու ռազմամթերքը: Հայերը վտանգ մը կը նկատէին իրենց պարենաւորման ապահովութեան դէմ: Փողովուրդը չէր այլևս այդ կողմերը մնացած հայութիւնը: Աւելի՛ մարդկային խեղճութիւններ էին որոնք կը յամառէին չ'մեռնիլ՝ երբ այլևս ոչինչ կենդանի մնացած էր իրենց մէջ: Բայց այդ կասկածը, — անշուշտ դիտումնաւոր կերպով, — միշտ մնաց անոնց մասին, եւ ատոր համար կառավարութիւնը այնքան անհամբերութեամբ աշխատեցաւ Պաղտատի ճամբուն վրայ գտնուող Հայերը փճացնելու:

Դիւրին չէր կեանքը այդ պայմաններուն մէջ: Երեք տարի վերջ երբ այսօր կը մտաբերեմ այդ արհաւիրքի օրերը, ինձի անանկ կուզայ որ վերագարձ մը կ'ընեմ դէպի դժոխք, — ո՛չ այն դժոխքը որուն սարսափները աւելի զահանդական դարձնելու համար կրօնական մատենագիրներ իրար գերագանցելու ճգնեցան ե զոր Տանդէ երգեց, — այլ անհունապէս աւելի ահաւոր բան մը, որուն զարհուրանքը անոնք միայն պիտի գիտնան որ այդ դժոխքը ապրեցան եւ որոնք երբեք չպիտի կրնան նկարագրել զայն, որովհետեւ մարդկային բարբառը անկարող է ատոր:

Բուն ստեղծմբ ծաւալեցաւ երբ սկսան պարպել Հալէպն ու շրջակաները, եւ այն տեղերը գտնուող հայ ժողովուրդը իջնեցնել Մէսքէնէ: Կարաւաններուն վերջը չէր դար: Պապ, Մաարա, Մուսպուճ ամբողջովին պարպուած էին: Առանց եղանակին խրատութեան նայելու՝ ծեծելով ծեծելով, յաճախ հետիտան, քիչ անգամ միայն ուղտերով կամ էջերով կը քչէին Մէսքէնէ: Այնտեղ ալ կենալու հրաման չկար: Դէպի Տէր Զօր: Այս էր կարգախօսը:

Եփրատի այդ գիծին վրայ գտնուող գաղթականներուն մեծ մասը Պօլսոյ շրջականերէն, Ռոտսթօնէն, Նիկոմիդիայէն, Պարտիզակէն, Ատարազարէն, Կէյվէն, Գոնիայէն, վերջապէս Անատօլի երկաթուղիի գիծին երկայնքէն տարազրուած հայերէ ու Կիլիկիցիներէ կը բաղկանար: Ճամբան կողպատուած չէին, եւ անոնք որ տարուան մը կաշառքներէն, ծախքերէն ետք կարողութիւն ունէին տակաւին, նոյն խել իրենց զաւակներուն հացի դրամը զուհելով յուսահատօրէն կը կառչէին Մէսքէնէի կայքին, քանզի կը հասկնային թէ վտանգ մը կար վար իջնելուն մէջ: Եւ ասիկա կ'ընէին՝ առանց վրատահութիւն ունենալու թէ մինչեւ վերջը պիտի կրնան մնալ հոն: Օր մը չէ օր մը՝ իրենք ալ պիտի քուչէին: Բայց վերջապէս ժամանակ կը շահէին: Ո՞վ գիտէ, թերեւս վերջը կուզար: Այն հաւատքն ունէին թէ օրերը յղի են: Իրօք երկունքի օրեր էին, բայց դեռ քանի՞ տարիներ պիտի տեւէր այդ չըլլալիք երկունքը . . .

Ամէն մարդ մտահոյ էր թէ ինչո՞ւ կ'ըլլար այս նոր տեղահանումը եւ թէ ինչո՞ւ Զօր կը քչէին ժողովուրդը: Բայց վրդովման աւելի մեծ պատճառ մը կար: Բէս-Իւլ-Այնի ջարդերուն լուրը հասեր էր

նակե Մէսքէնէ: Ամիսներ տեւող կոտորածը չէր կրնար գաղտնի մնալ նոյն իսկ պնասպատին մէջ: Արարներու կողմէ բերուած հասուկտոր տեղեկութիւններէ հասկցած էինք որ այնտեղ գտնուող գրեթէ բոլոր Հայերը սպաննուած են: Միւս կողմէ՝ Մէսքէնէի Միւտիրին հետ մտերմացած կարգ մը մարդիկ կը հաւատտէին թէ Հալէպէն «գէշ» հրահանգներ կուզան: Ընթացիկ լեզուին մէջ «գէշ» ածականը մեծ բան չի նշանակեր. բայց այդ արհաւիրքի օրերուն՝ այդ մահուան ոստանին մէջ՝ «գարհուրանք»ին մէկ հոմանիչն էր: Լուր ելած էր սակաւին թէ այլեւս Եփրատի աջ եղերքէն չպիտի գրկուին զաղթականները, այլ ձախ ափունքէն, եւ ասիկա արդէն մահուան դատապարտութեան պէս բան մըն էր մեկնելիք կարաւաններուն համար, որովհետեւ այդ ափունքէն մինչեւ Բաքթա՝ մարդիկ պիտի բռնադատուէին անցնիլ բոլորովին անջրգի անապատներէ, որոնց մէջ անպայման պիտի մեռնէին տաքէն, ծարաւէն, անօթութենէ: Էլ ձէգիբէի շրջանակը, — ինչպէս կը կոչուի Եփրատի ձախ եզերքը, — գերեզմանի ճամբան էր(2):

(2) Հալէպի անկումէն ետք՝ Մուսպուսի Բէթիի Տնօրէնին հետ լուր դրկեցի Մէսքէնէի այն ատենուան Միւտիր Հիւսէին Էփէնտիի, որ Մուսպուսիի Ձերբէտ մըն էր. քովը գտնուած պատճառները անմիտ համար: Հիւսէին Էփ. իսկոյն Հալէպ ինձի եկաւ, եւ այդ առթիւ երդումով հաստատեց թէ Հալէպի գաղթականներու վարչութիւնը, որուն գլուխն էր այդ միջոցին Ապտիլահաս Նուրի Պէշ. իրեն հրահանգ տուած էր գաղթականները Եփրատի ձախ եզերքէն դրկելու, որպէս զի մեծ մասամբ փնանան եւ Ռօրի մէջ անոնց ամբողջութիւնը ջարդելու ծրագիրը դիւրանայ: Վերջէն՝ բռնի իրմէ ետ առեր էին այդ պատճառները:

Սոսկումը իր ծայրագոյն աստիճանին հասաւ երբ սկսանք պղտիկ տղաքը իբր լրբեր գործածելով տեղեկութիւն ստանալ Տէր Չօրէն: — «Վար մի՛ իջնէք, փախէ՛ք»: — Այս էր մեզի հասած անփոփոխելի տեղեկութիւնը: Եւ անոնք որ մեզի կուտային այս խորհուրդը, կը զգացնէին թէ իրենք ինկած են ցանցին մէջ, չպիտի կրնան ազատիլ, պիտի ջարդուին անխուսափելի կերպով:

Պատէն իջնող գաղթականներ գարհուրանքը բոլորովին աւելցուցին, իրենց հետ բերելով հեռագրի հետեւեալ օրինակը՝ զոր հոն ձեռք անցուցեր էին, եւ զոր Հալէպի Ընդհանուր Գատախազութիւնը, դատական նախարարութեան հրահանգով, կը ղըրկէր Պապի գայմազամ Շաֆի Պէշի(3):

«Խիստ ստիպողական եւ գաղտնի.

«Նոյն իսկ ռերագործութեամբ դատապարտուած կամ ամբաստանուած եւ ոստիկանութեան կողմէ ձերբակալուած Հայերը բանտերը մի՛ պահէք, իսկոյն առայ «(Տէր Չօր) դրկեցէք(4)»:

Բան մը կը գտնար անշուշտ: Այդ վար դրկուելուն մէջ սպահով մահ մը կար որ նոյն իսկ ոճրա-

(3) Զարմանալի մարդ մըն էր ասիկա: Ողջերուն չէր դրպչիր, բայց ձեռքը գաւազան մը առած՝ շարունակ մտնելները կը ծծէր ըսելով. — «Անպիտան՝ տուն, դիտմամբ հոս մեռար որ օր մը երբ մենք ալ ձեզի պէս ըլլանք, որովհետեւ պիտի ըլլանք, տեսնես, անանկ չէ՞»:

(4) Ռիմադադարէն ետք՝ Հոմերի մոխորդ հեռագրական Տնօրէն Պ. Էվիլանեան Հալէպի մէջ անձամբ ձեզի յայտնեց թէ ինք այն ատեն Պապ կը գտնուէր եւ թէ այդ հեռագիրը ինք հաղորդեց տեղւոյն Հայ գաղթականներուն, որպէս զի ամէն մարդ իր գլխուն քարը նայի:

գործները հոն կը քշէին ազատ, առանց հսկողութեան: Ասիկա կ'ենթադրէր որ Զարգը ընդհանուր պիտի ըլլար: Ամէն մարդ կը հասկնար զլիսուն դալիքը, բայց ա՛յն աստիճան ա՛նաւոր բան մըն էր որ չէր համարձակէր անոր վրայ խորհելու:

Ազէտը կը զգայինք մանաւանդ այն չարաչուք ու յանձնադաստան խանդավառութենէն որով տագորուած էին մեր շուրջը գտնուող թուրք պաշտօնեաները: Ոչ մէկուն հետ կը խօսուէր այլևս: Հասարակ ժանտարմաներն անգամ աւելի լկտի, աւելի աներևս դարձած էին: Տեսակ մը սպառնալից քմծիճաղ անպակաս էր իրենց գէմքին վրայ, եւ շրնական հեղնութիւնը որով կը թունաւորէին իրենց նոյն իսկ ամենէն սովորական խօսքը, ի դուր կը Զահար քօղարկէլ այն բոլոր սօճադար մտածումները որոնք բոյն դրած էին իրենց զլիսուն մէջ: Պանդավառ էին մանաւանդ անով որ այլևս խոր, անայլայլ, անեղծելի հաւատք մը լեցուցած էր զիրենք թէ անպատիժ պիտի մնան բոլոր այն ոճիւրներուն համար զորս գործեր էին, եւ այն նոր ոճիւրներուն համար ալ զորս պիտի գործէին:

Իրենց ակնարկը մազիլներու պէս կը կառչէր մեզի, իրր թէ ամէն մէկ նայելուն միտի փերթ մը փրցնել ուզէին: Յայթանակին հեռապատկերը զոր կործանած Ռուսիայէն հասնող ապշեցուցիչ լուրերը եւ առ հասարակ պատերազմի բոլոր ճակատներուն նկատմամբ գերման ֆարսիսով տրուած տեղեկութիւնները որ օրի ապահով կը դարձնէին, ցնորեցուցիչ վայրագութեան մը ժաշրք կը ներարկէր իրենց բնածին բարբարոսութեան: Այնքա՛ն անյառկերեային գերազոյն սպանդին որ կարծես առանց

մարդասպանութեան ապրիլը այլևս անհնար էր իրենց համար:

Շատ անգամ, զիւային հեղնութեամբ մը, մեզի ցոյց կուտային Հնդիկ, բայց մանաւանդ Անգլիացի գերիներու խումբերը որոնք այդ կողմերէն քշուելով կը տարուէին դէպի Նիսիպին, երկաթուղիի շինութեանց մէջ աշխատելու: Ատոնց վիճակը մերինէն տարբերութիւն չունէր: Օրերով անօթի մընացած, մեծ մասամբ թանջքէ բռնուած եւ քայելու անկարող էին: Կը քաշքշուէին ճամբաներուն երկայնքը, եւ շատեր կ'իշխային հոս ու հոն՝ յաճախ հրացանի բունի հարուածներու տակ: Ոչ կօշիկ կար ոտքերնին, ոչ հագուստ վրանին: Վտիտցած, կորացած, կմախացած, աւելի ստուերներ էին քան մարդկային էակներ: Եւ թուրքերը, անոնց հետ նաեւ ու անոնցմէ աւելի՝ Գերմաններ, այդ թշուառներու կարաւանները մեզի ցոյց տալով կ'ըսէին.

— Ահա՛ ձեր պաշտպանները, ահա՛ այն մարդիկը որոնց կը համակրէիք եւ որոնց համար զոհուեցաք... ըսէ՛ք, ըսէ՛ք, որ դան ձեզ ազատեն...

Ի՛նչ յուսահատութեան օրեր կը սկսէին...

Ա՞յս պիտի ըլլար արդիւնքը, ասոր համար տոկացեր էինք այն անվերջ ու ցաւազին ամիսները, ասո՞ր համար տարեր էինք այն բոլոր տառապանքն ու նախատիքները, բոլոր սիրտհատումներն ու մահուան դողերը, բոլոր զրկումները, բոլոր չարչարանքը, բովանդակ զուլումը. . .

Եւ այն հարիւր հազարաւորները որոնք ինկած էին. . . եւ այն միւս հարիւր հազարաւորներն ալ որոնք ինչալու վրայ էին. . .

Եւ այն բոլոր կոյսերը որոնք տակաւին իբր կօկոն չբացուած՝ պատուներ, փեթուուներ՝ բարբա-

րիկ բազուկներու մէջ բզիկ բզիկ միանգամայն ցա-
ւի ու ամօթի նոպաներով կը ճուային ամիսներէ ի
վեր . . .

Եւ այն բոլոր կիները որոնք ամենախայտառակ
գերութեան մը մէջ կը տուայտէին, իրենց կորած
անցեալին, իրենց կորած փարթամութեան, իրենց
կորած պատուին, — ցեղին բովանդակ պատուին, —
իրր կենդանի դամբաններ . . .

Եւ այն բիւրաւոր որբերը, ցրուած անապատին
մէկ ծայրէն միւսը, գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ,
մասամբ արարացած, աւելի մեծ մասամբ լղբը-
ճըւած, վատասեւրած, կորած ո՛չ միայն ցեղին այլ
մարդկութեան ալ համար . . .

Եւ այն օճախները որոնք քանդուեր էին, այն
չէն ու ծիծղուն ոստանները որոնք աւերակներու
վերածուեր էին, եւ ցեղին դարերու հարստութիւնն
ու բարօրութիւնը որոնք հալեր էին այդ զարհու-
րանքին մէջ, եւ տակաւին այն նուիրակաւ սրբա-
վայրերը, բոլոր վանքերը ու նաեւ բոլոր գերեզ-
մանները որոնք պղծուեր, կամ ախտախ վերածուեր
էին . . .

Այս ամէնը ուրեմն պարա՞պը գացեր էին . . .
ուրեմն ոճիրը, — մարդկութեան մեծագոյն ոճիրը, —
իր ապաշաւը չի՞ պիտի ունենար . . . Եւ այս բոլոր
ոճրագործիները, բոլոր բռնաբարիչները, բոլոր բար-
բարոսները, բոլոր հրէշները, — սրովհետեւ այլեւս
մարդկային չէր իրենց պատճառած շարիքը, — ան-
պատի՞ժ պիտի մնային . . . :

Պարզապէս խենթութիւն կուշար մեր վրան, եւ
չատեր խենթեցան արդէն :

Ո՞ր կողմ նայիլ՝ փրկութիւն մը հայցելու հա-
մար : Երկար ատեն կար որ աչքերը այլեւս վեր նա-

յելու բնազդական վարժութիւնն անգամ կորսնցու-
ցեր էին . ա՛լ ոչ ոք երկինքէն բան մը կը յուսար . կը
վախնային որ ան ալ իրենց վրայ կը փլչի, որով-
հետեւ ո՛չ միայն մարդիկը, այլ ամէն բան իրենց
թշնամի էր, նոյն իսկ ջուրը, քարերը, աւաղը, հո-
ղը : Ամէն կողմէ եւ ամէն բանէ, մարդոցմէն՝ ինչ-
պէս տարբերէն՝ մօտալուտ սպանդին արհաւիրքը
կը բղէջր իրր առատահոս ջրվէժէ մը :

Ու մարդիկ ապշեր, խելոքեր, գլխիկոր մնացեր
էին՝ միանգամայն ամէն կողմէ պաշարուած մահ-
ուան սպառնալիքով, այնքա՛ն իրական եւ բարա-
խուն որ կարծես իրենց կը հպէր՝ ինչպէս դաշոյնի
մը շեղըը, ինչպէս հրացանի մը գնդակը, ինչպէս
ճուկանի մը գունտը : Բոլորին ալ մտածումները ա-
նոր վրայ էին : Ամէն ձայն, ամէն արձագանգ, նոյն
իսկ կեանքի ու բնութեան ամենէն ընտանի արտա-
յայտութիւնները, — նորածինի մը ճիչը, պառաւի
մը մուլտուքը, կանացի աւաչ մը, հիւանդի մը
հոնդիւնը, տղու մը ծիծաղը, բոլոր հառաչանքնե-
րը, — մանաւանդ հառաչանքները, որովհետեւ ա-
մէն մարդ կը հառաչէր, — հովին սոյլը, Եփրատը՝ իր
ղաւաճան կարկաչով, շուներու հաչիւնը, ագռաւի
մը կրկնոցը, բոլորը, բոլորը, իսկոյն մահուան գա-
ղափարով կը թարգմանուէին : Անիկա ամէն տեղ եւ
ամէն բանի մէջ էր, — մահուան դաղափարը, — ա-
ւելի ահաւոր ու զահանդական քան նոյն իսկ մահը,
որովհետեւ մահը չ՛ապրիր, կը զարնէ կայծակի
պէս ու կայծակի պէս ալ կ՛իյնայ, մինչդեռ այդ
գաղափարի ձեւին տակ՝ այդպէս յաճախանք մը
դարձած՝ անիկա այլեւս կենդանի մահն էր, կ՛ապ-
րէ՞ր, յամբարար՝ կարծես իրր դրօսանք մը կատա-
րելով անկացման իր քսամնիլի աշխատութիւնը : Ա-

նոր ցանցին մէջ մարդիկ այնպէս էին ինչպէս մուկը կատուին կամ շոտ ճանկերուն տակ :

Ի՞նչպէս կը նախանձէինք անոնց վրայ որոնք մեռեր էին արդէն : Անոնք ապահովարար աւելի բախտաւոր եղած էին քան մենք : Ինկեր էին տասնեակներով, հարիւրներով, հազարներով, բայց ինկեր էին՝ ամէնքն ալ դէպի Հիւսիս դարձած, յաւագոյն վաղորդայնի մը՝ մեծ, արդար ու չողջողուն ապագայի մը սրտապնդիչ յոյսին հրդեհը աչքերնուն մէջ : Իրենց վերջին հոնդիւնը, վերջին ակնարկը, վերջին դալարումը, վերջին հեւքը ողջոյն մըն էր դէպի այդ փայլուն ապագան, որ պիտի ծնէր վերջապէս՝ Համաձայնական Տէրութեանց յաղթանակէն : Որովհետեւ միշտ հաւատացին այդ յաղթանակին : Մեռեր՝ անկացեր էին, բայց ճիշդ յաղթութեան աւետիսին արբշուծեան մէջ իյնող զինուորի մը նման : Այդ աղուոր երազը կենդանի ու բարախուն մնացեր էր իրենց դիակնացած մարմնին մէջ, իրենց հետ թաղուած էր անապատին ամբողջ երկայնքը, յոյսի հունտերու պէս որոնց ապահով բողբոջման մասին վստահ էին այնքան որ նոյն իսկ իյնալնէն վերջ տակաւին այդ հոյակապ արշալոյսին արփինի ճաճանչները կը շողային իրենց դէմքին մեռելական դալիւթեան վրայ :

Մինչդեռ մեր վիճակը հիմայ յոռեգոյն բան մըն էր քան իրենցը, որովհետեւ այլեւս լրումն էր, — լրումը առանց այդ գմայլելի հաւատքին մխիթարութեան : Յաղթական մեռեր էին անոնք : Մենք պարտուած պիտի իյնայինք :

Պառաւներ մէջտեղ հաներ էին այն հողով լեցուած տուրակները զորս իրենց հետ բերած էին հեռաւոր հայրենիքէն, — ճամբուն բոլոր մարտիրո-

սութիւններով եւ արիւններով այլեւս օրհնուած այդ հողը զոր պահեր էին ամէն բանի դէմ : Զգալով որ պիտի մեռնին, շունչոյնը կը բաժնէին այդ հողը, հայրենիքին սրբազան մասունքը, զոր կը զնէին իրենց կուրծքին վրայ, որպէս զի այդ օտարութեան մէջ մեռած ատեննին՝ զոնէ հայրենի հողին զիրկը ամփոփուելու պատրանքով փակեն իրենց աչուրները : Եւ տակաւին մարդիկ կան որ կը պընդեն թէ այդ հայրենիքը իրենցը չէ եղած : Ի՞նչ բան լուազոյն կերպով մը պիտի հերքէր այս սրբապիղծ պնդումը, որքան այդ պառաւներուն այս հոյակապ սէրը հայրենի հողին նկատմամբ :

Մարդիկ այլեւս մէկգմէկու երեսն անգամ չէին նայեր : Կը վախնային : Եւ արդէն՝ Ի՞նչ հարկ իրարու նայուածքին մէջ կարգալու անվերաքննելի մահավճիռը, երբ անիկա արդէն ամէն տեղ էր, — մըտածումներուն, ինչպէս զգայութեանց մէջ : Ամէնուն ջով ալ արտեւանունքները յուրօրէն ու ծանրօրէն կը փակուէին ահագին դամբանաքարերու պէս, կը փակուէին աչքերու վառարանին մէջ տակաւին չ'հանգած յոյսի յետին կայծերուն վրայ :

Ու զարմանալի՜ բան որ այն զահանդական մըտածումն անգամ թէ այլեւս վերջն է... Մեծ վերջը... ամէն բանի վերջը... չէր զօրեր զիրենք ըսթափեցնելու այն խոր թմբիւրէն ուր տակաւ կը մխրճուէին իրր դաւաճան ճախճախտաւի մը մէջ : Իրօք մարդ կա՞ր այդ վրաններուն տակ, իրօք մա՞րդ էին այն ուրուային արարածները որոնք կը դալարուէին անոնց մէջ՝ համակուած խաղաղութեան այն անդիմադրելի տենչանքով որ մեզ կը լեցընէ մեծ վիշտերու ու մեծ վրասնանքներու ընթաց-

քին, բանտի ու նեղութեան մէջ, ցաւի ու ծանրագոյն հիւանդութեանց ընթացքին:

Բոլորն ալ ողջ — մեռելներ էին այլեւս: Ուշինչ, ոչինչ կ'ապրէր իրենց մարմինն կենդանի պատանքին մէջ, այլ միայն մահէն աւելի եղերական այն ահուելի բանը, — Մահուան Գաղափարը...

Եւ խաղաղութիւնը, այն տեսակ մը անասնական անզգայութիւնը որուն յանձնուեր էին իբր դադալի մը, հաշիշն էր այդ անողոք գաղափարին դէմ:

* * *

Ի՞նչ կանցնէր այդ միջոցին պաշտօնական շրջանակներու մէջ: Նախ մ'պէ՛յի յիշողութիւններն են նորէն որ մեզ պիտի լուսարանեն այդ մասին:

Կառավարութիւնը, որուն բուն նպատակը Հայոց ընդհանուր բնաջնջումն էր, երբէք համամիտ չէր գտնուած որ Հայ գաղթականներ քաղաքներու մասնաւորաբար Հալէպի մէջ, կամ անոնց շրջակաները հաստատուին: Գիտենք արդէն թէ տարագրութեան որոշ, հաստատ վայր մը չկար հայ գաղթականին համար: Կառավարութեան բոլոր հրահանգները միշտ կը յանձնարարէին. — «Կարաւաններու ընկերացնելով զրկեցէք»: — Այս անորոշ ասութեան իմաստը՝ «անապատները զրկեցէք» էր: Բայց նոյն իսկ անապատներուն մէջ հայ գաղթականները որոշ տեղ մը չունէին: Միշտ պէտք էին ելլել, քալել, երթալ, ո՞ւր, մարդ չէր գիտեր: Կը բաւէր որ տեղ մը չմնային երկար ատեն եւ քալելով քալելով հասնէին: Անոնք որ տակաւին այդ տաժանքին մէջ ապրելու յամառեր էին, որոնք կըրցեր էին սուկալ այդ մշտնջենի տեղափոխութեանց, բան մը չէին շահած, որովհետեւ ճակատագրականապէս պիտի իյնային

Զօրի, Բէս-իւլ-Այնի պէս սպանդանոցներ եւ իրենք ալ անոնց մէջ պիտի կոտորուէին:

Տակաւին «Երլորըմ» բանակին գաղափարն իսկ չձնած, կառավարութիւնը Հալէպ զրկած էր հետեւեալ հրամանը. —

«ՈՅ. 723.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Նախապէս Հալէպի շրջակաները բնակեցուած Հայերը անյապազ զրկեցէ՛ք իրենց «տարագրութեան վայրերը եւ այս մասին «տեղեկացուցէ՛ք:

«Յ Գեկտ. 915. «Ներքին Գործոց Նախարար «ԹԱԼԷԱԿ».

Նախ մ'պէ՛յ այս մասին կը գրէ իր յիշողութեանց մէջ. — «Գաղթականութեան սկիզբը՝ Հալէպի գոնէ շրջակայ գիւղերը բնակութեան վայր նշանակուած էին հայ գաղթականներու համար: Այդ գիւղերուն մէջ բազմաթիւ Հայեր տեղաւորուած էին: Շատերը աշխատանքի ալ սկսած էին: Այս հեռագրին վրայ՝ Հալէպի շրջակաները ձիւնոր ժանտարմաներ հանուեցան, որոնք հազար տեսակ կեղեքումներով սկսած գիւղերէն դուրս հանել ժողովուրդը եւ քշեցին դէպի Մէսքէնէ, ինչ որ անոնց մեծ մասին փճացումը եղաւ»:

Նախապէս տրուած հրամանի մը այս անակնկալ փոփոխութիւնը դիւրեմբունելի կը դառնայ՝ եթէ մտաբերուի որ կառավարութիւնը սկիզբները շատ զգոյշ ու շրջահայեաց վարմունք մը ունեցաւ Հայոց տեղահանութեան մէջ: Տակաւին չէր գիտեր թէ

պատերազմը ի՞նչ էլք պիտի ունենայ: Այս պատճառաւ՝ կ'աշխատէր երեւոյթները փրկելու, տեղահանութեան պատրուակին տակ ծածկուած ընդհանուր կոտորածի նպատակը քողարկելու: Բայց երբ ապահովութիւն դոյացուց լաղթանակին նկատմամբ, այլեւս պէտք չտեսաւ այդ կեղծիքին, եւ շիտկէ շիտակ ընդհանուր բնաջնջման հրահանգներ զրկեց: Ասոր համար է որ ջնջուեցաւ նախապէս տրուած այն հրամանը որ Հայ գաղթականները կ'արտօնէր Հալէպի շուրջը բնակելու(5):

Բայց ժամանակ անցնելով՝ այս խտուրթիւնը թեթեւցած էր, եւ Հայերու խոշոր խումբեր, հազար ու մէկ միջոցներով, մասնաւորաբար կաշառքով(6), հաստատուեւր էին Պապ, Մաարա, Մունպուճ գիւղաքաղաքները, եւ անոնց շրջանակին մէջ գտնուող գիւղերու եւ ագարակներու մէջ: Ասոնցմէլ գաս՝ Եփրատի գիծին երկայնքը, մինչեւ Տէր Զօր, գաղթականներ կը գտնուէին Մէսքէնէի, Տիրսիի, Ապուհարրարի, Համամի, Բաքթայի, Սէպթայի, Տէր Զօրի, եւ ուրիշ քանի մը համեմատաբար աւելի աննշան կայքերու մէջ: Ահա այս ամբողջ ժողովուրդն էր որ պիտի հանուէր Զօր քշուելու եւ ջարդուելու համար, այն միջոցին ուր «Եւրլորըմ» բանակը կը կազմուէր:

(5) Կ'արժէ այս առթիւ յիշել որ Հայոց ընդհանուր տեղահանութեան հրամանը տրուեցաւ Մարէշալ Մաքեմեդի կողմէ Ռուսական ճակատը ճեղգուելէն ետք, երբ այլեւս Ռուսոյ ջախջախումը, հետեւաբար մասն վերջնական յաղթանակը ապահովուած երեւցաւ Թուրք կառավարութեան:

(6) Մի միայն Հալէպի մէջ մէկ երկու հարիւր հօգի խուճուր հարստութիւններ գիգեցին՝ Հայ գաղթականներուն ժամանակաւոր բնակութեան արտօնագիրներ հայրայթելու համար կաւառք առնելով կամ կաւառքի միջնորդութիւն ընելով:

«Երբ Մաարայի, Պապի եւ Հալէպի շրջակայ գիւղերուն մէջ նախապէս բնակեցուած Հայերը բշելու հրամանը եկաւ, — կը գրէ Նաիմ Պէյ, — գայմագամներուն ա՛յն աստիճան անգուրք հրահանգներ տրուեցան որ կարելի չէր արցունքը զսպել՝ զանոնք կարողալով:

«Հալէպէն՝ հրաման կը տրուէր ժամտարմաներուն որ աշխատին քամբաներուն վրայ անօրի ու ծարաւ ձգելով կարելի եղածին չափ պակսեցնել գաղթականներուն բիւր:

1916 Յունուար 20-ին՝ Ապրիլահատ Նուրի Պէյ կը գրէր Պապի գաղթականներու ատարման պաշտօնեայ Մուհարրէմ Պէյի. —

«No. 344.

«Կուսակալութեան կողմէ Ձեր պատուական անձին նկատմամբ գոյացած վստահութիւնը, եւ այդ վստահութեան վրայ «հիմնուելով մեր պաշտօնատան կողմէ ձեզի յանձնուած գործին կարեւորութիւնը կը «գնահատէք անշուշտ: Պապի մէջ՝ ոչ մէկ «Հայու մնալը պիտի արտօնէք: Գաղթականներու առաջնական առթիւ ձեր կողմէ ցոյց «տրուելիք խտուրթիւնն ու արագութիւնը «միայն կրնան ապահովել այն նպատակը գոր «կը հետապնդենք: Միայն թէ, պէտք է ու «շաղթութիւն ընէք որ քամբաները դիակ չի «մնան: Այս գործին համար ձեր կողմէ «կարգուելիք մարդոց տրուելիք վարձքին

«առաւելագոյն քանակութիւնը իմացուցէ՛ք
«փոքրով» :

«Փոխադրութեան միջոցներ հայրայ-
«քելու մի՛ գրադիք: Գաղթականները հե-
«տինտն ալ կրնան երթալ :

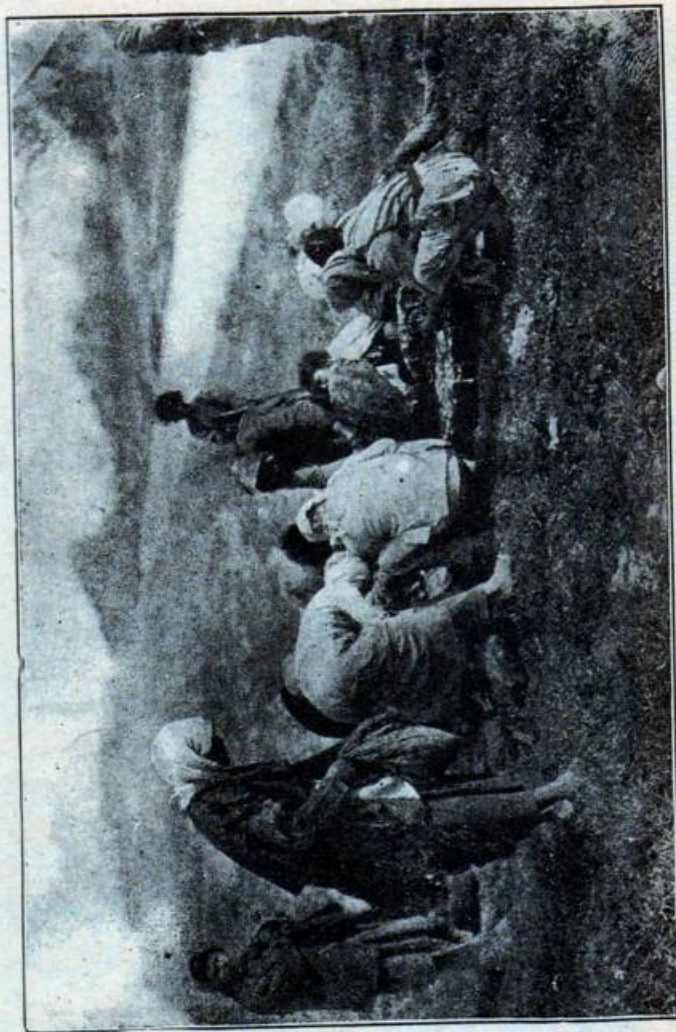
«Այս օրերս մեզի դրկուած շարքական
«մահերու ցուցակը գոհացուցիչ չէ: Ատկէ
«կը հասկցուի որ այդ մարդիկը (Հայերը)
«չնոյ շատ հանգիստ կ'ապրին:

«Գաղթականներու առա՛հու՛մը պէտք չէ
«որ նամբորդութեան մը նմանի: Բողոքի,
«նորի կարեւորութիւն մի՛ տաք: Կուսա-
«կալութեան կողմէ հարկ եղած տեղեկու-
«քիւնները սրուեցան նաեւ գայմագամին:
«Զա՛նք բրէք:

«20 Յուն. 916. «ԱՊՏԻԻԱՆՍ ՆՈՒՐԻ»

«Այս Մուհարրէմ Պէյի Պաղտատի նա-
խորդ ոստիկանութեան տնօրէնն էր, եւ
գաղթականներու առա՛հու՛ման համար կարգը-
ւած պաշտօնեաներուն մէջ ամենէն արիւն-
կազը: Իրեն յանձնուած գործը շատ կարե-
ւոր էր, եւ որպէս զի ընչա՛հաղցութեան հե-
տեւանձով ներողամտութեամբ չվարուի,
150 ոսկի ամսական կուտային իրեն: Այս
մարդը շատ մեծ առա՛հու՛մներ բրաւ: Մի-
նակը պատճառ եղաւ որ հագարաւոր Հայեր
ամենաանողորմ կերպով մեռնին նամբա-
նները:

«Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ այս անողորմ
մարդուն գործակից տուաւ ձիաւոր ժան-

Հայ տեղահանեալներ՝ ձիու մը դիակիկ շուրջ .

Անապատներէն քաղում չայ որբեր. — Թրքացուելու դատապարտում մ'իս չայ
որբեր լա հագուեցու ան եւ լա կերակրում էին կառավարութեան խնամքով .

տարմաներու հարիւրապետ մը որ իրեն հետ Պապ տարաւ հետեւեալ նոր հրահանգը.—

«Պապի դպրան» (գիւղաբաղաբ) Հայ «գաղթականներէն պարպելու առթիւ կա- «տարուելիք խստութիւնները պատասխանա- «տուութեան չպիտի ենթարկուին:

«ԱՊՏԻԻԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ».

«Այս հարիւրապետը, հետը առած 5-10 ժամտարմաներով, ամէն տեսակ ոնիրներ գործելէ չֆաշուեցաւ:

«Վերջին հրահանգին համաձայն, Պապի բոլոր գաղթականները 24 ժամուան մէջ տեղահան պիտի ըլլային: Ինչպէս որ կ'ուզէին այնպէս ելլէին: Ամէն պարագայի մէջ, այս տեղահանութիւնը իրենց մահուան պիտի յանգէր: Եղանակը ճշտ, ոտքերուն մինչեւ գլուխին մերկ, այս վիճակին մէջ ցամբայ հանուելով, ցամբաներուն եզերքը կ'իյնային կը մեանէին: Պապէն մինչեւ Մէսսէնէ՝ ցամբուն երկայնքը, արտերը, Հայու դիակներով լեցուեցան: Իրենց դիակներուն վրայ ափ մը հող անգամ չէր ծածկուեր: Դիակներուն մէջտեղ ձգուած ըլլալը իմանալով, կառավարութիւնը իրար անցաւ: Այդ դիակներուն օտարականներու կողմէ տեսնուած ըլլալը յիշելով, հրամայեց որ քաղուին: Բահ ու բրիչ ցարուեցաւ: Մեռելաքաղնելու ճանակուեցան: Այս կերպով՝ իբր քէ ոնրագործութեանց հետքերը ծածկուած կ'ըլլային:

«Մեռելաքաղնելուն ֆանակութիւնը ամէն տասնրիկնգ՝ օրը անգամ մը ծածկագրով կը

տեղեկագրուէր Պոլիս(7) : Ասիկա ալ կ'ապացուցանէ թէ գաղթականներու ընդհանուր Տեսչութեան փոխանորդութեան պաշտօնատունը բոլորովին սերամիտ նպատակով մը հաստատուած էր» :

Բայց հակառակ այս ամէնուն, Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ դո՛հ չէր տակաւին : Գաղթականներու առաքումը իր պահանջած արագութեամբ չէր կատարուեր : Եւ անհամբեր էին վայրկեան մը առաջ անոնց գործը լմնցնելու : Պապի դայմաքամը Հալէպ կանչուեցաւ, խորհրդակցեցաւ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի հետ, եւ քանի մը օր ետքը՝ Նուրի Պէյ անձամբ, էյուպ Պէյի հետ Պապ գնաց : Ամենազարհուրելի տեղահանութիւն մը կատարեցին հոն, վերանները այրելով, գաղթականներուն վրայ զէնք պարպելով : Միակ օրուան մը մէջ՝ էյուպ Պէյ 17,500 գաղթական քչեց առանց կառքի, առանց ջորիի, հետիոտն, անձրեւին տակ : Հարիւրաւորներ որոնք հիւանդ էին, չէին կրնար քալել, ինկան ու մեռան եւ իրենց դիակները մնացին ցեխին մէջ : Պապի բռնիկները, որոնք այդ անապատներուն ամէնէն ստորին ժողովուրդն են, նոյն իսկ մեռելները չէին յարգեր : Սուամբ խումբ կուզային դիակներուն շուրջը կը խոնուէին, անոնց ծննդական գործարանները կը կտրտէին՝ այլեւ անըմբռնելի վայրագութեամբ մը : Միւսնոյն տեսարանները տեղի կ'ունենային նաեւ Մաարայի մէջ՝ գայմաքամ Թէֆիք Պէյի առաջնորդութեամբ, եւ Մուսպուճի մէջ՝ Թաղապետութեան

(7) Այս բոլոր անցքերուն վերաբերող պատճառական հրամաններն ու քղթակցութիւնները տեսնել ներկայ աշխատութեան յաջորդ գլխուն մէջ :

Տնօրէն Հիւսէին Ծէհմիի կողմէ : Այս վերջինը անգամ մը, զարհուրելի կերպով ձեծելէ վերջ, ողջ ողջ թաղել տուաւ տասնամեայ մանուկ մը, որովհետեւ ճամբայ հանուած կարուանէ մը փախչելով Մուսպուճ վերագարձած էր(8) :

Ճշմարիտ զարհուրանքի օրեր էին, որոնց ակնարկելով Նաիմ Պէյ կը գրէ .—

«Կառավարութիւնը կը պահանջէր որ Հայուն կեանքն ու պատիւը փնացուին : Այլեւս անոնց համար ապրելու իրաւունք, գոյութեան իրաւունք չէր մնացած : Թալէպ փաշա կը գրէր .—

«Դարերէ ի վեր Թուրքիոյ համար փորձանքի տարր մը դարձող եւ վերջին ատեն «նեքս» բովանդակ օսմ. կայսրութիւնը աքրիւնի մէջ խեղդելու ցանացող Հայոց գոյութիւնը ապահովել ուզողները իբր հայքնեիքի դաւանան պէտք է պատժել տարբեր պատրուակով մը եւ պատկանեալ պաշտօնեաներուն տեղեկացնել գաղտնաբար(9) :»

Իր յիշողութեանց այս մասին մէջ Նաիմ Պէյ արձանագրած է կարգ մը իրողութիւններ որոնք ցոյց կուտան թէ կեզրոնին կողմէ դրկուած այս յաջորդական ոճրագործ հրահանգները ի՞նչ տեսակ դրու-

(8) Անգլիացիք՝ Հալէպի մէջ ձերբակալեցին ու բանտարկեցին գայն : Մաարայի գայմաքամ Թէֆիք Պէյն ալ այդ միջոցին դատի ենթարկուեցաւ :

(9) Այս մասին ուրիշ հետազոտ մը պիտի տեսնուի ներկայ աշխատութեան յաջորդ գլխուն մէջ :

Թիւն մը ստեղծած էին Հայոց համար: Այդ իրողութիւններէն մէկ քանին միայն կ'արտադրենք.—

«Թիֆլիսին սաստկացած մէկ պահուն, — կը գրէ Նաիմ Պէյ.— Հալէպի մէջ գաղթականներու առաջումը ա՛յն աստիճան սաստկացաւ որ ոստիկաններն ու ժանտարմաները տուններէն քաշուելով դուրս կը հանէին եւ խոզ կապելու պէս չուաններով կաշկանդելով կը բռնէին Աստուծոյ զատ ուրիշ ապաւէն չունեցող խեղճ Հայերը որոնք մահուան վախէն պահուրտած էին: Օր մը, խեղճին մէկը, աղերսագիր մը տալով կը յայտնէր թէ տանը մէջ Թիֆլիսէ բռնուած ամբողջ ընտանիք՝ փոզսց նետելով՝ աղբիւսի կառքերուն մէջ լեցուցեր եւ քաղքէն դուրս՝ Գարլըք դրկեր են: Թշուառ մարդը կը պաղատէր, կույար, գոնէ 10 օր ալ քաղաք մնալու արտօնութիւն կը խնդրէր: Խեղճը չէր գիտեր որ մահուան դատապարտուած է: Ոչ ոք պիտի մեղքնար զինքը: Իմ պաշտօնավարութեան շրջանին 10000 աղերսագիր տրուեցաւ մեր պաշտօնատան, հայ գաղթականներու կողմէ. անոնցմէ նոյն իսկ տասը հազարն ունեւորիլը չտեսայ:

Տիարպէֆիբցի անոք կնոջ մը ձեռքը՝ հայկական գինանշանը (10) ներկայացնող

(10) Այս գինանշանը կրող ամէն տեսակ առարկաներ ու պատկերներ Թուրքիոյ ամէն կողմը փողոցներու մէջ ազատօրէն կը ծախուէին Մահմադականութեան վերջնական մէն ետքը: Տեղահանութեան միջոցին՝ մահուամբ պատժուեցան բոլոր անոնք որոնց կողմէն այդ կարգի առարկաներ ու պատկերներ գտնուեցան:

պնակ մը կը տեսնեն: Կինը՝ պնակին հետ՝ գաղթականներու ընդհանուր Տեսչութեան բերուեցաւ: Հարցուցին իրեն թէ ուրկէ՞ առած է այդ պնակը: Կինը պատասխանեց թէ վաղուց իրենց տունն էր եւ թէ անոր ե՞րբ բերուած ըլլալէն տեղեկութիւն չունի: Ժանտարմըրիի պաշտօնատունը ուր տարին վերջէն, այս կինը մասնաւոր խուցի մը մէջ բանտարկելով ուր տասը օր տանջեցին որպէս զի հասկնան թէ ուրկէ՞ առած է այդ պնակը: Բայց խեղճ կինը չէր գիտեր: Այդ տանջանքներուն մէջ, որոնց կ'աւելնառ նաեւ անօթութիւնը, մեռաւ վերջապէս:

«Պապ-Իւլ-Ֆարանի(11) ոստիկանութեան ֆոմիսէր Ֆէյզի էֆէնտի գիշեր մը ժամը ուրիշն՝ ձիտէյտէ քաղը երթալով տունէն հանեց էնկիրիցի հայ քահանայ մը եւ Գարլըք տարած միջոցին գնդակահար: ընելով սպաննեց զայն: Քահանային դիակը գորանոցին կողմը գտնուող իսլամ գերեզմանատունը թաղուեցաւ, եւ հետեւեալ օրը պաշտօնապէս այս մասին տեղեկութիւն տրուեցաւ գաղթականաց ընդհանուր տեսչութեան:

«Արտաշէս անուն մէկը իբր կասկածելի մատնուած էր: Երկար ժամանակ փնտռեցին զինքը ու չգտան: Վերջապէս՝ եղբայրը ձերբակալեցին եւ հսկողութեամբ դրկելով

(11) Պապ-Իւլ-Ֆարան՝ Հալէպի մէկ քաղն է: Իսկ ակնարկուած ոստիկանութեան ֆոմիսէր Ֆէյզին՝ Հալէպի մէջ Հայոց դէմ գործուած ռմիրներու մեծագոյն հեղինակներէն մէկը:

նամբան սպաննեցին խեղճը որ բնաւ յան-
ցանք չունէր:

«Ահա այսպէս Հալէպի մէջ ասոնց նը-
ման հագարաւոր տաճաններու վկան ըլլալէ
ետք, իբր գաղթականներու առաքման պաշ-
տօնեայ Մէսքէնէ զրկուեցայ: Մեկնած ա-
տենս էյուպ Պէյ գիս կանչեց:

«—Նախ մէքէնտի, ըսաւ, Մէսքէնէ զր-
կուած առաքման պաշտօնեաներուն ոչ մէ-
կէն օգուտ տեսանք: Դուն գործին մէջ զըտ-
նուեցար, եկած հրամաններուն տեղեակ ես,
նայէ՛ որ այդ մարդիկը (Հայերը) ողջ
չձգես. ի հարկին քու ձեռնովդ սպաննէ: Ա-
սոնք սպաննելն ալ գուարնութիւն մըն է:

«Մէսքէնէ գացի: Ապուհարարի մէջ
ժանտարմըրի տասնապետի մը գործած ո-
նիրները իմացայ: Երկու ամիս կեցայ հոն,
մէկ անգամ միայն գաղթականի առա-
քում մը ըրի: Գրկած մարդոցս թիւը երե-
սունը չէր անցներ:

• «Երբ տակաւին Հալէպ կը գտնուէի, Պոլ-
սէն հասած էր նաեւ հետեւեալ ծածկա-
գիրը.—

«Ծածկագիր ներքին գործոց նա-
«խարարութեան, ուղղուած Հալէպի
«կուսակալութեան.

«Հակառակ անոր որ ծանօթ անձնաւո-
րութեանց (Հայերու) կղերական դասա-
«կարգին գոյութիւնը ջնջելու համար ամէ-
«նէն աւելի աշխատիլ պէտք է, կ'իմանանք
«որ այդպիսիներ Սուրիոյ եւ Երուսաղէմի

«պէս կանկածելի տեղեր կը զրկուին: Ասանկ
«թոյլտուութիւն մը աններելի յանցանք է:
«Այդ կարգի խռովարարներուն ախտարվայ-
«ըրը անէութիւնն է (12): Կը յանձնարարեմ
որ ըստ այնմ գործողութիւններ կատարէք:

«1 Դեկ. 915. «Ներքին Գործոց Նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

«Մէսքէնէ գացած միջոցիս այնտեղ կը
գտնուէր Նիկողիմիոյ ծերունի առաջնորդը:
Փոքրիկ վրանի մը տակ քաշուած, իր նա-
կատագրին վրայ խոկալով կ'անցընէր ժա-
մանակը: Քովը գացողներուն կ'ըսէր որ
այս աղէտը Աստուծմէ է, եւ ամէնուն ալ կը
յանձնարարէր որ զգուշանան ու եւ է յան-
ցանք գործելէ: Յայտնի չէ թէ ինչպէ՞ս գաղ-
թականներու ընդհանուր Տեսչի փոխանոր-
դութեան ուշադրութեան առարկայ դարձեր
էր այս մարդը որ աշխարհի մէջ ո՛ր եւ է մէ-
կու վնաս հասցնելու անկարող էր:

«Էյուպ Պէյ լուր կը զրկէր թէ այդտեղ
Նիկողիմիոյ առաջնորդ մը կայ, ինչո՞ւ վար
դրեր էք, զրկեցէք, բող նամբան անկիւն մը

(12) Այս հեռագրին հետ կ'արժէ յիշատակել որ գաւառնե-
րու խմբական ջարդերու միջոցին ամէնէն զարհուրելի չարա-
բաններով սպաննուողները եղան կրօնաւորները, առաջնորդ,
վարդապետ, քահանայ, եւայլն: Ընդհանրապէս կտոր կտոր
ըրին գանձնք, օրերով բանտերու մէջ տանջելէ ետքը: Նոյն իսկ
Պօլսոյ Պատրիարքը, երբ Պաղատա ախորեցին, պիտի սպան-
նէին միեւնոյն կերպով, բայց Անէի գայմաֆամին պատաս-
խանատուութեան վախը փրկեց զինքը:

սատկի: Ձէի կրնար ըսել թէ չըլլար, կամ չեմ կրնար ընել: Բայց չորկեցիկն գայն(13):

«Օր մրն ալ երկու քահանաներ բռնելով Մէսէէնէ գրկեր էին: Ասոնց մասին տրուած հրամանը շատ խիստ էր: Պարգապէս՝ սպաննեցէք կ'ըսուէր: Այդ երկու քահանաները նայապէս առաջ չորկեցի, հոն պահեցի: Ասոնց անունը միտքս չէ, բայց կարծեմ երկուքն ալ Հալէպ կը գտնուին հիմայ(14):

«Մէսէէնէի եւ Ապուհարարի միջև զրտնրուած Տիրսի կոչուած կայքը ամէնէն կարեւոր եղեւնավայրերէն մէկն էր: Մահուան դատապարտուածները հոն կը սպաննուէին եւ գետը կը նետուէին(15): Մէսէէնէի մէկ ծայրէն միւսը կմայսէններով լեցուած էր. պարգապէս ոսկորներու արտի մը երեւոյթը ստացած էր:

(13) Վերջէն, Կիլիկիոյ Կարողիսիսն զիմումին վրայ, ձեմալ Փաւա արտօնեց այս եկեղեցականը որ Երաւազէմ երբայ: Կարողիսիսն այս զիմումին վրայ՝ ուրիշ մէկ քանի եկեղեցականներ ալ այդ արտօնութիւնը ստացան:

(14) Ասոնք էնկիւրիէն տարագրուած կարողիկ վարդապետներ էին: Երբ Մէսէէնէի Միւտիքը պատօնանկ եղաւ առանց յաջորդի, ասոնք ալ, տիրոջ շիրտութենէն օգտուելով փախան Հալէպ, ժամատարմանը հրամանատարը եւ ուրիշ պատօնեաներ կաշտելով:

(15) Տիրսիի մէջ՝ ամբողջ ընտանիքներ մեռան անօրութենէ վերջերը՝ այլեւս գաղթական չէին տաներ հոն, եւ կարաւանները ուղղակի Ապուհարար կ'իջեցնէին, որովհետեւ զիսակներու գարահատութենէն կարելի չէր կանց առնել այնտեղ: 36 Հայաստանցի կիներ այդտեղ սպաննուեցան խաւարած Արարներու կողմէ, որովհետեւ... անասուններուն խոտը կերեր էին:

«Մի միայն Հալէպէն՝ Րէս-Իւլ-Այնի եւ Մէսէէնէի մամրով, 200,000 հայ զրկուեցաւ. եւ այս խոշոր քահանութեան հազար 5-6000 հոգին կրցած են ողջ մնալ: Մանուկները Եփրատի մէջ նետուելով մեռցուեցան: Կիները, զանազան մամրաներու վրայ, ժամատարմանը եւ ժողովուրդին խժոժութեամբ ու վայրենութեամբ՝ սուխնով կամ հրազէնով սպաննուեցան»:

* * *

Գիտենք արդէն որ Նաիմ Պէյ շուտով ետ կանչուեցաւ, եւ իրեն հետ պաշտօնանկ եղաւ նաեւ Մէսէէնէի Միւտիքը Հիւսէին Էֆէնտին, որովհետեւ չէին կրցած այդ կայքը պարպել: Հիւսէին Էֆէնտի՝ կնամուլ ու կաշառակեր մարդ մըն էր որուն համար անակնկալ բախտ մը դարձած էր այդ պաշտօնը: Հագարաւոր ոսկիներու հարստութիւն մը զիգեր էր գողթականներէն ստացած զուճարներով, և կայքին ամենէն գեղեցիկ աղջիկները կը քչէր կը տանէր Մունպուճ, ժամանակ մը կը պահէր իրը հարձ, յետոյ կը դարձնէր անապատ, կամ նուէր կը զրկէր բարեկամրու: Այս աստիճան վայրուն գործ մը պիտի կրնա՞ր գտնել անգամ մըն ալ, եթէ կայքը պարպելու ըլլար:

Բայց Հալէպի մէջ, բոլոր բորենիները անհամբեր դարձեր էին: Կուսակալը, Մուսթաֆա Ապտիւլ-Հալիպ Պէյ, վայրկեան մը առաջ Հայոց գործը լմընցնել կ'ուզէր, ստանալու համար իր «բարուր ծառայութեան» վարձատրութիւնը(16): Ապտիւլահատ

(16) Քիչ ետքը ներքին գործոց նախարարութեան խորհրդական անուանուեցաւ Թալէպ Փաւայի մօտ:

Ինչ որ նախմ Պէյ եւ Հիւսէին էֆէնտի չկրցան ընել, քիչ ետքը Հազզը Պէյ պիտի ընէր, Եփրատի բովանդակ գիծին վրայ գտնուող Հայ գաղթականները իջեցնելով Տէր Զօրի սպանդանոցը:

Ջարզը չպիտի պատմեմ: Հատորներ պէտք են ատոր համար: Բայց պիտի յիշատակեմ միայն քանի մը անցքեր, ցոյց տալու համար թէ ի՞նչ հրէշային բարբարոսութեան գլուխ-գործոց մըն էր զոր Զէքի Պէյ իրականացուց մէկ քանի ամսուան ընթացքին:

Փողովուրդը հանուեցաւ Տէր Զօրէն առանձին խումբերով, Մուսուլ տարուելու պատրուակով: Բայց անոնք չկրցան Եկատասէէն անդին անցնիլ: Մինչեւ Եկատասէ երկարող ճամբուն վրայ, Զէքի Պէյ ընտրեց գլխաւորաբար Մարաթի եւ Սուլթարի անապատները, եւ որովհետեւ կարելի չէր ամբողջ այդ բազմութիւնը սպաննելով հատցնել, ստեղծեց արուեստական սով մը՝ որու միջոցին մարդիկ նախ էշերը, շուները, կատուները կերան, յետոյ ձիու եւ ուղտի գիակներ, եւ աւելի ետքը, երբ ուրիշ բան չմնաց ուտելիք, մարդկային գիակներ, առաւելապէս պզտիկ տղոց գիակները(18): Դիւահարներու կարաւաններ էին այլեւս ատոնք, որոնց մէջ կարելի էր հանդիպիլ սոսկումի տեսարաններու որոնք ի-

(18) Անապատներուն մէջ առաջին անգամ չէր որ կը պատահէր սահկա: Անո՛ք ու անօրի որբեր Բաքալայի կայքին մէջ կրակի վրայ սան մը տեսնելով կարծեր էին քէ միս է եփածը, եւ սանին կափարիչը բանալով կտոր մը գողցեր էին: Գողցածնին՝ պզտիկ տղու մը ձեռքն էր: Տղու միս էր՝ ինչ որ կ'եփէին սանին մէջ: Եւ որբերը կերան այն ձեռքը զոր գողցեր էին, որովհետեւ անօրի էին:

րենց նմանը չունին մարդկային տարեգրութեան մէջ:

Աղջիկ մը հիւանդ պառկած էր, մէկ քանի օրուան անօթութեամբ: Մայրը գլխուն վերեւ կը հըսկէր: Մօտէն՝ եփող միսի հոտ կուզար: Տղու դիակ մը կ'եփէին անշուշտ:

Աղջիկը կ'ըսէ մօրը:

— Մայր, գնա կտոր մը ուզէ, ալ չեմ դիմանար...

Մայրը կ'երթայ, բայց քիչ ետքը ձեռնունայն կը վերադառնայ:

— Չտուի՞ն, կ'ըսէ աղջիկը. մա՛յր, եթէ մեռնիմ, դուն ալ իմ միսէս չտաս անոնց, մինակդ կեր...

Այսպէս՝ պղտիկները իրենց ողջութեանը վարժուած էին այն գաղափարին թէ մեռնելէն ետք իրենց դիակները պիտի ուտեն:

Մայրեր՝ այլևս յիմարացած, իրենց զաւակները ծախու հանած էին: Կիներ կը գոռային.

— Աղջիկս է, հարազատս է, հոգիս է, կը ծախեմ ու չեն առներ, նայեցէ՛ք, չեն առներ...

Դեղագործ մը որ հետը թոյն ունէր, դեղահատներ շինած էր, ու բախտաւորներ զանոնք կը գնէին հատը մէկ ոսկիի, վայրկեան մը առաջ ազատելու համար այն անպատու մարչարանքներէն:

550 երիտասարդներ շոր Ձէքի Պէյ բանտարկեց որովհետեւ զինուորական իշխանութիւնը կ'աշխատէր զանոնք զինուորագրելով ճամբու շինութեանց յատկացնելու, Տէր Զօր զօրանոցին մէջ ամբողջ եօթօր առանց հացի եւ առանց ջուրի թողուեցան: Իրար բզբտեր, իրար կերեր էին ողջ ողջ:

Ձէքի Պէյի կը գործակցէին Զօրի երեսփոխան Մուհամմէտ, Անէի Միւտիթ Թուրքի Մահմուտ, Քօմիսէր Մուսթաֆա, Րէս-Իւլ-Այնի թաղապետութեան տնօրէն Հիւսէին Պէյ իր երկու զաւակներով, Սուվարի Միւտիթ Ծէյի Սիւլէյման, Հասիչէի Միւտիթ Էյսա Սիթա, Ձէքէս Էօմար ալ Հաքիմ, գաղթականներու առաքման պաշտօնեայ Ապուլլահ Փաշա. — մի միայն կարեւորագոյնները կը յիշենք: Ձէքի Պէյ՝ ասոնց ջարդի եռանդը միշտ արծարծուն պահելու համար՝ յաճախ ձիւն վրայէն կը ծռէր, պղտիկ տղաքը թեւերնուն կը բռնէր, կը դարձնէր մէկ երկու հեղ ու գետին զարնելով՝ ջահջահելով կը մեռցնէր ու կ'ըսէր իր արբանեակներուն.

Մի՛ կարծէք թէ անմեղ մը մեռցուցի. ասոնց (Հայերուն) նոյն իսկ նորածինները յանցաւոր են, որովհետեւ վրէժի սերմը պիտի կրեն իրենց մէջ. կ'ուզէ՞ք վաղուան մասին ապահով ըլլալ, մի՛ խնայէք նաեւ պղտիկներուն:

Եւ անոնք չէին խնայեր:

Զարդերուն ընթացքին լոկ դեղանի աղջիկներէն մաս մը փրկուեցաւ: Մէկ երկու շարաթ ետք՝ միանգամայն տասը անկողին փոխել տալէ ետք, այդ աղջիկները ուղտերով տարուեցան դէպի Րէս-Իւլ-Այն, դէպի Մարտին, ծախուելու: Իրենց գինը՝ երբ տակաւին էին յիշուած՝ 20 դահեկան էր: Բայց պղծուելէ ետք՝ մինչեւ 5 դահեկանի կը ծախուէին:

Մաս մը կիներ որոնք այս ու այն անկիւնը մնալով ազատեր էին, վերջէն դարձեալ Տէր Զօր դարձան: Ոստիկանութեան բոմիսէր Մուսթաֆա՝ Սուրիանիներու (կաթուիկ) եկեղեցին բողոքող վերածելով հոն լեցուց այդ կիները որոնք ամիսներով բռնի բողոքեան դատապարտուեցան:

Այսպէսով լրացաւ Տէր Զօրի Զարգը, եւ անոր հետ ալ՝ անապատները բշուած Հայերէն ողջ մնացածներուն գրեթէ ամբողջութիւնը, աւելի քան 200,000 հոգի:

* * *

Իսկ «Երլարըմ» բանակը, որուն կազմութիւնը կերպով մը փութացուց այս Զարգը, ճակատադէրուած էր ընտ Պազտատ չիջնելու: Տակաւին անոր կազմութիւնը չլրացած, Թուրքերը՝ ստիպուեցան հաւաքուած զինուորները զրկել Պաղեստինի ճակատը, ուր նորէն նեղն էին ինկած: Զօրավար Ֆալէհ-հալմ չկրցաւ Անդլիայուոց յառաջխաղացութիւնը կասեցնել, եւ շուտով իրեն տեղ գրկեցին Լիման Փօն Սանտէրս Փաշան, խոշոր յոյսերով, որոնք պիտի յանդէին այն անուր, գրեթէ անօրինակ պարսութեան որուն Զօրավար Այլէնպի Էնթարկեց Պաղեստինի օսմանեան ոյժերը:

«Երլարըմ» բանակէն, եւ միւս բանակներէն ալ որոնք այդ ճակտին վրայ կը գտնուէին, ոչ իսկ բեկորներ ետ դարձան: Միայն Լիման Փօն Սանտէրս Փաշան Հայէպ ժամանեց իր գերման սպայակոյտով, որովհետեւ էն առաջ իրենք փախեր էին: Իրենցմէ ետք, Հայէպ ժամանեցին նաեւ Մուսթաֆա Քէմալ, Քիազիմ, Փուատ Փաշաները, գրեթէ մերկ: Աւելի քան 400 քիլօմէթը հեռաւորութիւն մը կտրեր էին մինչեւ Հայէպ, այնքա՛ն շտապով, որ վարտիք մը անցնելու ժամանակ անգամ չէին ունեցեր: Եւ ասիկա՝ ասանց չափազանցութեան: Անոնցմէ Փուատ եւ Քեազիմ փաշաները այդպէս անվարտի փոխադրուեցան Ալթունեան հիւանդանոց:

Շարաթ մը ետք՝ Թուրքիա ստիպուեցաւ գէնքերը վար գնել: Վերջն էր:

Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ի Խ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ

ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Ա.— ԿԱՆԽԱՄՏԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Թուրք կառավարութիւնը, արդարացնելու համար հայկական տեղահանութիւնն ու ջարդերը, — նոյն բաներն են ինքնին — պետական անհրաժեշտութեան տեսակէտի մը ապաւինեցաւ: Առարկեց թէ Հայերը՝ ընդհանուր ապստամբութեան մը համար պատրաստուած ըլլալով, սահմանազրուիններուն վրայ թրքական բանակներու հազորակցութեան ճամբաները պիտի կտրէին՝ համաձայնական զինուորներու, մասնաւորաբար ուս բանակին Թուրքիա մուտքը զիւրացնելու համար:

Հայերը այս տեսակ նպատակ մը չունէին: Ապրտամբութեան ալ պատրաստուած չէին, որովհետեւ ատիկա իրենց մտքէն խիչ չէր անցներ: Եւ արդէն զինուած չէին, ինչպէս յայտնի եղաւ ընդհանուր զինահաւաքութեան միջոցին: Ընդհակառակը, Թուրք կառավարութիւնն էր որ Թուրքիոյ Հայոց վերագրած այդ ապստամբութիւնը յարուցանել կ'ուզէր ռուսական հողի վրայ, կովկասի մէջ, անանկ ատեն մը երբ տակաւին պատերազմի չէր մտած:

Նորագոյն փաստը այս մասին մեզի տրուեցաւ այն դատավարութեան ընթացքին որ այս պահուս Պոլսոյ մէջ կը կատարուի իբր թէ հայկական ջարդերու պատասխանատուները պատժելու համար, եւ որ պարզ քաղաքական խաղ մըն է իր էութեամբ, ու կը ձգտի անգամ մըն ալ Եւրոպան խաբելու թէ Թուրքիոյ մէջ չէ մեռած արդարութեան զգացումը: Եւ սակայն Թուրքերը այդ զգացումը ցոյց չեն տրուած իրենց բովանդակ պատմութեան ընթացքին: Բայց վերջապէս Պոլիս կատարուող դատավարութիւնը բոլորովին զուրկ չէ շահեկանութենէ, եւ յա-

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

ճախ մեզի կ'ընծայէ ճշմարտապէս անակնկալ յայտ-
նութիւններ, որոնք լաւագոյն կերպով մը կը լու-
սարանեն տակաւին չհանդարտած այս հսկայ փո-
թորիկին շփոթութեանց մէջ անորոշ մնացող շատ մը
մութ կէտեր:

Այդ կարգի փաստ մըն է որ մեզի կուտայ նոյն
գառաւարութեան ներկայ տարուան ապրիլ 14-ի
նիստը: Մահամանագլուխներու ասպատակութեան եւ
հայկական ջարդերուն զորձադրութեան համար ըս-
տեղծուած «Մասնաւոր կազմակերպութեան» (1)»
կարեւոր պետերէն Եուսուֆ Րիզա Պէյ յոյն ատեն
կ'անդամակցէր Իթիհատի կեդրոնական քովիթէին;
կը յայտնէ թէ պատերազմի հրատարակութեան ա-
միս մը առաջ երբ արդէն բաւական ոյժ կազմակեր-
պած էր, Պոլսէն՝ պատերազմական նախարարու-
թեան հրամանով, եւ վերոյիշեալ «Մասնաւոր կազ-
մակերպութեան» միջոցաւ իրեն յանձնարարուեցաւ
յարարերութեան մտնել Տրապիզոն եկող ութ վրա-
ցիներէ կազմուած պատուիրակութեան մը հետ:

Բառ առ բառ կ'ընդօրինակեմ հարցաքննութեան
այս մասը՝ որ գրեթէ նոյնութեամբ հրատարակ-
ուած է Կ. Պոլիս տպուող ամէն լեզուէ թերթերու
ներկայ տարուան ապրիլ 15-ի համարին մէջ. —

«Նախագահը կը հարցնէ. — Որոնցմէ՞ կը
քրաղկանար այդ պատուիրակութիւնը:

«Եուսուֆ Րիզա Պէյ. — Պատուիրակու-
թեան պետը Ձերէթէլլին էր եւ իրեն հետ

(1) Այս կազմակերպութեան անդամները կը բաղկանային
բանտերու մէջ գտնուող ռեզագործներէ, աւագաններէ, նոյն
իսկ մահապարտներէ որոնք արձակուելով մարզուեցան; զին-
ուեցան եւ հայկական նահանգները զրկուեցան:

«հազարապետ Թէրէլ: Այս երկուքին եւ ա-
«նոնց միւս վեց ընկերներուն խոստում ե-
«ղած էր կազմել վրացական անկախ պե-
«տութիւն մը, որուն մէջ նախարարական
«պաշտօն պիտի ունենային ուրիշ ալ:

«Նախագահը. — Ո՞վ ըրած էր այդ խոս-
«տումը:

«Եուսուֆ Րիզա Պէյ. — Թուրքիա, թէ՛
«իր անունով եւ թէ՛ Գերման կայսրութեան
«անունով:

«Նախագահը. — Ի՞նչ պիտի ըլլային
«պայմանները:

«Եուսուֆ Րիզա Պէյ. — Վրացիք, մեր
«տալիք գեներալ, կովկասի մէջ պիտի ա-
«պրտտամբէին եւ Ռուսերուն նահանջի գի-
«ծը պիտի կտրէին, երկաթուղիները պիտի
«աւերէին, զինարաններն ու զինուորական
«երկրու մքերանոցները օդը պիտի հանէին:

«Նախագահը. — Այդ միջոցին Թուրքիա
«պատերազմ հրատարակած էր:

«Եուսուֆ Րիզա Պէյ. — Ո՞չ:

«Նախագահը. — Երբ պատերազմը հրա-
«տարակուեցաւ ո՞ր կը գտնուէիք:

«Եուսուֆ Րիզա Պէյ. — Ռուսական քա-
«ղաքի մը մէջ:

«Նախագահը. — Ըսել է թէ ձեր (Իթի-
«հատի Քովիթէին) կեդրոնը արդէն վնաս
«էր պատերազմի մտնել, քանի որ դուք՝
«տակաւին պատերազմ չյայտարարուած՝
«ռուսական սահմանը անցեր էիք»:

Ինչպէս ցոյց կուտայ այս անհերքելի փաստը, Թուրքերը կը փորձէին Կովկասի ուսուսական բանակներուն հազարակցութեանց դիժը կտրել, տակաւին պաշտօնապէս պատերազմի չմտած (2) : Այս փաստը նոյն ատեն կը սրբազրէ այն արմատացած սխալը թէ Թուրքերը ինքնակամ չմտան պատերազմի, այլ գերման ծովակալ Souchon-ն էր որ 1914 հոկտեմբեր 29-ին Օտէսայի դէմ յարձակելով եւ քանի մը նաւեր ընկղմելով զիրենք կատարուած իրողութեան մը ստջեւ գրաւ : Մինչդեռ Եուսուֆ Բիզա Պէյի յայտարարութիւններէն պարզ կ'երեւայ թէ Թուրքերը վաղուց որոշած էին պատերազմի մտնել Գերմանիոյ կողքին : Անոնք նոյն իսկ առաջին օրէն պիտի ընէին ատիկա, բայց կը յուսային Անգլիայէն ստանալ իրենց հաշուին շինուած երկու զրահաւորներ, որոնց վրայ embargo զրամ էր անդիլիական կառավարութիւնը, եւ զորս Պոլիս բերելու համար օսմանցի սպաներ եւ նաւազներ ճամբայ հանուած էին արդէն :

* * *

Հայկական ջարդերը վաղուց որոշուած էին : Սկզբնական մտածումը Թուրքերուն մօտ՝ ծնաւ այն օրէն ուր Մեծ Տէրութիւնները օսմ. կայսրութիւնը բռնադատեցին ընդունելու իրենց կողմէն կարգուած ֆոլիքոլիտոնները Հայկական վեց նահանգներուն համար : Թուրքերը, իրենց դարաւոր դերիշխանութեան եւ վեհապետական իրաւունքներուն արուած

(2) Տեղմ է յիշելու թէ միւսոյն նպատակով եւ միւս պատերազմի յայտարարութենէն առաջ, բուրքերը առաջարկ քրած էին նաեւ ծանօթ հայ բաղաժան կազմակերպութեան, Դաւեանցութեան, որ մերժած էր առաջարկը :

այդ ծանր հարուածը երբեք չներեցին Հայոց, եւ միջազգային շփոթութենէն օգտուելով ծրագրեցին ու զործագրեցին այն ահաւոր եղեռնագործութիւնը :

Թուրքիոյ Հայոց պատրիարքը, ներկայ տարուան ապրիլ 25-ին, Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին սարքուած սպահանգէսի մը մէջ հրապարակաւ հաստատեց այս կէտը, յայտնելով որ երբ 1915 ապրիլ 11-ին Պոլսէն աքսորուած մտաւորականներու մասին դիմում բրաւ Մեծ Եպարքոս Սաիա Հայիմ Փաշայի, այս վերջինը բառ առ բառ հետեւայ պատասխանը տուաւ իրեն .

— Պատերազմէն առաջ Համաձայնական Տէրութեանց դիմելով ուղեցիք անջատել ձեր ազգը Օսմանեան Պետութենէն . ձեր բրածներուն պատիժն է որ կը կրէք . Հայերու մասին եղածը արդիւնք է ծրագրի մը որ պիտի գործագրուի :

Այս դէպքերէն շատ առաջ, 1914 օգոստոս 27-ին, երբ տակաւին հայկական հայածանք չկար Թուրքիոյ մէջ, Լոնտոնի Տէյլի Թէլէկրաֆ Թերթը հրատարակեց Նիւ Եորքի իր թղթակցին մէկ զգայացունց նամակը, որուն մէջ զրուած էր թէ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մր. Մորկէնթատի կողմէ իր կառավարութեան ուղղուած տեղեկագրի մը համեմատ, օսմանեան մայրաքաղաքին խլամները, երրօպական պատերազմէն օգտուելով, քրիստոնեայ եւ Հրեայ բոլոր բնակիչները պիտի ջարդեն :

Պոլիս՝ ահագին իրարանցում առաջ եկաւ այս հրատարակութեան վրայ, այնքա՛ն որ ամերիկեան դեսպանատունը ստիպուեցաւ Օսմանեան Մամլոյ գիւանին տալ հետեւեայ հերքումը .—

«Շատ զարմանալով կարդացիմք Լուստոնի «Տէյլի Թէլէկրաֆ» բերքին հրատարակած «այն հեռագիրը թէ Կ. Պոլսոյ ամերիկեան «դեսպանը կարեւոր գեկոյցներ ըրեր է Ուաշինկթընի կառավարութեան, հաւաստելով «որ Րուսիոյ ու Անատոլի բնակող Քրիստոնեաներուն եւ Հրեաներուն կեանքը վտանգի մէջ է, եւ թէ իսլամները, Մեծ Տէրութեանց «պատերազմի բռնուած ըլլալէն պիտի օգտուրին Քրիստոնեաներն ու Հրեաները ջարդելու համար: Դեսպանը կատարեալ իրաւասութիւն կուտայ Մամլոյ Դիւանին սրբայէս զի բացարձակապէս հերքէ այս տեղեկութիւնը: Մը. Մօրկէնթաուի աղջիկն ու «փեսան վերջերս Կ. Պոլիս ժամանեցին իւրեանց երեք զաւակներով եւ մինչեւ հիմայ «դեսպանին հետ կը բնակին: Եթէ «Տէյլի «Թէլէկրաֆ»ի Նիւ Եորքի թղթակցին ըսածին պէս Կ. Պոլսոյ կացութիւնը վրդովիչ «եղած ըլլար, Ամերիկեան դեսպանը, փոխանակ իր ընտանիքի անդամներուն թիւը աւելցնելու, ընդհակառակը պիտի փութար աւելցնեց ամէնքն ալ Ամերիկա վերադարձնել»:

Տէյլի Թէլէկրաֆի վերոյիշեալ հրատարակութենէն ամէնէն աւելի վրդովուող տարրը Հայերը եղած էին. որովհետեւ արդէն իսկ նշաններ կային թէ կառավարութիւնը բան մը կը պատրաստէ իրենց դէմ: Կը ցուցակագրուէին մասնաւորաբար հայ մտաւորականներն ու ականաւոր մարդիկը, թէեւ ոչ ոք կը զգար իսկապէս թէ ի՞նչ է պատրաստուածը: Եւ Հայերը մանաւանդ չհաւտացին ամերիկեան դես-

պանատան տուած հերքումին, դիւանադիտական անհրաժեշտութեան մը հետեւանքը նկատելով զայն: Գիտէին որ նոյն իսկ մեծ Ջարդի մը ընթացքին՝ թուրքերը երբեք չպիտի համարձակէին ամերիկեան դեսպանի մը կամ անոր ընտանիքին անդամներուն զլխուն մէկ մազին իսկ դաշիլ: Եւ իրենց այս համոզումը պարզապէս ծիծաղելի կը դարձնէր դեսպանատան հերքումին այն փաստը թէ Մը. Մօրկէնթաու իր ընտանիքին անդամներուն թիւը չէր բազմացնէր Պոլսոյ մէջ՝ եթէ Ջարդի հաւանականութիւն մը տեսնէր:

Յայտնի է արդէն թէ դէպքերը ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ ցնորեցուցիչ եղանակով մը արդարացուցին Տէյլի Թէլէկրաֆի հրատարակութիւնը: Թուրք կառավարութիւնը՝ պատմութեան մէջ անօրինակ բարբարոսութեամբ մը կոտորեց հայկական վեց նահանգներու բովանդակ արու բնակչութիւնը, մինչեւ Եօթ տարեկան մանուկները: Իսկ կիներն ու աղջիկները եւ պղտիկ տղաքը, առանց եղանակին խստութեան նայելու, առանց փոխադրութեան միջոցներու, տեղահան ըրաւ, յափշտակելով անոնց ինչքը, կալուածները, նոյն իսկ պանքաներու մէջ ունեցածներն, եւ այդ ամբողջ ժողովուրդը զարհուրելի պայմաններու մէջ տարագրեց մինչեւ Միջագետքի եւ Սուրիոյ հեռաւոր անապատները: Բոլոր գեղանիները, աղջիկներուն ու տղոց մեծ մասը, ճամբաներուն վրայ յափշտակուեցան, իսլամութիւնը ընդունելու բռնադատուեցան ու տարուեցան իսլամ տունները:

Միեւնոյն կերպով տեղահան ըրին նաեւ թուրքիոյ միւս մասերուն մէջ դանուող ընդհանուր Հայ

ժողովուրդը, բացի Իզմիրէն եւ Կ. Պոլսէն, որոնց մէջ մասնակի եղաւ տեղահանութիւնը: Այս ամբողջ ժողովուրդը նոյնպէս քուեցաւ Սուրբոյ եւ Միջագետքի անապատները: Ճամբուն նեղութիւնները, արհաւիրքը, շարչարանքները ա՛յն աստիճան հրէշալին եղանակով մը կազմակերպուեցան որ տեղահան եղող ժողովուրդէն ստուար մաս մը մեռաւ կամ սպանուեցաւ տարագրութեան ընթացքին: Շատելի ալ անձնասպան եղան: Իսկ մնացածները, ինչպէս տեսանք, ջարդուեցան կամ հիւանդութենէ ու անօթութենէ մեռան անապատներուն մէջ:

Այս կերպով, Թուրքերը, ոչնչացուցին Օսմանեան Կայսրութեան հայ բնակիչներուն ստուարագոյն հատուածը, իր մտաւորականներով, եկեղեցականներով, հարուստներով, վաճառականութեամբ, գրաւեցին դպրոցներն ու եկեղեցիները, որոնցմէ մէկ քանին՝ ինչպէս Ուրֆայի մէջ, Տէր Զօրի մէջ, բողանոցի վերածեցին, քանդեցին բոլոր սրբավայրերը, բոլոր վանքերը, Թալանեցին անոնց մէջ գտնուող դարաւոր հնութիւններն ու սրբազան իրերը, նոյն իսկ գերեզմանատունները աւերեցին, եւ գերեզմանաքարերը հանելով գործածեցին՝ Հայութենէն ոչ իսկ հետք մը թողած ըլլալու համար:

Համանման հայածանքի մը ենթարկուեցան նաեւ Յոյները, Արարները, մասնաւորաբար Սուրիացիք: Բայց այս ժողովուրդներէն ոչ մէկուն համար Թուրք բարբարոսութիւնը եղաւ այնքա՛ն հիմնականօրէն քանդիչ՝ որքան Հայոց համար:

* * *

Բուն հայկական հայածանքը սկսաւ 1915 ապրիլ 11-ին՝ երբ մօտաւորապէս 200 մտաւորականներ ձերբակալուեցանք Պոլսոյ մէջ եւ արքայութեանը

էնկիւրի: Մինչեւ այն ատեն տեղի ունեցած դէպքերուն, — Վանայ խնդիրները, Տէօրթ Եօրի եւ Զէյթունի մասնակի տեղահանութիւնը, — կառավարութիւնը «տեղական» գոյն տուած էր, եւ ամէն ճիգ կ'ընէր հայ ժողովուրդը ապահովցնելու:

Այդ թուականին՝ Թուրք կառավարութիւնը Հայոցմէ վախու բնաւ պատճառ մը չունէր, որովհետեւ Հայերը, եթէ իրապէս ապստամբութեան ծրարագիր մըն ալ ունեցած ըլլային, այդ ծրագիրը գործադրելու բացարձակապէս անկարող դարձած էին այն պատճառաւ որ իրենցմէ 21 տարեկանէն մինչեւ 45 տարեկան այրերը արդէն իսկ դրօշի տակ կանչուած եւ զինուորական իշխանութեանց ձեռքն էին: Ապահովաբար մանուկներով, կիներով, աղջիկներով եւ ծերունիներով չէ որ Հայերը պիտի կրնային ապստամբիլ:

Կառավարութիւնը՝ մեր ձերբակալութենէն ետք խարեց Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը թէ ոչինչ կայ բնականօրէն ժողովուրդին դէմ: Թալէաղ Պէյ, — վերջէն փաշա, — իրը ներքին գործոց նախարար յայտարարեց Հայոց Պատրիարքին թէ «կառավարութիւնը կասկածներ ունի որ կարգ մը Հայեր անջատողական ձեռնարկներ կ'ընեն եւ թէ պիտի չկողբացուին»(3) բոլոր այն Հայերը որոնք կարող են խօսքով, գրիչով եւ ուրիշ գործունէութեամբ բրբրականոր ընել Հայաստանի մը կազմութեան»: Միեւնոյն ատեն աւելցուց սր այդ մասին քննութիւն կը կատարուի, եւ թէ անոնցմէ անմեղները անմիջապէս պիտի արձակուին: Նոյն իսկ լաւագոյն կերպով մը խարելու համար, ձերբակալուողներէն քանի

(3) Մինչդեռ բոլորն ալ, բացի մէկ քանիէն, սպաննուեցան ամենամոռոտ կերպով:

մը հողի ետ բերաւ երկու շարաթ վերջ, մինչդեռ միւս կողմէ՝ բոլոր գաւառներու մէջ կը բանտարկէր անխտիր ամէն հայ մտաւորական եւ ախանաւոր մարդիկը, — եկեղեցական, զրամատէր, վաճառական, կայուածատէր, եւ այլն:

Նախ Պէյի յիշուութիւնները եւ անոնց մէջ արտագրուած պաշտօնական հեռագիրներն ու հրամանագիրները ցոյց տուին արդէն թէ կառավարութիւնը բնաջնջման որոշ նպատակ մը ունէր Հայ ժողովուրդին նկատմամբ:

Այս նպատակը նոր չէր: Տօքիւմանները զորս կը սկսինք ներկայացնել, էն առաջ տտիկա պիտի ապացուցանեն անհերքելի կերպով մը, ինչ որ միանգամ ընդմիշտ կ'ոչնչացնէ այն բոլոր մեղադրանքները զորս թուրք կառավարութիւնը բեռցուց Հայոց, եւ որոնցմով փոխաց արգարացնել Հայ ժողովուրդին դէմ՝ պատերազմէն սողին ձեռք առնուած միջոցները, — տեղաշահութիւնն ու ջարդերը:

Նախ Պէյի մեզի յանձնած տօքիւմաններուն մէջ կը գտնուին իր պետին՝ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի գաղանի թուղթերէն մէկ մասը, որոնց մէջ նաեւ երկու նամակներ՝ ուղղուած այն ձէմալ Պէյին որ Իթիհատի Քօմիթէին Հայկալի պատուիրակն էր, եւ որ, ինչպէս տեսանք արդէն, Նուրի Պէյի մեծագոյն գործակիցներէն մէկը եղաւ: Այդ նամակները ձէմալ Պէյի զրկուած են կրր դեռ Հայկալ չէր եկած եւ Ատանա կը մնար իրր Իթիհատի Քօմիթէին պատուիրակ, եւ ստորագրուած են պայմանագրական սկզբնատառով մը որուն տէրը ապահովարար կը պատկանէր Քօմիթէին Պոլսոյ կեդրոնին:

Անոնցմէ առաջինը կը կրէ 1915 փետրուար 28 թուականը, եւ գրուած է անանկ ատեն մը ուր տա-

Անապատին մէջ հաւաքուած Հայ որբեր.

կաւին մենք չէինք ձերբակալուած, ո՛չ հայկական հալածանք կար, ո՛չ ալ տեղահանութիւն, եւ կառավարութիւնը՝ ամէն ճիղ կը շոայլէր հայ ժողովուրդը ապահովցնելու թէ իրեն դէմ ոչինչ կը նիւթուի:

Ահաւասիկ այդ նամակներէն առաջինը որ ջարդերուն ծրագիրն է ինքնին.—

«18 Փետրուար 1915.

«Ատանայի պատուիրակ ձեմալ Պէյի.

«Թուրքիայ մէջ Իքիհատ եւ Թէրազ-«գըի(4) քաղաքական կեանքը խափանելու «կարող մէկ հատիկ ոյժը Հայերն են: Վեր-«ջերս, Գահիրէէն իրարու յաջորդող լու-«րերէն կը հասկցուի որ Դաշնակցութիւնը «ձեմիյէթին (Իթիհատի Քօմիթէին) դէմ «վնոական յարձակում մը կը պատրաստէ:

«Անցեալին ամբողջ պատմական պա-«րագաները եթէ մանրագնին կերպով բն-«նենք, պիտի տեսնենք որ ձեմիյէթին հայ-«երեմասիրական ջանքերու նամբուն վրայ «յայտնուած բոլոր փոքորիկները Հայերուն «ցանած խոսվութեան սերմերուն արդիւնքն «են:

«Տոք». Նազըմ Պէյ(5) կը գրէ. «Ես «ամբողջ Թուրքիան Իքիհատ եւ Թէրազգըի «մէկ պատիկ նշանովը՝ ուզուած նամբան

(4) Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Բօմիթէն, որ ներկայ տօհիմանին մէջ կը կոչուի նաեւ «ձեմիյէթ» (Ընկերութիւն):

(5) Իքիհատի Քօմիթէին հիմնադիրներէն եւ ամէնէն ազդեցիկ անդամներէն մէկը: Արդի բարձր կառավարութեան կողմէ Իքիհատականներու դէմ պատրաստուած ամբաստանագրին

«մտնելու վիճակին կը հասցնեմ. եթէ Հայերը չըլլան:

«Ճեմիյէքը, հայրենիքը այս անիծեալ «ցեղին ցանկութեան փրկելու եւ այս մաւսին Օսմանեան պատմութեան քուելիք աւրատին պատասխանատուութիւնը իր հայրենասէր ուսերուն վրայ առնելու սրոշում տուած է:

«Վրէժի շարքերով լեցուն անցեալին «նուաստութիւնն ու դառնութիւնները(6) «մտնելու անկարող Ճեմիյէքը, իր ապագային մասին յուսալից ըլլալով(7), Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր Հայերը, առանց «անհատ մը սոց ձգելու, փնացնել սրոշած «եւ այս մասին կառավարութեան ընդարձակ «իրաւասութիւններ տուած է:

«Ջարդի կարգադրութեան մասին կառավարութիւնը կուսակալներուն եւ բանակի հրամանատարութեանց պէտք եղած «բացատրութիւնները պիտի տայ(8): Իր-

մէջ կը կարգանք.— «Նոյն իսկ Տոքթ. Նազըմ Պէշ այնքան առաջ գացած է որ պնդած է թէ այս ձեռնարկը (*Հայկական Զարգերը*) Արեւիկեան Հարցը պիտի լուծէ արմատապէս:

(6) Կ'ակնարկուի Պալանեան պատերազմին ուրկէ Թուրքիա այնքան նուաստացած ու կորուստով դուրս եկաւ:

(7) Այսինքն՝ Գերմանիոյ, հետեւաբար նաեւ Թուրքիոյ յարթանակին նկատմամբ ապահով ըլլալով:

(8) Հայոց տեղահանութիւնը, առժամեայ օրէնքի մը համաձայն, նախապէս յանձնուած էր գինուորական իշխանութեանց: Վերջէն քաղաքական իշխանութիւնը այս գործը ըս-

ՀԱՔԻԻ ՊԷՅ

«հատ եւ Թէրագգրի բոլոր պատուիրակները
«իրենց գտնուած տեղերը այս խնդրին հե-
տնապնդութեամբ պիտի գրազին: Չպիտի
«թոյլատրուի որ Հայ մը օգնութեան եւ
«պաշտպանութեան արժանանայ:

«Թողուած գոյքերը, ի վերջոյ ձէմիյէ-
«քին կազմակերպութեանը ընդարձակուե-
«լուն եւ հայրենասիրական նպատակներու
«համար ծախսուելու պայմանաւ, առ այժմ
«կառավարութեան յարմար տեսած եղանա-
«կով պիտի գրաւուին ու պահուին(9):

«Այս մասին, եթէ պէտք տեսնուի, կազ-
«մուելիք յանձնաժողովներէն հաշուական
«բացատրութիւններ առէք: Երբ մատակա-
«րարութեան մէջ գեղծում մը տեսնէք, թէ՛
«կուսակալներուն եւ թէ՛ մեր մօտ պէտք ե-
«զլած դիմումը կրնաք ընել»:

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել՝ Պատկեր No. 1).

Այս նամակին առաջին պարբերութեան մէջ յիշ-
ուած Դաշնակցութեան «յարձակում»ը նոր բան մը
չէր, եւ բնաւ առնչութիւն չունէր համեւորդական
պատերազմին հետ: Ինչ որ նամակը «յարձակում»
կ'որակէ, այն համերաշխութիւնն է զոր Պալքան-
եան պատերազմին առեւ, երբ Տէրութիւնները սկը-
սան յուզել Հայաստանի բարենորոգմանց հարցը,
Դաշնակցութիւնը եւ ուրիշ հայ քաղաքական կու-
տանձնեց: Երկու իշխանութիւնները արդէն միտ միասին
գործեցին:

(9) Տեղահամ եղած Հայերու գոյքերը, կալուածները,
պահանքերու մէջ ունեցած աւանդները գրաւուեցան կառավա-
րութեան կողմէ:

սակցութիւններ գոյացուցին Եզրպտոսի մէջ, բարենորոգմանց հետապնդման մասին:

Երկրորդ նամակը որ գրուած է շաբաթ մը ետք, կերպով մը կրկնութիւնն է առաջինին, բայց կարեւոր մանաւանդ այն պատճառաւ ո՛ր անոր մէջ լոկ Հայերուն չակնարկուիր: Այս նամակը ցոյց կուտայ թէ Հայերուն գործը լրացնելէ ետք պիտի գրադուէր նաեւ միւս տարրերուն, Յոյներուն, Սուրիացուց. Արարներուն բնաջնջմամբ:

«25 Մարտ 1915.

«Ատանայի պատուիրակ ձեմալ Պէյի.

«Դարերէ ի վեր պետութեան քաղաքական կրթական յառաջդիմութեանց արգելք եւ զոգ ծանօթ տարրերուն գոյութիւնը ցնցելու մտադրութիւնը՝ քաղաքական արգելքներէ զերծ ընդարձակ սահմանի մը մէջ ապահովելը ամէնուս պարտականութիւնն է: Ասոր համար՝ «Ի՛նչ կ'ուզէ ըլլայ» բռնելով, պէտք է ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնենք, եւ կառավարութեան ջրնդհանուր պատերազմին մասնակցութիւնը շարժան մեծ գոհողութեան մը հետեւանքն ըլլալը զնահատելով, պէտք է աշխատինք ճեղքարկուած միջոցները պահանջուած «արդիւնքներուն հասցնելու:

«Ինչպէս 18 փետրուար 1915 թուակիր ճամապիւն մէջ յանունուած էր. ձեմէյէթը «ասկէ վերջ իր ցանկերուն համարուն վրայ «տարիներէ ի վեր իրեն հետ ընդհարող զգանազան ոյժերը հիմէն քանդելու եւ փրկեցնելու սրտում տուած ճիւղ մասին «դժբախտաբար շատ արիւնտ միջոցներ

«ձեմէյէթը անկելու ստիպուած է: Վստահ եղէք որ այս միջոցներուն զարհուրանքը երեսակայելով մեզ ալ կը զգածուինք. բայց ձեմէյէթը, իր յաւիտեանական գոյութիւնը ապահովելու համար ասկէ գատ ուրիշ ճամբայ չի տեսներ:

«Ալի Բիգա(10) մեզ կը քննադատէ եւ «այս մասին զուրի կոչ կ'ընէ: Պարզամտութեան այս աստիճանը ապուշութիւնն է: «Հալէպ գացէք, եթէ կրնաք զինքը համոզել՝ միասին աշխատեցէք, եթէ կարելի չըլլայ՝ իր սրտին նուրբ թելերը քրքրացնելիք յարմար տեղ մը կը գտնենք իրեն(11): Ծանօթ անձնաւորութեանց (Հալոյց) մասին եղած ձեռնարկները մինչեւ «որ չարդիւնաւորուին, միւսներուն(12) «հետ գրադիւր շիտակ չէ: Առ այժմ՝ ուշագոյսաններուն(13) օրինական միջոցներով «պատժուելը յարմար տեսնուած է, ինչ որ

(10) Ալի Բիգա Պէյ՝ Իբիհատի Բոմբէրէն Հալէպի պատուիրակն էր ձեմալ Պէյէն առաջ: Կէս կոյր մարդ մըն էր, որ ձեմալ Պէյի Հալէպ երթալէն ետք քառանկալ քաղաքական ասպարէզէ եւ սկսաւ վանառականութեամբ գրադիւր:

(11) Այսինքն՝ զինքը կը սպաննենք:

(12) Յոյներուն, Արաբներուն, Սուրիացուց:

(13) Ինչպէս յայտնի է. ամէն գաւառներու մէջ, ժողովուրդին տեղահանութենէն առաջ, ուշագրաւ մարդիկը.— մտաւորական, եւայն.— ձերբակալուեցան: Ասոնց մէկ մասը յանձնուեցաւ պատերազմական աստիճաններու. եւ ասիկա է ճամապիւն ակնարկած «օրինական միջոց»ը. որով անոնց պատժուելիքը կը ծանուցանէ:

ւաները մասնաւոր պատուիրակներ ունէր, — ընդհանրապէս «Պատասխանատու-Քարտուղար» կը կոչուէին, — եւ այս պատուիրակները ամէն գործի, մասնաւորաբար հայկական տեղահանութեան եւ Զարգերուն կը հսկէին: Կուսակալները եւ առ հասարակ բոլոր պաշտօնեաները, առանց իրենց գիտութեան եւ հաւանութեան ոչինչ կրնային ընել: Նոյն իսկ պարզ ստիկաններ պաշտօնի կոչելու գործը իրենց հաւանութենէն կախուած էր:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ւ Ե

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ

ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Բ.— ԶԳՈՒՇԱԿԱՆ ՄԻԶՈՑՆԵՐ

Ջարդերը ծրագրելն ու գործադրութեան սկը-
սելն ետք, թուրք կառավարութիւնը ամէն կարե-
լի միջոցներով աշխատեցաւ որ հայկական կոտո-
րածներուն նկատմամբ քաղաքակիրթ աշխարհի
ոչինչ իմանայ: Եւ ամէն անգամ որ առիթ ծագե-
ցաւ, միշտ ամենաանպատկառ ստախօսութեամբ
մը հերքեց այդ կոտորածներուն նկատմամբ տարած-
ուած լուրերը: Բայց ավերիկեան հիւպատոսները
մանաւանդ հնարը կը գտնէին իրենց Պոլսոյ դես-
պանատան տեղեկութիւններ հասցնելու, ինչ որ
մեծապէս անհանգիստ կը դարձնէր թուրք կառա-
վարութիւնը(1): Ահա այդ անհանգստութեան փաս-
տերէն մէկն է հետեւեալ տօքիմանը որ նոյն ատեն
կառավարութեան կողմէ Հայոց մասին սնուցուած
բնաջնջման քաղաքականութեան մեծագոյն ապա-
ցոյցներէն մէկը կրնայ դառնալ.—

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարա-
քութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալու-
քեան.—

(1) Ողբացեալ Տոքթ. Ետփրտ կը պատմէր հետեւեալ մի-
ջադէպը:— Հայկական ջարդերէն ետքը Ամերիկացի օրիորդ-
ներու խումբ մը Խարբերդէն Հալէպ եկաւ. Ամերիկա վերա-
դառնալու համար: Այս օրիորդները նամբան կողոպտուած ու
շատ նեղութիւն քաշած էին: Թուրք կառավարութիւնը ամե-
նախիստ խուզարկութեան մը ենթարկեց զանոնք, որպէս զի հե-
տերմին պատկեր կամ ո՛ր եւ է գրութիւն չտանին: Նոյն իսկ ա-
նոնց մագերան հիւսիքը քննեցին:— «Ի՞նչ կը փնտռէք, ըսաւ
օրիորդներէն մէկը, ինչ որ կը փնտռէք՝ մեր վրայ չէ, այլ մեր
մտքին, մեր աչաւրներուն, մեր սրտին մէջ. մեզ սպաննելով
միայն կրնաք ջնջել զանոնք»:

«Ամերիկեան կառավարութեան հրա-
«մանով. Պոլտոյ դեպատմատան վերջերս ը-
«րած միջամտութենէն կը հասկցուի թէ
«կիսրգ մը տեղերու մէջ ամերիկեան հիւ-
«շակատաները գազանի միջոցներով տեղե-
«կուրիւններ՝ ձեռք կը բերեն: Թէեւ պա-
«շտախանուած է թէ (Հայ գաղթականնե-
«րու) տարագրուի ապահով կերպով եւ
«եանցատուրեանք կը կատարուի, բայց ո-
«չրովհետեւ աշխուհիք բաւական չէ գիրենի
«համոզելու. աշխատեցէ՛ք որ քաղքի, գա-
«ւաւակներու եւ կեդրոններու մօտ գանուղ-
«ներուն (Հայերուն) առաջնան միջոցին ու-
«շուգրութիւն գրաւոյ դէպքերու տեղի չի
«տարուի: Դերկայ քաղաքականութեան տե-
«սակէտով ամենակարեւոր է որ այդ տեղե-
«քը շրջոյ օտարները համոզուին թէ (գաղ-
«թականներու) առաջուր իսկապէս լոկ
«տեղափոխութեան նպատակով մը կը կա-
«տարուի: Այս պատճառաւ կարեւոր է առժա
«մարար, որ առ ի ցոյց. փափուկ վարմունք
«մը ցոյց տրուի եւ ծանօթ միջոցները(2)
«զգործադրուին յարմարագոյն վայրերու
«մէջ: Իսկ այս մասին տեղեկութիւն տուոյ
«հետագօտիչ անձերը ձերբակալելիք եւ
«չուրիչ պատրուակներով պատերազմական
«ստեաններու յանձնելիք կարեւորութեամբ
«կը յանձնարարեն:

«Ներքին Գործոց Նախարար
«18 Նոյեմբեր 1915. «ԹԱԼԷԱԴ».

(2) Զարգերը:

(Մակազրուած). —

«Ծածկագրին վրայ չիտեսլով
«նստիկանութեան Տնօրէնին հետ
«տեսնուեցէ՛ք: Իրօք այդ տեսակ հե-
«տագօտիչ անձեր կա՞ն: Նախարար-
«ութեան հրամանին համաձայն այս
«տեղերը քիչ մը չափաւոր գործո-
«ղութիւններ կատարուին:— (Գաղ-
«թականներու) ընդհանուր տնօրէ-
«նութեան փոխանորդին: 21 Նոյեմ-
«բեր 915.

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԿ».

— «Այս տեսակ անձերու գոյու-
«քեան ես վստահ էի, եւ պէտք ե-
«ղած հետապնդութիւնները կատար-
«ուելու մասին քանի մը անգամ ու-
«տիկանութեան տնօրէնին աղաչած
«էի, բայց օգուտ մը չունեցաւ: Ե-
«թէ կուսակալութեան կողմէ՛ իրեն
«ազդու կերպով ազդարարուի, թե-
«րեւս արդիւնք մը ապահովուի:
«Այս մասին հրամանը ձերն է:— 21
«Նոյեմբեր 915.

Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ

«ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ».

«Գաղթականներու առաջնան
«պատմեաններուն ալ գրելու էիք:
«— (Գաղթականներու) ընդհանուր

«տեսչութեան փոխանորդին :

«22 Նոյեմբեր 915.

«Կուսակալ

«Մ Ո Ւ Ս Թ Ա Ֆ Ա Ա Պ Տ Ի Ի Լ Հ Ա Լ Ի Գ».

«Գրեցէ՛ք, Նախ Էֆէնտիի.

«22 Նոյեմբեր 915.

(«Ա Պ Տ Ի Ի Լ Հ Ա Ս Ն Ո Ւ Ր Ի»).

«Գրուեցաւ :— Տօսիէ 741—16»

Մակաղութիւնները ցոյց կուտան այն գործողութիւնները որոնք կատարուած են ծածկազրին նկատմամբ :

Նախ՝ Պէյի յիշողութեանց մէջ կը գտնուի նաև արտաղութիւնը հետեւեալ ծածկազրին որ այս խնդրին կը վերաբերի և որ զրկուած է մօտաւորապէս ամիս մը առաջ .—

«No. 745 :

«Մածկազիր ցերբին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան .

«Կ'իմանանք թէ մէկ քանի հայ քերթեքու քղթակիցներ այդ կողմերը շրջելով «կարգ մը եղբրական դէպքեր ներկայացնող զլուսանկարներ և թուղթեր կազմած և գա- «նոնք տեղւոյդ ամերիկեան հիւպատոսին «յանձնած են(3) : Այս կարգի վնասակար «անձերը ձերբակալելով փնտցնէ՛ք :

«11 Դեկտ. 915.

«Ներքին գործոց նախարար

«Թ Ա Լ Է Ա Գ».

(3) ձեռք է որ Հայեր քարգերուն վերաբերող տեղեկութիւններ տուին Հալէպի Ամերիկեան հիւպատոս՝ Mr. Jackson-ի : Այս Հայերէն մէկն էր անգլիագիր երիտասարդ մը,

Նախ՝ Պէյ կը հուսասէ թէ «արդէն այս տեսակ հետապնդութեանց համար դադարնի պաշտօնեաներ յատկացուած էին. և այն իսկ ամերիկեան հիւպատոսարանին բոլորաբար միշտ լրտես կը գտնուէր : Օր մը, «Ժամանակ»ի թէ ուրիշ լրագրի մը խմբագիրներէն մէկը տեսնուած էր Հայէպի մէջ : Ասոր հետապնդութիւնը մեծ կարեւորութիւն ստացաւ, բայց վերջապէս ձեռք չ'անցաւ :

Այս խմբագիրը Հայցք մեծագոյն երգիծարանն էր, Պ. Երուանդ Օտեան, որ կաշխատակցէր Պոլսոյ ժամանակ հայ թերթին և որ արտարուած ըլլալով մոլորեր էր Հայէպ : Իր մասին հրատարակուած էր ձերբակալման հրամանագիր մը որուն մէջ մանրամասն կերպով նկարագրած էին զինքը : Նոյն իսկ կօշիկներուն կրօնիկին մաշած և մէկ հատին ալ ծայրը ծակած ըլլալը չէին մոռցեր յիշատակելու . Բայց Պ. Օննիկ Մազլումեան զայն փախցուց Սուրիոյ Համա քաղաքը :

* * *

Գարձեալ կտափարութեան անհանդստութիւնը կ'ապացուցանէ հետեւեալ ծրագիրը .—

«No. 809.

«Մածկազիր ցերբին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան .

Պ. Արամ Կիլիան : Իսկ յուսանկարները առած էր Հալէպի Հայցք Առաջնորդարանին քարտուղարը, Պ. Մասրէտա Իրէցեան : Ամերիկեան հիւպատոսարանին տեղեկութիւն ստանալով ըլլալու կասկածով բաւական մարդիկ, հայ քանսմանք ալ, ձերբակալուեցան Հալէպի մէջ ու կորան :

«Կը լսենք թէ օտար սպաներ մամբա-
«ներում երկայնքը դիզուած Ծանօթ Անձնա-
«ւորութեանց (Հայոց) դիակները տեսնե-
«լով կը լուսանկարեն: Այդ դիակները ան-
«միջապէս թաղելնիդ եւ դիակները այդպէս
«մէջտեղ չի ձգելնիդ կարելորութեամբ կը
«յանձնարարեմ:

«29 Գոկտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

(Մակագրուած).—

«Շատ կարելոր է, չէ՞, Պէ՛յ:—
«Փայրքականներու ընդհ. տեսչու-
«քեան փոխանորդին: 2 Յուն. 916.
«Կուսակալ
«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

Նախմ Պէ՛յ կը գրէ նաեւ այս մասին.— «Ազէտ-
ներու, թշուառութեան, հիւանդութեան հետեւան-
քով օրական 7—800 հայ կը մեռնէր: Ասոնց դիակ-
ները ճամբաները, ցեխի մէջ կը լքուէին եւ գիշա-
կեր թռչուններ ծակ ծակ ըրած էին զանոնք: Գեր-
ման եւ Աւստրիացի ականատես սպաներ այդ տեսա-
րանները լուսանկարելով կը զրկէին իրենց երկիր-
ները»:

Արդի թուրք կառավարութեան կողմէ Իթիհա-
տի Բօմբիթէին զէմ ռաւարաստուած ամբաստա-
նագրին մէջ հրատարակուած անցքերը ցոյց կու-
տան թէ երկրին ամէն կողմը նոյն բանն էր, դիակ-
ները մէջտեղ մնացած էին, եւ շարունակ խիստ
հրամաններ կը տրուէին որ թաղուին:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ւ Ե

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ
ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Գ.— ԶԱՐԴԵՐՈՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՀԱՆԳԱՄԱՆՔԸ.

Թուրք կառավարութիւնը մեծ ճիգ ցոյց տուաւ
մանաւանդ՝ կարելի եղածին չափ ընդհանուր դար-
ձնելու Հայոց բնաջնջումը: Նախորդ գլխուն մէջ
առիթ ունեցանք պատմելու Չարդի անցքերէն մէկ
քանին: Այն անոգորմ վայրենութիւնը որով կա-
տարուեցան այդ Չարդերը, եւ որուն դէմ կ'ընդվզի
Մարգկային խիղճը, այլեւս զիւրըմբռնելի կը դառ-
նայ՝ երբ կարգացուին բնաջնջման մասին կառա-
վարութեան կողմէ զրկուած հեռագիրները:

Անոնցմէ մէկը ապահովարար հարցման մը պա-
տասխանն է ու կը թելադրէ չինայնել նաեւ կինե-
րուն ու պզտիկներուն:

«No. 502»

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարա-
րութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալու-
թեան».

«Կը յանձնարարեմք որ ծանօթ անձնա-
ւորութեանց (Հայոց) այրերուն նկատ-
ւմաւր նախապէս գործադրուիլը ձեզի հը-
րաման եղած կարգադրութիւններուն(1)
«եմքարկէք նաեւ կիներն ու պզտիկները,
«եւ այս մասին վստահելի պաշտօնեաներ
«կարգէք»:

«3 Սեպտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԵԱԿ».

(1) Այս «կարգադրութիւնները» բնաջնջման միջոցներն է-
ին. ինչ որ կ'ապացուցանէ այդ մասին «վստահելի պաշտօն-
եաներ» կարգելու քիւղարութիւնը:

Հաճախ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր
Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր

Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր
Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր
Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր

Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր
Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր
Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր

ՊԱՏԿԵՐ 3. — Թալեաթի ծածկագիր հեռագիրներէն
մէկը՝ ծանօթագրուած կառավարիչ Մուսթաֆա
Ապտիւլհալիզ Պէշի կողմէ.

Հաճախ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր
Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր

Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր
Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր
Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր

Եւ Գրքեր
Եւ Գրքեր

Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր
Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր

Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր Եւ Գրքեր

ՊԱՏԿԵՐ 4. — Թալեաթ Փաշայի գաղտնի հեռագիր-
ներէն մէկը՝ ծանօթագրուած Հալեպի
կառավարիչէն.

(Մակագրուած).—

«Ժանտարմաներու Հրամանա-
տարին հետ տեսնուեցա՞ք:— Ապ-
«տիւլահատ Նուրի Պէյին:

«5 Սեպտ. 915. «Կուսակալ
«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել՝ Պատկեր No. 3).

Երկրորդ ծածկագիր մը կը հասնի նոյն ամ-
սուն 29-ին արգելելու համար այն ամուսնութիւն-
ները զորս իսլամներ կը կնքէին հայ կիներու հետ:
Ասիկա կ'արգելուի անոր համար որ ատոր շնորհիւ
կիները չփրկուին: Բայց արդէն ոչ մէկ իսլամ բա-
րի զիտուժով կ'ամուսնանար հայ կիներու եւ աղ-
ջիկներու հետ: Ժամանակ մը դործածելէ, անոնց
կուսութեան ծաղիկը քաղելէ ետք կը նետէին
դուրս, եւ այդ կիները հաւարուելով կը քշուէին
անապատ: Ընդհանրապէս՝ ամուսնութեան ձեւա-
կերպութիւն ալ չէր կատարուեր:

Ահաւասիկ այդ ծածկագիրը.—

«No. 537.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարա-
«րութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալու-
«քեան.

«Կը լսեմք թէ ժողովուրդէն եւ պաշ-
«տօնեաներէ ոմանք կարգ մը հայ կիներու
«հետ կ'ամուսնանան: Ասիկա իստիւ ար-
«գիլելով, կարեւորութեամբ կը յանձնա-
«րարեմ որ այդ կարգի կիները ջնկուելով
«առաքուին (դէպի անապատ):

«29 Սեպտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԻԱԴ».

(Մակագրուած).—

«Գաղթականներու ընդհանուր
«Տեսչութեան փոխանորդին: 3 Հոկ-
«տեմբեր 915:

«Կուսակալ
«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել՝ Պատկեր No. 4).

Կը յիշեմ որ անապատ դտնուած ատենս միշտ
կը փնտուռէին Հայկական վեց նահանգներու պատ-
կանող Հայեր: Հալածանքը մանաւանդ անոնց դէմ
էր, եւ բազմիցս լուր չըջեցաւ թէ անոնցմէ զատ
մնացեալ բոլոր Հայերը պիտի վերադառնան իրենց
տեղերը: Այս լուրերը ստոյգ չէին անշուշտ, եւ ար-
դէն ոչ ոք իր տեղը վերադարձաւ, բայց հայկական
նահանգներու ժողովուրդէն տակաւին ապրողնե-
րու դէմ այդ հալածանքը երբեք չդադրեցաւ:

Ատոր գաղտնիքը կը պարզէ հետեւեալ ծած-
կագիրը.—

«No. 691.

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Գաղտնի միջոցներով փնտցուցէք Արե-
«ւելեան նահանգներու այն Հայերը որոնք
«այդ կողմերը ձեռք պիտի անցուին:

«23 Նոյմ. 915. «Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԻԱԴ».

«Այս հեռագրին վրայ,— կը գրէ Նաիմ պէյ իր
յիշողութեանց մէջ,— Հալէպի ոստիկանութեան
Տնօրէնութիւնը անմիջապէս հետապնդումներ կա-
տարեց եւ ակնարկուած Հայերը ձերբակալուելով
յանձնուեցան գաղթականներու խռաքման ընդհա-

նուր պաշտօնատան: Ապահովարար սպաննուած են ճամբաները, Հալէպէն ելլելնէն ետք»:

Ուրիշ հեռագիր մը որ առնչութիւն ունի դարձեալ Հայկական նահանգներու ժողովուրդին հետ, կը հրատայէ.—

«No. 820.

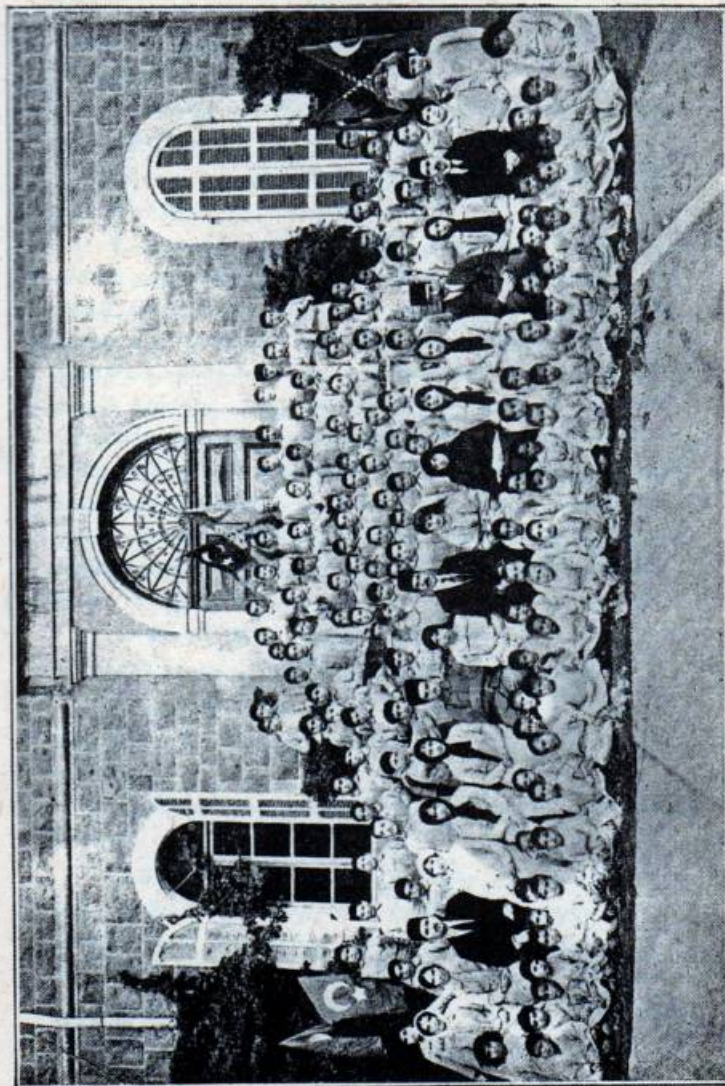
«Հայէպի կուսակալութեան.

«Հիւսիսէն գալիք Հայերը այսուհետեւ «առանց քաղաք կամ ւան մը հանդիպեցընելու շիտակ շիտակ իրենց տարագրութեան վայրերը զրկուելին ընդհանուր «կերպով կը յանձնարարեն»:

«4 Յուն. 916. «Ներքին գործոց նախարար «ԹԱԼԷԱԴ».

Նախմ Պէյ իր յիշողութեանց մէջ կը գրէ թէ «Այս հեռագրին նպատակն էր ժողովուրդին տառապանքը աւելցնել եւ զայն աւելի արագ կերպով մը փճացնել: Եթէ քաղաք հանդիպէին՝ թերեւս կարենային քիչ մը հանգիստ առնել եւ իրենց ճամբու դիւրութիւններ հայթայթել»:

Բայց կառավարութիւնը այդ հեռագիրը տուած պէտք է ըլլայ տարրեր մտահոգութեան մը հետեւանքով: Արեւելեան նահանգներու ժողովուրդէն մնացող կիները, աղջիկներն ու պզտիկները բոլորովին մերկ կը հասնէին քաղաքները: Կողոպտուելով, կողոպտուելով՝ իրենց վրայ ոչ իսկ վարտիք մը կը մտար, եւ այդպէս շարաթներ կը քալէին ցուրտին կամ արեւին տակ: Անոնցմէ առաջին խումբերը այդպէս մերկ հասան Հալէպ: Կուսակալը, ձէլալ Պէյ, որ տակաւին չէր հրատարեցուած, այդ

Թրքացուած Հայ սրբեր.

մերկ կիներու խումբերը ցոյց տալով Պ. Օննիկ Մազումեանի, ըսած է.

— Փառք տուէք ասոր. տակաւին անանկ բաներ պիտի ըլլան որ այս վիճակը պիտի փնտռէք:

Յետագայ գէպերը իրօք պիտի հաստատէին այս խօսքը:

Պաղտատի երկաթուղիի շինութեան ընկերութեան բժիշկներէն Տոքթ. Հրեշտակեան նոյնպէս այդ մերկ կիներու խումբերուն հանդիպած է Մարտինի ազգբւրին մօտ ուր կը բերուէին գաւառներէ իջնող գաղթականներու կարաւաններուն մնացորդները: Խեղճ կիները, — կը պատմէ Տոքթորը, — ամօթէն՝ *re'glisse*-ի (մասուտակ) տերեւներով գոցեր էին իրենց ծննդական գործարանները, ձեռքերին ալ վերան դրած էին որ շիջան տերեւները: Իսլամ տըղաքը գաւազաններով անոնց ձեռքերուն կը զարնէին որպէս զի նոյն իսկ այդ տերեւներէն մերկանան, ու կը պոռային.

— Թո՛ւ, թո՛ւ, էրմէն (Հայ):

Մեծերուն ըրածը պզտիկները կը լրացնէին:

Եւ այն թշուառ կիները խելակորոյս այս ու այն կողմ կը վնդէին, հայցելով, ազաչելով, պաղատելով.

— Թո՛յն տուէք մեզի, թո՛յն, ուրիշ բան չենք ուզեր...

Կառավարութիւնը, որ իմացեր էր այս անցքերը, փոխանակ արգիլելու կիներու այդպէս բոլորովին մերկ տարուելը, լսկ կը հրամայէր որ անոնք այդ վիճակին մէջ քշուին անապատ, եւ քաղաք կամ աւան չհանդիպցուին, որպէս զի մարդ չտեսնէ:

• Հայկական նահանգներու ժողովուրդին այդ մասնաւոր հալածանքին վերաբերող անցք մը կատարուած է նաեւ Բուս Գալէի մէջ, ինչպէս կը գրէ Նաիմ Պէյ իր յիշողութեանց ընթացքին.— «Հրամանը Հալէպէն արուեցաւ Բուս Գալէի դայմաքամին: Ասիկա Քիւրտեր հուաքելով հրոսակախումբ մը կազմեց եւ գէպի Սամուսաթ գրկելով՝ Պէհէնիի ու Ատրեամանի ճամբով եկող Հայ կարաւանները կոտորեց, փճացուց: Դիակները Եփրատ նետուեցան: Պաշտօնական մերձաւոր տեղեկութիւններու նայելով, մի միայն Սամուսաթի կողմերը, այս քիւրտ հրոսակախումբը 14,000 հայ սպաննեց:»

Բուս Գալէի այդ դայմաքամը, որուն անունը դժբախտաբար անձանօթ է մեզի, այլապէս տխուր համբաւ մը հանեց, իր վարչութեան շրջանակին մէջն իսկ դործելով ահաւոր ոճիր մը, որուն վրայ բաւական լոյս կը սփռեն հետեւեալ երկու հեռագիրները.—

«Մածկագիր Հալէպի կուսակալու-
«քեան, ուղղուած Այնթապի կառավարչու-
«քեան.
«Կիմանանք որ Սվազցի եւ Խարբերդ-
«ցի Հայեր կը գտնուին ձեր շրջանակին մէջ:
«Այդ կողմերը հաստատուելու առիթ մի՛
«տաք անոնց, եւ ՆԱԽԱՊԷՍ ՀԱՂՈՐԴՈՒԱԾ
«ՄԱՆՕԹ ԵՂԱՆԱԿՈՎ հարկ եղածը ընելով,
«արդիւնքը հաղորդեցէք:
«11 Յունուար 916. «Կուսակալ
«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼ ՀԱԼԻԳ».

Հեռագիրը տրուած էր՝ կասկածելով որ այդ նահանգներուն պատկանող այրեր կը գտնուին նոյն

կողմերը, մինչդեռ գտնուողները կրննր ու պրպտիկներ էին մեծագոյն մասամբ: Աւելորդ է ըսել թէ ի՞նչ կը նշանակէր «նախապէս հաղորդուած ծանօթ եղանակ» լայտարութիւնը զոր Հալէպի կուսակալը կը գործածէ իր հեռագրին մէջ:

Եօթ օր ետք, Այնթապի կառավարիչն կը հասնէր հետեւեալ պատասխանը.—
«Հալէպի կուսակալութեան
«Պատասխան 1916 յունուար 11 ծած-
«կագրին.

«Հաստատուեցաւ որ մեր շրջանակին «պատկանող Բուս Գալէի մէջ յիշեալ նա- «հանգներու ժողովուրդ ըլլալով միայն «500 հոգի կը գտնուին: Բուս Գալէի գայ- «ւաքամը կը յայտնէ թէ առոնք մեծ մա- «սամբ կիներ եւ մանուկներ են, եւ թէ հա- «ղորդուած ծանօթ եղանակով, պահապան «Քիւրտերու՝ կողմէ զրկուած են՝ մէյ մըն «ալ չվերադառնալու պայմանաւ:
«18 յունուար 916. «Կառավարիչ
«ԱՀՄԷՏ».

Մեկնութեան հարկ չի մնար անշուշտ:

* * *

Այս կոտորածները կը կատարուէին անանկ ա- տեն մը ուր մարդու պէտք կար երկրին մէջ: Զին- ուորական իշխանութիւնները մեծ նեղութիւն կը քաշէին պատերազմին պահանջած բոլոր գործողու- թեանց մարդ հասցնելու համար: «Աշխատաւոր»ի գումարտակները, որոնք նախապէս կազմուած էին Քրիստոնեաներէ, առաւելապէս Հայերէ, մեծ մա- սամբ սպաննուած էին զանազան անկիւններ: Նոր մարդ անհրաժեշտ էր: Կառավարութիւնը վերջ է

վերջոյ հաւանեցաւ որ անապատ զրկուելու եւ ջարդուելու սահմանուած ժողովուրդէն մաս մը ընդունուի բանակներուն մէջ, — ճամբաներու շինութեան համար, — բայց չինայեց անոնց ընտանիքներուն, եւ պայման դրաւ որ կիներն ու պզտիկները քշեն անապատ, ուր անոնց պիտի միանային էրիկ մարդիկըն ալ, երբ բանակներու մէջ իրենց աշխատութեան այլեւս պէտք չմնար:

Այդ մասին՝ Հայէպ. հասած հրահանգներէն մէջ կը բերենք հետեւեալ հրամանագիրը. —

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Բանակի հրամանատարութեանց կողմէ ծանօթ անձանաւորութեանց (հայոց) զինուորական տարիք ունեցողները զինուորական ծառայութեան մէջ գործածելու պէտք ցայց կը տրուի: Մտածելով որ «կարելի չպիտի ըլլայ ստոնք պատերազմական գօտիները զրկել, եւ քաղփն մէջ «մնալին ալ ներելի չէ, կ'արտօսենք որ, — «իրենց ընտանիքները ընդհանուր առաւելումներու հետ էջուելու պայմանաւ, — «ստոնք քաղփէն դուրս նստնու եւ կամ ուրիշ շինութեանց մէջ գործածուին: Այս «մասին՝ պատերազմական նախարարութեանէն բանակի հրամանատարութեանց մասնաւոր հրահանգ զրկուած է: Հետեւաբար՝ «բանակցելով՝ յիշեալ հրահանգին համաձայն գործեցէք:

«20 Փետրուար 916.

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱՒ».

Վերջէն այս Հայերը մեծ մասամբ գործածուե-

Մ Ո Ւ Ս Թ Ա Ֆ Ա Ա Պ Տ Ի Ի Լ Հ Ա Լ Ի Գ Պ Է Յ
Կառավարիչ Հալեպի

ցան զինուորական աշխատանքներու մէջ, կիներու
և պզտիկներու հետ:

* * *

Հալեպի գաղթականաց ընդհանուր Տեսչի փո-
խանորդ Ապտիլահատ Նուրի Պէյ, որը օրին տեղե-
կութիւններ կը հաղորդէր Պոլիս՝ բոլոր սճիբնե-
րուն նկատմամբ, ինչպէս արդէն յանձնարարուած
է նախարակական հրամանագիրներէ մէկ քանիին
մէջ:

Նուրի Պէյի ծածկագիրներէն մէկը կը ծանու-
ցանէ այն եղանակը որով կ'աշխատէին Հալեպի մէջ,
և որ Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութեան բաղ-
ձանքը կը պսակէր.—

No. 57.

«Աշիրէթներու և գաղթականներու
«գետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան» (2).

«Ընդհանուր առաքման ենթարկուած
«Հայերէն հազիւ հարիւրին տասին իրենց
«տարագրութեան վայրերը հասած ըլլալ-
«նին և միւսներուն քամքները, անօթու-
«քեան, հիւանդութեան պէս բնական պատ-
«ճառներէ մեռած ըլլալնին յետ քննութեան
«հաստատուած է: Տակաւին ողջ եղողներու
«մասին խստութիւններ ցոյց տալով, նոյն
«արդիւնքին ձեռք բերուելուն աշխատ-
«ուիլը կը ծանուցուի: «10 Յունուար 916.

«Ընդհ. Տնօրէնի փոխանորդ
(«ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»).

(Բնագրին յուսանկարը տեսնել, Պատկեր՝ No. 5)

(2) Այս պատճառները գաղթականներու վերաբերող գոր-
ծերու Պոլսոյ ընդհանուր կեդրոնն էր, և Հալեպի գաղթակա-
նութեան Տեսչութեան փոխանորդութիւնը՝ անոր մէկ ճիւղը:

Բոլոր արհեստները Հայոց ձեռքը ըլլալով(3), իրենց մեկնումէն վերջ թուրք ժողովուրդը չէր կրնար նոյն իսկ կեանքի տարրական պահանջները գոհացնել: Ատոր վրայ, շատ տեղեր, կառավարութիւնը սկսաւ ետ բերել մաս մը արհեստաւորներ, ի հարկին բանակներէն առնելով զանոնք: Ընկալ Փաշա որ միջոց մը Սուրիոյ մէջ իբր վեհապետ իշխեց, Հայոց արհեստներով Սուրիական քաղաքները ծաղկեցնելու համար արտօնած էր որ գաղթականներէն արհեստաւոր եղողները Դամասկոս զրկեն: Այդ կերպով շատ մարդիկ ազատեցան: Եւ անոնք ամէն տեղի մէջ, ինչպէս Համա, Հոմա, Ջահլէ, Դամասկոս, Եւայլն, իսկոյն խանութ բացին, եւ կարճ ժամանակուան մէջ տիրապետող դիրք մը գրաւեցին բոլոր շուկաներուն մէջ: Արար տարրը որ արհեստներու մէջ նոյնպէս յետամնաց է, շուտով տեղի տրուաւ իրենց մրցումին առջեւ: Վերջէն սակայն, այդ արհեստաւորները զինուոր տարուեցան ու մասամբ փնձացան:

Միւս անապատներու գիծին վրայ ալ, ինչպէս Բէս-Իւլ-Այն, Բաքթա, Տէր Զօր, Հայերը ուր որ մէկ քանի ամիս կրցան մնալ, չէն ուտաններ գոյացուցին, եւ եթէ քանի մը տարի մնային այդ առնապատներուն մէջ, պիտի ծաղկեցնէին զանոնք: Մէսքէնէ — Տէր Զօր գիծին վրայ գտնուող բոլոր չէնքերը, զօրանոց, հիւանդանոց, իջևան, Եւայլն, իրենք չինեցին: Բայց ջարդերը վրայ հասան եւ ընդ-

(3) Պօլսոյ մէջ կ'ըսեն սովորաբար. — «Երբ որ տուն մը շինելու ըլլաւ եւ գործաւորի պէտք ունենաւ, պիտի տեսնէք որ ոչ մէկ բարձր պիտի ներկայանայ: Բայց եթէ տուն մը պիտի փլցնէք եւ գործաւոր ուզէք՝ բոլոր ներկայացողները լոկ բարձր պիտի ըլլան»: Եւ ասիկա նւարտութիւնն է:

հատեցին անոնց ստեղծագործող աշխատութիւնը: Միւսակ ջարդերը չէին. հիւանդութիւնն ու թշուառութիւնը, ինչպէս նաեւ ճամբուն տաժանքը նոյնպէս կը կոտորէին զանոնք:

Կ'արտագրենք այստեղ ալ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի մէկ ծածկագիրը որ շատ բան կը յայտնէ այդ մասին. —

«No. 76.

«Աշիրէքներու եւ գաղթականներու «գետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան.

«Պատասխան 3 Մարտ 1916 Էնուաքրիմ.

«Ստացուած տեղեկագիրներէն կը հասկցուի որ մինչեւ հիմայ՝ Պապի եւ Մէսքէ-«նէի շուրջը 35,000, Հալէպի առաջման «վայրը (Գատլըք) 10,000, Տիրսի, Ապու-«հարարի եւ Համամի շրջանակին մէջ «20,000, Բէս-Իւլ-Այնի մէջ 35,000, ընդա-«մէնը 95,000 Հայեր այլեւայլ պատճառ-«ներէ մեռած են:

«7 Մարտ 916. «Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ («ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»).

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել, Պատկեր՝ No. 6)

Մօտաւորապէս մէկ տարուան շրջանի մը վերաբերող հաշուեկշիռ մը: Եւ տակաւին այնքան ուրիշ գաղթականի կայրեր կային՝ որոնք չեն յիշատակուած այդ հաշուեկշիռի մէջ, եւ որոնց մէջ թըշուառութիւնն ու հիւանդութիւնները նոյնպէս կը տասանորդէին տարաբախտ ժողովուրդը:

* * *

Երբեմն Պոլսէն հրահանգ կը հասնէր նոյն իսկ մասնաւոր անձերու նկատմամբ, որոնց համար

կառավարութեան տեղեկութիւններ տրուած կ'ըլ-
լային: Հալէպի գաղթականաց ընդհ. տեսչութեան
փոխանորդութեան հետեւեալ ծածկագիրը ցոյց
կուտայ թէ ի՞նչ էին տրուած հրահանգները եւ ի՞նչ
կերպով գործադրութեան կը դրուէին անոնք:—

«No. 51.

«Աշիրէքներու եւ գաղթականներու
«գետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան.

«Ներքին գործոց նախարարութեան 9
«սեպտեմբեր 915 թուական ծածկագիր հե-
«ռագրով եւ 20 նոյեմբեր 915 թուակիր բար-
«ձրի հեռագրով դարձեալ հրամայուած էր
«ձերբակալել Յարէք Արամեան, Կարապետ
«Անթունեան, Արսէն Շահպագեան անուն
«անձները(4): Հասկցուելով որ ասոնք Բէւ-
«իւլ-Այն կը գտնուին, այս տեղէն ղրկուած
«պաշտօնեայի մը ձեռքով, նախարարական
«հրամանին համաձայն, անոնց մասին հարկ
«եղած գործողութիւնը կատարուած ըլլալը
«եւ եղելութեան կուսակալութեան կողմէ
«նախարարութեան տեղեկագրուած ըլլալը
«կը ծանուցանենք:

«13 Դեկտ. 915. «Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ
(«ԱՊՏԻԻԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»).

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել, Պատկեր' No. 7)

Աւելորդ է ըսել անշուշտ թէ այդ «հարկ եղած
գործողութիւնը կատարուած է» բացատրութիւնը
կը նշանակէ որ երեքն ալ սպաննուեր են Հալէպէն
յատկապէս ղրկուած պաշտօնեային միջոցաւ:

(4) Ասոնցմէ Արսէն Շահպագեանի կիլիկեցի մը ըլլալը մի-
այն կրցանք ստուգել: Միւս երկուքին ո՞վ եւ ո՞ր տեղէն ըլլա-
լը անյայտ են մեզի:

Handwritten header or title in Armenian script.

Մանրագրային տեղեկագրային թուերով լրացուած ձեռագիր տեղեկագրեր, որոնք կարծես կառավարութեան տեղեկութիւններ տրուած կ'ըլլային:

ՊԱՏԿԵՐ 6.— Ապտուլահատ Նուրի պէյի մէկ
ծածկագիր հեռագիրը.

Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի ծածկագիրներէն մէկն ալ ցոյց կուտայ այն եղանակը որ սովորաբար ի գործ կը դրուէր առանձինն աքտորուած նշանաւոր Հայերու սպաննութեան համար.—

«No. 76.

«Աշիրէթներու եւ գաղթականներու «գետեղման բնդիանուր Տնօրէնութեան:

«Պատասխան 1916 փետր. 10-ի հեռա-«գրին.

«Յիշեալը Ատանայի ոստիկանութեան «կողմէ՛ ձերբակալուելով, հսկողութեամբ «եսս բերուած եւ ասկէ Մարտին դրկուած «ատենը փախուտի ձեռնարկած ըլլալուն «համար՝ իր վրայ հսկող պաշտօնեաներու «կողմէ մեռցուած ըլլալը Հարրամի (Թէլ «Ասիյատ) գայմագամութեան տեղեկագր-«երէն կը հասկցուի:

«17 փետր. 1916. «Ընդի. Տեսչի փոխանորդ («ԱՊՏԻԻԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»).

Ո՞ր անյայտ մնալու դատապարտուած նահա-տակին կ'ակնարկէ արդեօք այս ծածկագիրը: Ո՞վ գիտէ: Իսկ այդ «փախուտի ձեռնարկած ըլլալու» առարկութիւնը՝ սպաննութեան սովորական պատ-րուակն էր:

Արդէն առ հասարակ՝ մասնաւոր հսկողութեամբ առանձինն դրկուող մարդիկը մահուան դատապար-տուած էին: Նախ Պէյ իր յիշողութեանց մէջ կը գրէ այս մասին.—

«... Մէյ մըն ալ հսկողութեամբ դըր-կելու խնդիրը կար: Այս դժբախտութեան ենթարկուողներու համար այլեւս ապրելու

استاد اورنگی

۱۹ | ۵۷ ۱۸ ۴۲ ۵۹ ۷۰ ۱۷ ۷۵ ۲۱ ۱۱ ۷۴

۱۶ ۱۲ ۵۱ ۷۹ ۷۰ ۷۲ ۱۷ ۷۰ ۵۹ ۵۱ ۱۶ ۲۴

۷۲ ۲۵ ۲۷ ۵۱ ۵۷ ۵۹ ۲۷ ۱۸ ۲۵ ۵۹ ۵۱ ۲۳ ۱۸

۱۶ ۱۲ ۵۱ ۷۹ ۷۰ ۷۲ ۱۷ ۷۰ ۵۹ ۵۱ ۱۲ ۵۱ ۷۰

۵۹ ۲۴ ۱۷ ۵۱ ۷۰ ۵۹ ۱۲ ۷۰ ۷۱ ۱۶ ۵۹ ۲۱ ۱۶ ۱۸

۱۲ ۷۲ ۱۹ ۱۲ ۱۸ ۲۷ ۲۳ ۱۶ ۵۲ ۲۴ ۱۶ ۵۰ ۲۳ ۱۶

۱۱ ۱۸ ۱۲ ۷۲ ۱۹ ۵۹ ۵۱ ۲۵ ۱۸ ۱۲ ۱۲ ۲۱ ۱۲ ۵۱

۵۹ ۱۶ ۲۴ ۱۸ ۲۵ ۵۱ ۱۹ ۱۸ ۱۶ ۱۲ ۱۸ ۵۵

۲۵ ۱۶ ۲۵ ۱۶ ۱۲ ۵۱ ۵۷ ۱۸ ۱۲ ۱۲ ۱۷ ۱۶ ۲۹

۱۸ ۵۵ ۲۷ ۱۸ ۲۵ ۱۹ ۵۹ ۲۷ ۱۸ ۱۲ ۱۲ ۷۱

۷۱ ۲۱ ۵۱ ۵۵ ۲۱ ۱۲ ۱۶ ۲۱ ۱۸ ۷۰ ۱۲ ۵۱ ۵۹ ۲۷

۱۸ ۱۸ ۲۱ ۵۱ ۵۱ ۱۲ ۵۹ ۲۵ ۱۲ ۷۲ ۱۶ ۵۱

۵۹ ۲۷ ۱۸ ۲۵ ۱۹ ۵۹ ۲۷ ۱۸ ۱۲ ۱۲ ۱۷ ۵۹ ۱۲

۲۱ ۱۸ ۲۷ ۷۲ ۱۲ ۱۶ ۷۰ ۵۵ ۲۱ ۱۲ ۲۵ ۲۱ ۱۲

۵۹ استاد اورنگی | ۱۶

յոյս եւ հաւանականութիւն գոյութիւն չու-
նէր երբեք: Ատոմք ընդհանրապէս իր
կասկածելի բերուած երիտասարդներ էին:
Նախ (Հալէպի) բանտին բակին մէջ գըտ-
նուող աղտոտ ու ցեղ սենեակ մը կը բըխ-
մուէին. շուներն իսկ չպիտի հանէին այդ
տեղ ապրիլ. Հոն 10-15 օր կէս մը անօթի
բողոքելէ ետք, ձեռքերնին ու քեւերնին
կտալուած՝ կ'ընկերացնէին ժամտարմանքու
ու նամբայ կը հանէին: Որովհետեւ ժամ-
տարման նախապէս հրաման ստացած էր
զանանք մեղցնելու, նամբան՝ ամայի վայր
մը, կը սպաննուէին: Յետոյ իրողութիւնը
գողքականներու ընդհանուր Տեսչի փոխա-
նորդութեան կը տեղեկագրուէր հետեւեալ
բացատրութեամբ. — « բու-
կանին դրկուող անձերը իրենց
ախորավայրը հասած են»: — Անոնք որոնց
մասին հրաման կը տրուէր հսկողութեամբ
դրկելու, անպայման կերպով մահուան դա-
տապարտուած էին»:

*Բացատրեցինք աբգէն թէ այդ դժբախտները
նախապէս Տիրապէքիբի անունով ճամբայ կը հան-
ուէին, ու վերջէն՝ սկսած դրկել Մարտինի անու-
նով, ինչպէս կ'ապացուցանէ Ապտիւլահատ Նուրի
Պէյի այս ծածկագիրը զոր արտագրեցինք:*

*Պոլսոյ բարձրագոյն վարժարաններուն աշա-
կերտող մտաւորապէս 6000 դաւառացի հայ երի-
տասարդներ այս կերպով հանուեցան, տարուեցան
եւ սպաննուեցան: Քիչեր յաջողեցան ազատիլ,
զաղթականներու կարաւաններուն կամ կայքերուն
խառնուելով:*

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ի Ե

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ

ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Դ.— ՊԶՏԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐԸ

Բայց ամէնէն արտուր դրութիւնը վերապահուած էր պատիկներուն: Յայտնի է արդէն անոնք ամէն տեղ կոտորուեցան: Նինայ կերպով: Նախապէս՝ կառավարութիւնը որոշած էր ողջ թողուլ մինչեւ 15 տարեկանները: Վերջէն՝ նոր հրաման մը սրբազրեց այս կարգադրութիւնը, յանձնարարելով որ եօթ տարեկանէն վար դանուոյները միայն խընայուին: Եւ ընդհանուր վեց նահանգներու այրերուն հետ անոնք ալ մորթուեցան սարսափելի պարագաներու մէջ:

Երզնկայի երեսփոխան Հալէթ Պէյ՝ անոնցմէ հարիւրաւորներ դեռ թափեց: Պարբերդի մէջ նոյն բանը եղաւ: Աւելի սովորաբար կը վառէին զանոնք: Պիթլիսի մէջ՝ կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւհալիզ Պէյ, — այն որ վերջէն Հալէպի կուսակալ պիտի ըլլար, — այդ պատիկներէն հազարի չափ հաւաքել տալով առաջնորդեց Քաշխոտ ըսուած վայրը, եւ զանոնք վառել տալով թուրք երեւելիներու եւ ստուարաթիւ ամբոխի մը ներկայութեան, արտասանեց նշանաւոր ճառ մը որուն մէջ կ'ըսէր թէ «Թուրքիոյ ապագայ գոյութեան համար հայկական գաւառներու մէջ հայ անունը իսպառ բնաջինջ ընել պէտք է»: Այդ դժբախտ տղաքը վառելէ վերջ նետած էին նախապէս բացուած հորերու մէջ, որոնցմէ՝ օրերով կը յուռէին տակաւին ողջ մնացածներու հոգեվարքի հանդիւնները:

Ատրեամանի մէջ՝ Սերաստիոյ կարաւաններուն տղաքը նոյնպէս վառեցին: Անգամ մը, այդ պատիկներէն մէկը յաջողեւ էր փախչել խարոյկէն, երբ արդէն իսկ հազուսանները սկսած էին բռնկիլ, եւ

այդպէս բոցերու մէջ, վազելով վազելով եկեր Հասեր էր իրենց կարաւանին: Աւելի քան երկու Հազար կիներ՝ որոնց աղաքը տարած էին, խելացնոր կեցեր էին Հոն, չէին հասկնար թէ ի՞նչ է այդ վազող բոցը որ իրենց կը մօտենայ: Տղան, Հագիւ իրենց մօտ Հասած, ինկե՛ք էր երեսի վրայ, պոռալով:

— Մայրի՛կ, կը վառե՛ն . . .

Ինկեր էր այլեւս չելլելու Համար: Մայրը, որ ձայնէն ճանչցեր էր իր սղան, շուտով նեւուներ էր վրան, գրկեր էր առանց բոցերուն կարեւորութիւն ընծայելու: Իր Հաւուսանները նոյնպէս բռնկեր էին, եւ ժանտարմաները, որոնց Համար ահակնկալ զրօսանք մը դարձեր էր այդ ահաւոր տեսարանը, չէին թողեր որ մարդ անոնց օգնութեան փութայ, եւ այդպէս մայրն ալ վառեր էր իր վառող զաւկին Հետ:

Կարելի է Հարիւրներով պատմել այս կարգի դէպքերը:

Եւ բոլոր այս ոճիրները մասնաւոր հրահանգներու արդիւնք էին: Կառավարութեան նպատակն էր Հայութեան գայիք սերունդը կոտորել, ցեղին ընդհանուր բնաջնջումը իրականացնելու Համար: Կը խնայէր լոկ այն տղոց որոնք չպիտի կրնային օր մը յիշել իրենց ծնողներուն կրած զարհուրանքը: Որովհետեւ, աւելի ետքը տրուած հրահանգները կը յանձնարարէին լոկ հինգէն պակաս տարիք ունեցողներուն խնայել: Ասոնք պիտի թրջացուէին եւ իրր թուրք պիտի մեծցուէին մասնաւոր որբանոցներու մէջ, եւ օր մը պիտի ծառայէին պատերազմին պատճառաւ թուրքերուն ունեցած մարդկային կորուստը լեցնելու, եւ թուրք ցեղին բերելու այն-

քան բարձր յատկութիւններով օժտուած ցեղի մը, Հայ ցեղին պատուաստը: Ճիշդ երբեմնի Ե՛նիչէ՛րէններուն պէս:

Այս կարգի տիպար շրթանոցներ Հաստատուեցան Էնկիւրիի, Կեսարիոյ, Դամասկոսի, Անթուրայի (Լիբանան), Պէյրութի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ: Թրջացման այդ ծրագիրը ա՛յն աստիճան խանդավառութեամբ ընդունուած էր թուրք մտաւորականութեան կողմէ որ նշանաւոր թուրք գրագիտուհիներ՝ ինչպէս Սալիտէ Էտիպէ Հանըմ, Նիկեար Հանըմ, եւ ուսուցչուհիներ՝ յօժարակամ այդ գործին նուիրուեցան, եւ Սուրիա երթալով անձամբ ձեռք առին թրջացուած որբերը մարզելու, «ազգափոխ» ընելու այդ գործը, ինչպէս ցոյց կուտան այս աշխատութեան կցուած լուսանկարները:

Շատ տեղեր՝ իսլամ ընտանիքներ իրենց քով առած էին այդ տղոցմէն մէկ կամ երկու հատ: Ընդհանրապէս կը յափշտակէին, քիչ անգամ կը դնէին, եւ երբեմն ալ ճամբաներուն վրայէն կը գտնէին: Մարդասիրութեան Համար չէր: Ընդհանուր զօրահաւաքութեան պատճառաւ՝ աշխատող ձեռք չէր մնացած մէջտեղը: Այդ տղաքը կ'առնէին որպէս զի աշխատցնեն, եւ շատ Հեղ թիպապարտի տաժանք մըն էր որուն կը բռնադատուէին այդ խեղճ տղաքը՝ պատառ մը Հացի փոխարէն զոր քիչ անգամ առանց ծեծի կ'ուտէին:

Այդ տղոց տարիքը, հինգէն, եօթնէն վեր էր:

Կառավարութիւնը, վախնալով որ այդ կերպով կը փրկուին, օր մը նորէն Հայ կը դառնան, արգիլեց ատիկա, ինչպէս ցոյց կուտայ Հետեւեալ հետազոտութիւնը:—

«No. 603.

«Մածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալեպի կանաւաբուրքեան.

«Կ'իմանանք թէ Սվազի, Մամուրէք-«Եւլ-Ազիզի, Տիարպէֆիթի, Էրզրումի նա-«հանգներէն տարագրուած եւ ճամբուն ըն-«քացիին իրենց ծնողներուն մեռած ըլլա-«լուն հետեւանեով անոք մնացած ծանօթ-«անձնաւորութեանց (Հայոց) պատիկները «կարգ մը իսլամ ընտանիքներու կողմէ որ-«դեգրութեան եւ սպասուորութեան կ'ըն-«դունուին: Չեր նահանգին մէջ գտնուող «այդ կարգի սպաքը հաւաքելով՝ տարա-«գրութեան վայրերը (անապատները) զրբ-«կելինիդ եւ յարմար դատուած կերպով ժո-«ղովուրդին այս մասին պէտք եղած հրա-«հանգները տակերնիդ իբր շրջաբերական կը «ծանուցանենք(1):

«Ներքին գործոց նախարար

«5 Նոյեմբեր 915.

«ԹԱԼԷԱԴ».

(Մակադրուած). —

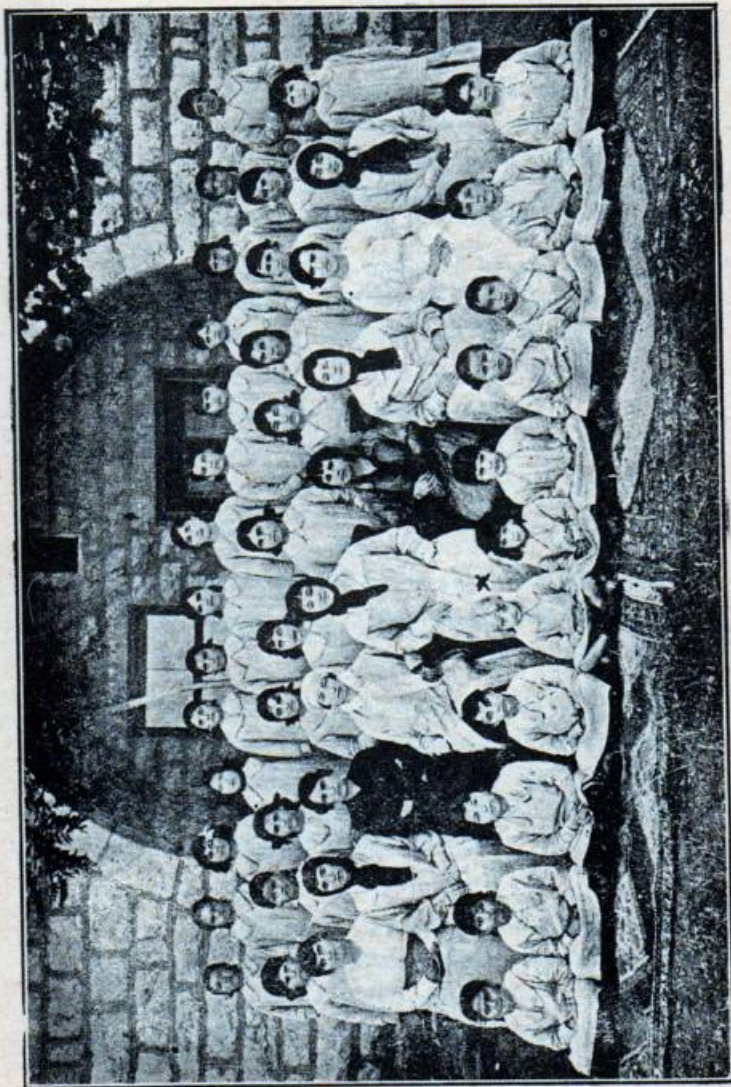
«Ոստիկանութեան Տնօրէնին հետ «տեսնուեցէք: Գաղթականներու ընդ-«հանուր Տեսչի փոխանորդին: 7 «Նոյեմբեր:

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել, Պատկեր՝ No. 8)

(1) Այս հեռագիրը Երջաբերական մըն է որ զրկուած է բո-
լոր գաւառները:

Թրքացուած Հայ որբեր. — Աստղանշով ցոյց տրուած կիներ՝ Հալիտէ Էսիպէ Կանքան է.

Ատկէ քանի մը շարաթ առաջ Հալէպի մէջ փորձ եղած էր որբանոց մը հաստատելու, եւ սկսեք էին որբերը հաւաքել փողոցներէն, ո՛չ թէ անոնց վրայ դէժաշուն, այլ անոր համար որ անոնք փողոցէ փողոց թափառելով կարգ մը տարափոխիկ հիւանդութիւններու, մասնաւորաբար Թիֆլիսին քաղքին մէջ ծաւալման պատճառ կը դառնային:

Կառավարութիւնը սակայն, որուն տեղեկագրուած էր խնդիրը, վախնալով որ այդ կերպով որբերը կ'ազատին, իսկոյն հասցուց հետեւեալ հրամանը.—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Այդ տեսակ որբանոցի մը պէտք չկայ:

«Զգացումներու անալով զանոնք (որբերը).

«կերակրելու եւ անոնց կեանքը երկարելու.

«համար ժամանակ վատնելու ատեն չէ:

«Ղրկեցէք (անապատները» եւ իմացուցէք:

«21 Սեպտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար

«ԹԱԼԵԱՂ».

Այս հրամանին համաձայն, Նոյեմբեր 16-ին, Հալէպի գաղթականներու ընդհանուր Տեսչի փոխանորդութիւնը կը հեռագրէ Պոլիս՝ Աշիրէթներու եւ գաղթականներու գետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան, որուն մէկ ճիւղն էր ինք.—

«No. 31.

«Աշիրէթներու եւ գաղթականներու գետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան.

«Որբանոցին մէջ աւելի քան 400 տղաք կը գտնուին. ասոնք ալ կարաւաններուն

«ընկերացնելով իրենց տարագրութեան վայ-
«րերը պիտի դրկուին :
«26 Նոյեմբեր 915 .

Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ
(«ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ») .

Բայց պէտք չմնաց դրկելու : Հալէպի իշխանու-
թիւնները այլապէս ահաւոր պատուհաս մը գտեր
էին այդ խեղճ պղտիկ մարտիրոսներուն համար :
Եւ այդ պատուհասը Նազմի անունով արիւնկզակ
գազան մըն էր, զոր Հալէպի որբանոցին Տեսուչ
կարգեր էին : Այս մարդը, սիսթէմաթիք անգթու-
թեամբ մը, անօթութեամբ ու չարչարանքներով,
կը սպաննէր որբերը նոյն իսկ քաղքին մէջ : Երբ
Անգլիացիք Հալէպ մտան, Հայոց Առաջնորդաբանի
բողոքներուն վրայ ձերբակալեցին այս հրէշը որ
ժամանակ չէր ունեցեր փախչելու : Այդ ձերբակա-
լութեան առթիւ յայտնուեցաւ թէ իր տեսչութեան
օրով յաջորդաբար որբանոց տարուեր են աւելի
քան 3000 հայ տղաք(2), որոնցմէ 50 հատ միայն
ողջ կը պահէր՝ ըսելով .

— Դիտմամբ այս 50 հատը ողջ թողուցի, որ-
պէս զի այս շէնքը արդարացնէ իր որբանոց անունը :
Ու մանաւանդ, ինք շարունակէ ստանալ իր
տեսչի ամսականն ու պարէնը :

Շատ անբարոյական մարդ մըն էր նոյն ատեն
այս Նազմի Պէյը : Հարիւրաւոր պղծուած մանկա-

(2) Որբերը քանի՜ հաւաքէին, այնքան կը բազմանային
փողոցները, որովհետեւ քիչ մը ամէն կողմէ, նոյն իսկ անա-
պատներէն, կը փախէին կուգային Հալէպ, երբ իրենց ծնող-
ներն կը մեռնէին : Անոնցմէ ոմանք երբեմն մէկ ամսուան համ-
բայ կը փախէին՝ Հալէպ գալու համար :

دعوتنامه...
شماره...

سواس، موزه التریه، در باغک...
اشان زنده...
ولایتهم...
اغلامی...
نمبر...

دعوتنامه
شماره...
تاریخ...

ՊԱՏԿԵՐ 8.— Թալէպի Փաշայի մէկ ծածկագիր
հեռագիրը մակագրուած Մուսթաֆա Ապ-
տիւլիալիգ Պէյէ .

տի աղջիկներու, նոյն իսկ մանչերու պատմութիւններ շարան շարան իրարու յաջորդեցին իր բանտարկութեան առթիւ:

Որբերուն՝ որբանոցներու մէջ հաւաքուելով փրկուելուն վախը միշտ բարախուն մնաց կառավարութեան մօտ, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ մեր ձեռքը գտնուող սօքիւմաններէն: Մէկ հատը մահաւանդ կ'արժէ մէջ բերել՝ իբր անխղճութեան գլխիս-գործոց մը որուն երբէք հասած ըլլայ մարդկային բարբարոսութիւնը:—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Կ'իմանանք թէ կարգ մը տեղեր բացուած որբանոցներուն մէջ ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայոց) տղաքն ալ կ'ընդունուին: Քանի որ կառավարութիւնը անոնց «պարիլը վնասակար կը նկատէ, ըլլայ իսկական նպատակը չհասկնալով(3) եւ կամ «գայն արհամարհելով՝ այդ տեսակ տղաքը «սնուցանել եւ անոնց կեանքին յարատեւութեան աշխատիլը, ինչպէս նաեւ անոնց «վրայ գթալը կանավարութեան բաղձանքին բոլորովին հակառակ գործել կը նշանակէ: Կը յանձնարարեմ որ այդ տեսակ «տղաքը որբանոցները չընդունուին եւ անոնց համար յատուկ որբանոցներ հիմնելու ձեռնարկներ չըլլան:

«15 Յունուար 916.

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԳ».

(3) Այսինքն՝ կառավարութեան իսկական նպատակը, — անոնց ամէնուր քարգուելու սահմանուած ըլլալը:

Վերջէն՝ կառավարութիւնը պէտք տեսաւ բացատրութիւն մը տալու սպաննուելիք պղտիկներու մասին, զանազանելով անոնք որոնք պէտք էին պահուիլ՝ թուրք ցեղին ասպագայ զօրացման համար, եւ այս մասին զրկեց հետեւեալ հեռագիրը զոր կարելի է կարգալ՝ առանց սոսկումէ փշթուելու:—

«No. 830.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Հաւաքեցէք եւ սնուցէք այն որբերը «միայն որոնք չեն կրնար յիշել գուլումը որուն ենթարկուեցան իրենց ծնողները: «Մնացածները կարաւաններուն ընկերացնելով զրկեցէք:

«12 Դեկտեմբեր 915.

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԳ».

(Մակադրուած).—

«Գաղթականներու ընդհանուր «Տեսչութեան փոխանորդին: 12 «Դեկտեմբեր:

«Կուսակալ
«ՄՈՒՍՌԱՅԱ ԱՊՏԻՒԼՀԱԼԻԳ».

Այս հեռագրին մէջ՝ «կարաւաններուն ընկերացնելով զրկեցէք» պարբերութիւնը կը նշանակէ:— «Անապատները զրկեցէք», այսինքն՝ մեռցուցէք:

1916 յունուար 23-ին՝ նոր հեռագիր, որ գրեթէ միեւնոյն թելագրութիւնը կ'ընէ, այս անգամ պատճառարանելով նախապէս տուած հրամանը:—

«No. 853.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարության, ուղղուած Հայկպի կուսակալութեան.

«Անակ ատեն մը ուր պաշտպանութեան «Եւ սնունդի կարօտ հագարաւոր իսլամ գաղ- «քականներ եւ նահատակներու(4) այրի- «ներ կը գտնուին, ապագային դարձեալ «վնասակար դառնալէ գատ ուրիշ բանի չծա- «ռայելիք կարգ մը ծանօթ անձնաւորու- «թեանց (Հայոց) ձգած պգտիկներուն սը- «նուցման համար աւելորդ ծախքեր ընելը «յարմար չէ: Ատոնք տարագրութեան կա- «րաւաններուն ընկերացնելով, վիւայէքէն «դուրս հանել, եւ մինչեւ հիմայ սնուցուող- «ներն ալ՝ մեր վերջին զեկուցման համե- «մատ՝ Սվազ գրկել:

«23 Յունուար 916.

«Ներքին գործոց նախարար «ԹԱԼԷԱԿ».

(Մակագրուած). —

«Գաղթականներու ընդհանուր «Տեսչութեան փոխանորդին: 25 «յունուար:

«կուսակալ

«Մ Ո Ւ Ս Թ Ա Ֆ Ա Ա Պ Տ Ի Ի Լ Հ Ա Լ Ի Գ».

Հայկպի մէջ՝ միջոց մը սկսան որբերը ժողովել, ըսելով որ Սվազ պիտի գրկուին: Հայոց Առաջնորդարանը որբանոց մը բացած էր. այնտեղ գտնուող

(4) Թուրքերը «Շէիտ» (նահատակ) կ'անուանեն պատե- բազմի մէջ մեռած իրենց զինուորները:

دفعه تقاضای بیمه شدگان کانون استعماری
شماره ۱۲۰

ایستادگان فیکتی نظیر ایدیه جبهه جلاله دوله استعماری
ایستادگان فیکتی نظیر ایدیه جبهه جلاله دوله استعماری
ایستادگان فیکتی نظیر ایدیه جبهه جلاله دوله استعماری

Handwritten signatures and stamps in Persian script.

որբերը առնուեցան ամբողջովին: Ուզեցին առնել նաև Ալթունեան որբանոցին որբերը, բայց այդ որբանոցը կը փնտուէր ձէմալ Փաշայի պաշտպանութեան տակ, եւ չյաջողեցան(5):

Նախ Պէյ մեղի պիտի պատմէ այդ սղաքը Սըփազ զրկելու մտազբուխեան գաղտնիքը, որ արդէն ծանօթ էր Հալէպի մէջ:

«Որբերը Սփազ զրկելու նպատակը, — կը դրէ իր յիշողութեանց մէջ, — զանոնք սպաննել էր: Ասոնց առաքման մասին ինծի ալ հրահանց տրուած էր: Յատուկ պաշտօնեայի մը հսկողութեամբ մանուկները մինչեւ էրէյի պիտի տարուէին եւ անկէ՝ կաւքերով՝ Սփազ պիտի զրկուէին: Ես էրէյի պիտի մնայի: Այդ մէջոցին՝ գաղթականներու գործերուն յատկացուած գումարը լմնցած էր: Նոր վարկէ մը կը սղասուէր: Յապաղեցաւ: Գործը աւրուեցաւ: Եօթ-ութ ամիս վերջ ուրիշ կարգադրութիւն մը եղաւ: Որբերը Պոլիս զրկուեցան:

Այս մասին զարհուրելի փաստ մը կը դառնայ Հալէպի գաղթականաց ընդհանուր տեսչի փոխանորդին կողմէ Պոլիս՝ նոյն պաշտօնատան կեդրոնին զրկուած հետեւեալ ծածկագիրը.—

«No. 63.

«Աշիրէքներու եւ գաղթականներու գետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան.

(5) Այս որբանոցին հաստատման պատճառ եղաւ Տաք. Ալթունեան, Հալէպի ամէնէն նշանաւոր հայ բժիշկը որ այդ փառազաքը հաստատած է տիպար որբանոց մը: Ձէմալ Փաշա կը յարգէր Տաքորը, եւ արտօնած էր անոր աղջիկը, օրհորդ Սուրահ-ն որ որբանոց մը բանայ: Նոյն իսկ որբերուն պարէնը փառան տուաւ մէկ երկու անգամ, զինուորական տեմարաններէն:

5.

داخیر نظر منحصراً
فردی مشرفی تفریحی در روز جمعه

عزیز صاحب منظر منحصراً
وجود آئینه آتیا به معرفت من
بیشتر از آنچه که در
تفریحی منحصراً
و کدی به...
دفعه اول
طبع شد
کتابخانه
روز جمعه
روز جمعه

«Յուրտերուն սաստկութեամբ շարունակած այս միջոցին որքերը որոշուած տեղը(6) գրկուելով, անոնց յաւիտեմակամ ճանգիստը պիտի ապահովուի: Հետեւաբար՝ խնդրուած վարկին յանձնման մասին քարտօնութիւն կը հայցեմք:

«28 Յունուար 916.

«Ընդի. Տեսչի փոխանորդ
(«ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»).

Ժամանակ մը վերջը, էնվէր փաշա, Պաղեստինի ճակատը դացած միջոցին ճամբաներուն վերայ տեսեր էր որքերու խումբեր, մերկ ու անօթի, եւ հրամայեալ էր որ ատոնք հաւաքուելով սնուցուին զինուորական կայաններու հրամանատարներուն կողմէ:

Որքերը իրօք հաւաքուեցան: Երբ դեռ Մէսքէնէ կը գտնուէի, այս հրամանին համաձայն, մասնաւոր վրաններու տակ անուուեցան այդ պզտիկները որոնք մէջտեղ մնացած էին առանց ո՛ր եւ է ապաւէնի, առանց ապրուստի ո՛ր եւ է միջոց ունենալու: Շուններուն հետ կը կուռէին, անոնցմէ խլելու համար ոսկորները զորս քարերու միջոցաւ փոշիացնելով կ'ուտէին(7):

(6) Սվազ:

(7) Կ'երեւայ թէ բուստուրքիւնն ալ իր բնական կամոնները ունի: Այդ հայ տղաքը ինչպէ՞ս սորվեք էին ոսկորները փերելով ուտելու եղանակը՝ որ անուուտ իրենց անձանք էր անապատ եկած ատեմնին: Ամիսներ զիբջ երբ Լիբանան փախած էի, հոն ալ սով կար. եւ Լիբանանցի արար տղաքն ալ միեւնոյն կերպով կը փերէին ու կ'ուտէին ոսկորները:

Ճշմարիտ հերոսներ էլան իրենց մէջէն: Տէր Զօրի ջարդին նախապատրաստութեան այդ օրերուն՝ ամէն կողմէ պաշարուած էինք, չէինք կըրնար ոչ մէկ լուր առնել ոչ մէկ տեղէ: Այս տղաքը մեզի իրր լրարեր կը ծառայէին: Քանի քանի անգամ Տէր Զօր զրկեցինք (6—7 տարեկան մանուկներ, ծանօթներու ուղղուած նամակներով: Գացին ու պատասխանները բերին: Իրր մուրացկան կը մըտնէին քաղաք, կը դանէին մարդիկը որոնց դրած էինք, նամակը կուտային եւ պատասխանը առնելով կը դառնային ետ, մեր ծօտ: Քսան օր կը տեւէր այս ճամբորդութիւնը: Ինչո՞վ կ'ապրէին այդ քրսան օրերու ընթացքին: Ո՞վ դիտէ: Որովհետեւ խոտ ալ չկար ճամբաները: Բայց կ'ապրէին . . . կը կատարէին իրենց վստահուած գործը:

Պօլսէն աքսորուած երիտասարդ մը, Շաշեան Լեւոն, որ լաւ դիրք շինած էր Տէր Զօրի մէջ եւ որ ջարդերուն առաջին զոհերէն մէկը պիտի ըլլար, այդ պզտիկ տղոց միջոցաւ մեզի հասցուց երկտող մը որուն խրաքանչիւր բառը կը յիշեմ հիմայ, երեք տարի վերջ, եթէ դարեր ալ ապրելու ըլլամ՝ պիտի յիշեմ նորէն. — «Մնաք բարո՞վ. դանակը վզիս կը գրեմ: Փախէ՛ք ամէն գնով, վար մի՛ իջնէք: Հարիւր հազարներ ենք հոս որ պիտի իյնանք վաղը միւս օր: Փրկեցէ՛ք մեր յիշատակը եթէ բախտաւոր. . . »: Զէր կրցեր շարունակել: Այդքանը միայն հասաւ մեզի, եւ ատոր վրայ էր որ անապատէն փախանք Հալէպ:

Պարտիզակցի տղայ մը, հազիւ տասնամեայ, Տէր Զօրէն տասը ժամ ասդին՝ Սէպթայի եւ Համամի կէս ճամբուն վրայ, աւազին մէջ թաղուած, գէպի վար իջնող Հայերը ետ դարձնելու կը ջանար:

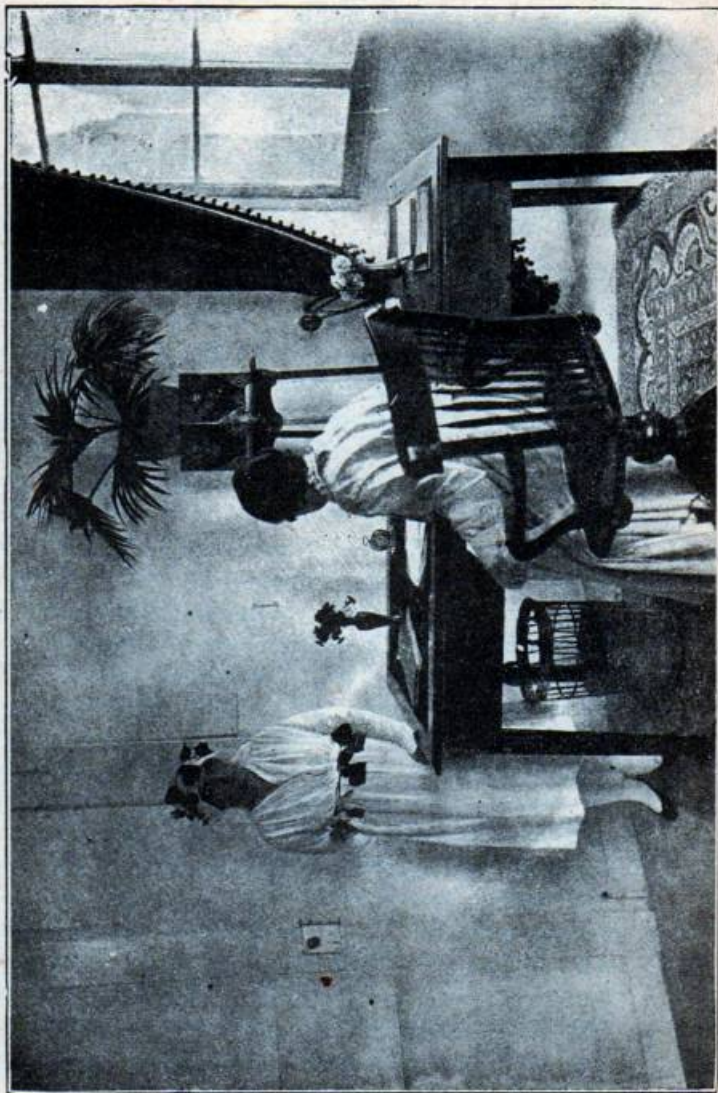
Այս տղան չէր կրնար խօսիլ: Լեզուն կտրուեր էր ով գիտէ Ի՞նչ զարհուրելի անցքի մը ընթացքին: Բայց ձեռքի շարժումներով կը հասկցնէր թէ վարը պիտի ջարդեն, եւ իր անբարբառ պերճախօսութիւնը չէր ընդհատուեր մինչեւ որ մարդիկը չհամոզէր ետ դառնալու: Յետոյ նորէն կը թաղուէր, կը ծածկուէր աւազին մէջ, սպասելով նոր մարդոց: Այն զարհուրանքի ու սոսկումի օրերուն մէջ այս հոյակապ վեհանձնութիւնը տասնամեայ տղու մը կողմէ՝ որ խօսելու կարողութիւնն ալ չունէր, պատմութեան աւանդ մը կը դառնայ այլեւս: Ի՞նչ եղաւ այս պզտիկ հերոսը: Ո՞ր ազգը չպիտի հրպարտանար՝ ասանկ տղաք հասցուցած ըլլալուն համար:

Այսպէս՝ այդ որբերը կը հաւաքուէին զինուորական կայաններու մօտերը: Մէսքէնէ ալ զինուորական կայանի մը վերածուած ըլլալով, հոն ալ հաւաքուեցան: Օրական մէյ մէկ պզտիկ հաց կու տային անոնց, երբեմն ալ, շարաթը մէկ երկու անդամ, ապուրի հեռաւոր գաղափարը տուող տաք ջուր մը:

Բայց կեդրոնական կառավարութիւնը շուտով իմացաւ ասիկա, եւ իսկոյն հասաւ հրաման մը որ կը յանձնարարէր զինուորական իշխանութեանց ձեռքէն առնել այդ տղաքը եւ փճացնել:

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալեպի կուսակալութեան.

«Պատերազմական նախարարութեան հրերամանով զինուորական կայաններու կողմէ հաւաքուելով սնուցուած ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայոց) մանուկները,

«պատրուակելով թէ գաղթականներու պաշ-
տօնատանց կողմէ պիտի սնուցուին, հա-
ւախումք վիճակի մէջ, առանց կասկածի
«տեղի տալու, փնացնել ու տեղեկացնել :
«7 Մարտ 916. «Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ» .

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել, Պատկեր՝ No. 9)

Քիչ ետքը, Հազար Պէյ, Մէսքէնէ-Տէր Զօր
ճամբուն վրայ գտնուող գաղթականներու վերջին
րեկորները կոտորել տալէ ետք, հաւաքեց բոլոր
որբերը եւ քշել տուաւ դէպի Տէր Զօր, ուր ջար-
դերը դադրեց էին, որովհետեւ ջարդուելիք մարդ
չէր մնացեր: Այդ որբերը 300-էն աւելի էին, բայց
անոնցմէ մաս մը, մօտաւորապէս 100 հատը, Տէր
Զօր չգացին: Ապուհարարի մօտ, մինչդեռ տեղ-
ւոյն Միւտիբ տխրահոչակ Բահմէտտին օնպաշի
զանոնք ճամբու կը գնէր, անոնցմէ չորս հինգ հո-
գի յանկարծ խոյսցեր էին դէպի Բահմէտտինի
ձին, եւ անոր յետոյքն ի վար՝ փերթ փերթ իյնող
աղբին մէջէն սկսեր էին իրարմէ յափշտակել
մարտուած գարիի հատիկները, որոնք յստակօրէն
կ'որոշուէին զարչահոտութեամբ մխացող թրիքի
կոյտին մէջ: Ով գիտէ քանի՛ օրէ ի վեր անօթի է-
ին: Անատունը, այդ անակնկալ արշաւէն վախնա-
լով, խրատէր էր եւ քիչ էր մնացեր որ օնպաշին
վար նետէ վրայէն: Այդ ատեն, կատաղութեան նո-
պայի մը մէջ, արինարբու հրէջը ձին քշեր էր տը-
ղոց խումբերուն վրայ եւ զանոնք կոխկրտեր էր
անոր սմբակներուն տակ: Քառորդ ժամ վերջ, երբ
կարաւանը ճամբայ ելեր էր վերջապէս, հազիւ 200
սղտիկներ մնացեր էին քալելու կարող: Միւսները

ողջ էին մեծ մասամբ, բայց չէին կրնար շարժիլ: Ոմանց անդամները ճմլուեր կամ կոտրուեր էին, ոմանց գանկը ճեղքուեր էր, եւ բոլորն ալ զը լողային արիւնի, պատուած կուշտերէն դուրս ինկած աղիքներու եւ կղկղանքի լճակներու մէջ:

Եւ անոնք այդպէս թողուեցան, եւ ազուաները որոնք քանի ատենէ ի վեր մարդկային մսի խնջոյքէ զրկուեր էին, գանոնք ողջ ողջ յօշոտեցին ուրիշ գիշակներներու հետ: Խեղճ տղաքը շատ միւս չունէին արդէն, հալեր՝ վտիտցեր, քամուեր էին: Ամբողջ երկու օր, ինչպէս հաստատեցին շրջակաները հաստատուած վրանարնակ արարներ, անլուր շարշարանքի մը մէջ ողջ ողջ յօշոտուող պզտիկներուն անուելի վայնասունները ուրիշ ամէն ազմուկ խափաներ էր անապատին այդ անիծած անկիւնին մէջ:

Միւս պզտիկները աւելի բախտաւոր չեղան. Տէր Զօր տարուելէ վերջ, անոնք միացուեցան նոյն քաղաքը գտնուող 1500-ի մօտ որբերու, եւ Զէքի Պէյ գանոնք յանձնեց Ապտուլլահ Փաշա անուն ծերունի արարի մը որ տեղւոյն գաղթականներու առաքման պաշտօնեան էր: Ապտուլլահ Փաշա կառքերով գանոնք քեց Մարաթի անապատը (Տէր Զօրի մօտ), և այնտեղ մաս մը շնահեղձ ըրաւ քարայրներու մէջ՝ թաց խոտի ծուխով, ուրիշ մաս մը օղբ հանեց տինամիթով, եւ մնացածներն ալ որոնք շատ տկար ու հիւանդ ըլլալով՝ չէին կրնար շարժիլ, չոր խոտով ծածկեց ու վառեց(8):

(8) Սուրիոյ եւ Հայաստանի բարձր Քօմիսէր Պ. Ժօժ Բիֆօ, երբ Հայէպ կը գտնուէր, այս Ապտուլլահ Փաշան ձերբակալելու հրաման տուաւ: Հետեւեակը անմասօք է մեզի:

تقرائنه

رقم	تاريخ	ملاحظات	اسم المريض	العلاج	النتيجة	تاريخ الخروج	اسم الطبيب	ملاحظات
1	1910		...	...	...	...	...	...

Handwritten text in Armenian script follows the table, detailing medical records and treatments.

ՊԱՏԿԵՐ 9.— Թալէադ փաշայի մէկ ծածկագիր ու ազգրին լուծուած պատճէկը

Երկու պղտիկներ միայն ազատեցան այս ըս-
պանդէն, մէկը Ռոտտոթոցի Օննիկ անուն 13—14
տարեկան մանչ մը որ քարայրի մը անկիւնը մնա-
ցած ըլլալով՝ ծուխէն նուազեր էր միայն: Վեր-
ջէն՝ յաջողեցաւ Տէր Զօր դառնալ եւ պատասպար-
ուեցաւ Նիկոմիդիացի Քիւրտեան Օննիկ անուն հա-
ցագործի մը կողմէ որ բանակին հացի հայթայթի-
չը ըլլալուն ողջ թողուած էր: Միւս ազատողը՝ Շա-
պին Գարահիւսարցի աղջիկ մըն է, Աննա անունով,
Օսմանեան բանակին հայ սպաներէն մէկուն քոյրը:
Այս աղջիկը նոյնպէս նուազած էր եւ քաջքուելով
քաջքուելով յաջողեր էր կարելի ահագին հեռաւորու-
թիւն մը, անցեր էր Ուրֆա, ուր կ'ապրի տակա-
ւին:

Որբերուն տրուած գերագոյն հարուածը եղաւ
ասիկա:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Գ Գ Լ Ո Ւ Խ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ
ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Ե.— ԲԱԶԱԼԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Քանիցս առիթ ունեցանք ըսելու թէ ինչպէ՛ս Պոլսոյ կառավարական կեդրոնը կը քաջալերէ այս ոճիրները, պատասխանատուութեան ամէն մտահոգութեան մասին ապահովելով ոճրագործները: Կառավարութիւնը միշտ աշխատեցաւ որ ամէն պաշտօնեայ եւ ժողովուրդէն ամէն անհատ ետ չկենայ այս ճիւղին ստիպողական սուրբ պարտականութեան: — Ինչպէ՛ս կը կոչէր հայաստան գործը: Բայց աւելի լաւ է որ պաշտօնական տօքիմանները խօսին այս մասին: —

«No. 544.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախաքարտիքեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Զօրի Սանճագ-ին տարագրութեան «վայր ընտրութիւնն նպատակը 2 սեպտ. «1915 թուակիր եւ No. 1843 գաղտնի հրահանագրով բացատրուած էր: Ճամբուն ընթացքին ժողովուրդին կողմէ ծանօթ անձնատրութեանց (Հայերուն) դէմ կատարուելիք բոլոր ռիթմները կառավարութեան շահունի ուզած նպատակին իրականացման «ժառանգելուն համար, անոնց մասին օրինական հետապնդման տեղի չկայ: Զօրի եւ «Ուրֆայի կառավարչութեանց ալ պէտք է «զած գեկուցուրը եղած է:

«3 Հոկտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար «ԹԱԼԷԱԿ».

(Մակադրուած) .—

«Գաղթականաց ընդհանուր տես-

«չի փոխանորդին: 5 Հոկտեմբեր:

«Կուսակալ

«Մ ՈՒ ՍԹ ԱՅԱ ԱՊՏԻԻ Լ Հ Ա Լ Ի Գ» .

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել, Պատկեր' No. 10)

Համիմաստ հեռագիր մըն է նաեւ հետեւեալը,
որ ոճերները հրամայուելէն ետք՝ կը յանձնարարէ
ականջ չկախել զոճէրու բողոքին .—

«No. 745 .

«Մածկագիր ներքին գործոց նախա-
քարուքեան, ուղղուած Հայկպի կուսա-
էկալութեան .

«Մանօր անճառորութեանց (Հայե-
քուն) կողմէ իրենց դէմ գործուած ա-
քարհներուն մասին կառավարական պաշ-
տօնատանց ուղղուած տրտունջի եւ բողո-
քի հեռագիրները ընդունուելուն մէջ ան-
պատեհութիւն մը չկայ: Բայց անոնց քրն-
նութեամբ զբաղիլը ի գուր ժամավաճա-
ռութիւն պիտի ըլլայ: Բողոքողներու կը
«հազորդէք որ կորսնցուցած իրաւունքնին
«իրենց տարագրութեան վայրերուն մէջ
«հետապնդեն:

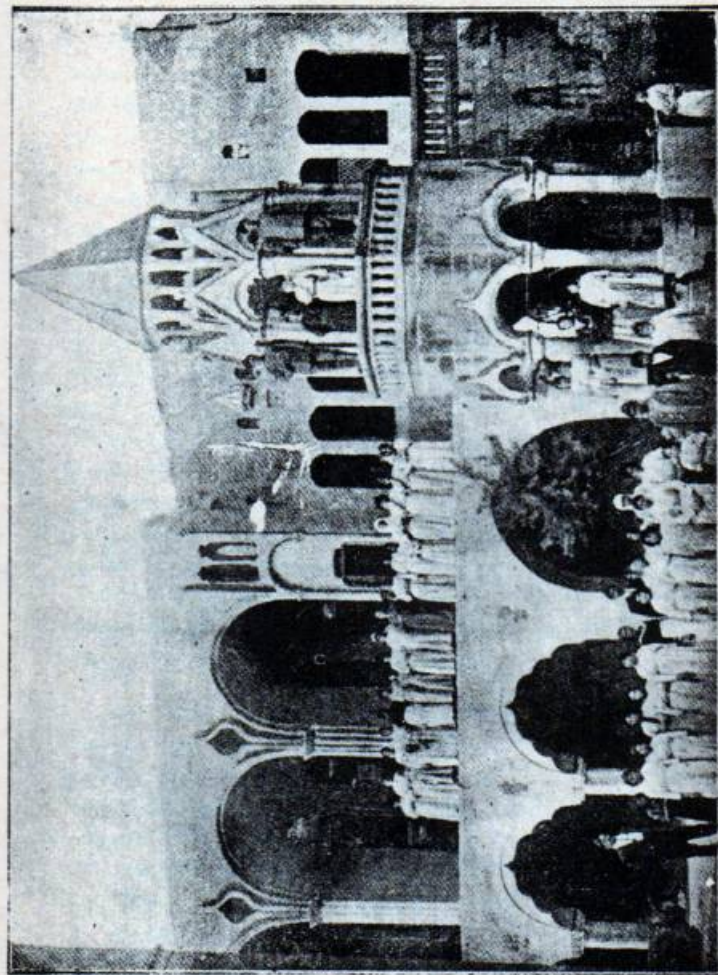
«9 Դեկտ. 915 . «Ներքին գործոց նախարար
«Թ Ա Լ Ե Ա Դ» .

(Մակադրուած) .—

«Ընդհ. տնօրէնութեան գրուած
«էր: Գաղթականաց ընդհ. տեսչի
«փոխանորդին: 11 Դեկտեմբեր:

«Կուսակալ

«Մ ՈՒ ՍԹ ԱՅԱ ԱՊՏԻԻ Լ Հ Ա Լ Ի Գ» .

Ուրփայի Ս . Սարգիս վանքին բակը ապաստանող Հայեր .

Բայց այդ տարագրութեան վայրերը անապատներու սպանդանոցներն էին, ուր այն «իրաւունքներն կորսնցուցած» մարդիկը կը քշուէին ջարդուելու համար: Որո՞ւ պիտի բողոքէին այդ անապատներուն մէջ, որոնցմէ՞ պիտի փնտոէին իրեն, կորած իրաւունքը: Անոնցմէ՞ արդեօք որոնք իրենց մնացած կեանքն այ խլելու կոչուած էին:

Երբ այս հեռագիրը կ'արձանագրեմ, միտքս կ'իյնայ հետեւեալ միջագէտը: Այն օրերուն ուր վերապրողներու յիշատակները կը հաւաքէի, մըտածեցի առանձին աշխատութեան մը մէջ նկարագրել այն ահաւոր տանջանքները զորս Թուրքերը հնարեցին ու գործադրեցին հայկական տեղահանութեան ու ջարդերու միջոցին, եւ որոնց քով՝ Հաւատաքնութեան բովանդակ արհաւիրքը, նոյն իսկ չինական նրբահնար տանջանքները կը կորսնցընեն ամէն նշանակութիւն: Արդէն իսկ հատոր մը լեցնելու չափ բան հաւաքեր էի, երբ օր մը Սերաստացի Կիւլիա անունով կին մը ներկայացաւ ինձի: Ան ալ կը պատմէր միւսներուն պէս:

— Երկու զաւակներս մեռցուցեր էին, կ'ըսէր լալով, երրորդ մը միայն կը մնար ինձի. ութ տարեկան էր, լոյսերու պէս. ուրիշ բան չունէի զիս կեանքին կապող. առեր ու կը տանէին. ուղեցի ընդդիմանալ, բայց զարկին, ծեծեցին. գլուխս ճեղքէր էին եւ արիւնը աչուրներուս մէջ լեցուած էր: Սկսայ լալ: Եւ չուղեցին որ լամ, արգիլեցին: Կը զարնէին որ չլամ: Եւ ինձի համար ամէնէն դառն տանջանքը այս չլալու բռնադատութիւնն էր երբ արցունքի ծով մը կար ներսս որ արդէն դուրս չելլելով դիս կը խեղդէր:

Եւ իբրօք ամէնէն զարհուրելի տանջանքն է ասիկա, որուն այդ կիներ եւ ուրիշ բիւրաւորներ են- թարկեցին: Զարնել, անոնց սիրտը խարտոցել, անոնց միտք բզկել բզկել բնել, եւ ստիպել որ չպո- սան, չլա՞ն . . .

Եւ այդ դժբախտներուն լալու իրաւունքն իսկ չճանչցող մարդիկը ինչպէ՞ս պիտի աշխատէին որ անոնք վերասանան իրենց այն միտք բոլոր կորած իրաւունքները:

Կասա՛վարութիւնը, մինչդեռ մէկ կողմէ կը բաջայելը սփրազործութիւնները, միտ կողմէ շարունակ կը գրգէր գատտներու պաշտօնէութիւ- նը որ հետապնդուած նպատակին էութիւնը լաւ բժբանեն եւ ամէն կերպով աշխատին զայն փու- թով գործադրելու: Լատադոյն Հայրենասիրութիւ- նին էր ստիկա եւ նայն ատեն գեղեցկագոյն յատ- կութիւնը զոր կրնային ցոյց տալ իրենց պաշտօ- նին մէջ:

Ահաւասիկ հետազիր մը որ ուրիշ ամէն բանէ աւելի պերճախօս պիտի գտնուայ այդ մասին.—

«Հայէպի կուսակալութեան.

«Նախապէս հաղորդուած էր թէ կա- «սավարութիւնը, ձեւիքիքին (Իքիհատի «Քօմիքիքին) հրամանով, որոշած էր ամ- «բողջովին փնացնել Թուրքիոյ մէջ բնակող «բնդիհանուր Հայութիւնը: Այս հրամանին «ու որոշման հակասակողները պետութեան «պաշտօնական կազմին մաս չեն կրնար մը- «նալ(1): Կին, տղայ, անկար, նկատի չառ-

(1) Իքիհատի ֆօմիքիքին դէմ արդի բուրք կառավարու- րեան հրատարակած ամբաստանագրին մէջ կը կարդանք.— «Կատարուած քննութիւններու համաձայն, անոնք որ չեն ու-

دفعه ثانیاً
۱۳۰۲
۱۳۰۱

دفعه ثانیاً
۱۳۰۲
۱۳۰۱

دفعه ثانیاً
۱۳۰۲
۱۳۰۱

ՊԱՏԿԵՐ 10.— Թալէադ փաշայի մէկ ծածկագիր հետազրին լուծուած պատնէնը, ծանօթագրուած Հայէպի կուսակալէն.

«նելով, փնացման միջոցները որքան ալ ե-
«ղերական ըլլան, խղճի զգացումներու ա-
«կանց չկախելով՝ անոնց գոյութեան վերջ
«տալու է:

«16 Սեպտեմբեր 915.

«Ներքին գործոց նախարար

«ԹԱԼԻԱԴ».

(Բնագրին յուսանկարը տեսնել, Պատկեր՝ No. 11)

* * *

Նոյն իսկ իսլամանայով փրկուելու ճամբան
դոցած էր կառավարութիւնը, միշտ հրահանգ կը
դրկէր որ կարեւորութիւն չընծայեն իսլամացման
առաջարկներու: Եւ արդէն ամէն տեղ մերժուեցան
անոնք: Ընդունողներն ալ, ինչպէս կեսաբիոյ ժո-
ղովուրդին մէկ մասը, նորէն քշուեցան ու կոտոր-
ուեցան:

Կարգ մը անցքեր ցոյց կուտան թէ ի՞նչ էր այս
մասին կառավարութեան մտածումը: Նախորդ
ջարդերու միջոցին, Հայեր, փրկութեան ուրիշ մի-
ջոց չունենալուն, իսլամացեր, եւ փորձանքը ան-
ցընելէն ետք նորէն իրենց եկեղեցին դարձեր էին:
Կառավարութիւնը վստահ էր որ այս անգամ ալ
այդպէս պիտի ըլլայ, եւ չէր ընդունած. իսլա-
մացման առաջարկները: Էնկիւրիի մէջ հայ մը
զաղանի իսլամացեր էր տեղահանութեան օրերուն:
Երբ զինքն ալ կը ձերբակալեն, քանի մը թուրքեր
դիտել կուտան տեղւոյն տիրահռչակ ոստիկանու-
թեան Տնօրէն Պէհաէտտին Պէյի թէ այդ մարդը
իսլամութիւնը ընդունած է:

գած մասնակցի յիշեալ ռիթմերուն, համարուած են հայրե-
նիքի դաւաճան»:

— Հոգ չէ, կ'ըսէ Պէհաէտտին Պէյ՝ խնդալով,
այսքան Հայ մեռնելու կ'երթան կոր, թող մէկ հատ
ալ իսլամ զտնուի անոնց հետ:

Մարդը կը քշուի ու կը սպաննուի:

Նմանօրինակ դէպք մըն ալ կը պատմէ Նախ
Պէյ իր յիշողութեանց մէջ.—

«Ամասիոյ նահանգին Մարգուան քաղ-
փին ժողովուրդէն բնտանիք մը իրենց քաղ-
փին մէջ տեղահանութիւնը սկսելէն քանի
մը օր առաջ կ'իսլամանան եւ իսլամացած
ըլլալնին հետագրով կ'իմացնեն իրենց բն-
տանիքին պետին որ այն միջոցին Զօրում
կը գտնուէր: Կնօջն ու գաւակներուն իսլա-
մացած ըլլալը իմացող այս մարդը ինք ալ
կ'իսլամանայ, բայց տեղահանութենէն չա-
գատիր: Հալէպ՝ ուր ինկեր էր վերջապէս,
աղերսագիր տալով բնտանիքին Մարգուա-
նի եւ իրեն ալ Զօրումի մէջ իսլամացած ըլ-
լալը յիշելով, կը խնդրէր որ զինքը ար-
տօնեն երկիրը դառնալու: Թէ՛ Մարգուան
եւ թէ՛ Զօրում հարցուելով հասկցուեցաւ: Որ
այս մարդը իրօք իսլամացած է եւ Եուզումի
Զիյա կը կոչուի: Բայց հակառակ ատոր, Ապ-
տիլահատ Նուրի Պէյ գրեց իր մասին.—
«Թէ՛ եւ իսլամացեր է, բայց որովհետեւ
գաղթականներու առաջման մէջ կարելի չէ
բացառութիւն ընդունիլ, Զօր պէտք է եր-
բայ ընդհանուր առաջումներու հետ, եւ իյ
բնտանիքն ալ պէտք է իրեն միացուի այն
տեղ:»

«Կուսակալը հաստատեց այս որոշումը» :

Ներքին գործոց նախարարութեան Հետեւեալ հետադիրը ցոյց կուտայ թէ Ապտիլահաա Նուրի Պէյի այդ վարձուները եւ Հալէպի կուսակալին կողմէ ատոր վաւերացումը Պոլսէն եկած մասնաւոր հրահանգի մը արդիւնքն էին :—

No. 762.

«Հալէպի կուսակալութեան .

«Պատասխան՝ 2 Դեկտեմբեր 1915 հեռագրին .

«Ընդհանուր առաքումներէն (դէպի աւնապատ) փրկուելու մտածումով իսլամութիւնը ընդունելու ուզող Հայերուն հազարեցեք բէ անհրաժեշտարար պէտք է իրենց ստարագրութեան վայրերուն մէջ իւրաւանան :

«17 Դեկտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար «ԹԱԼԷԱԳ» .

Այսինքն՝ պէտք է նախ իջնեն անապատները, ուր սակայն պիտի ջարդուէին իսլամանալու ատեն շունեցած : Եւ արդէն այդ կարգի դիմումներու ահանջ կախող չկար անապատներուն մէջ :

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ւ Ե

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ

ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Զ.— ԱՐԴԱՐԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Թուրք կառավարութիւնը մինչդեռ մէկ կողմէ
այս ընդհանուր բնաջնջման միջոցները գործադրել
տալու կ'աշխատէր, միւս կողմէ ալ կը զբաղէր ա-
նոնց արգարացումը պատրաստել տալու: Որմէ՞ կը
վախնար իրապէս: Մարդոցմէ՞ն թէ պատմութե-
նէն: Ոճրագործներու խղճմտանքը չափազանց մութ
բան մըն է որ կարելի ըլլայ ամէն բան յստակ տես-
նել անոր մէջ: Մենք սոսկ իրողութիւնը նկատի
կ'առնենք, առանց պատճառը փնտռելու:

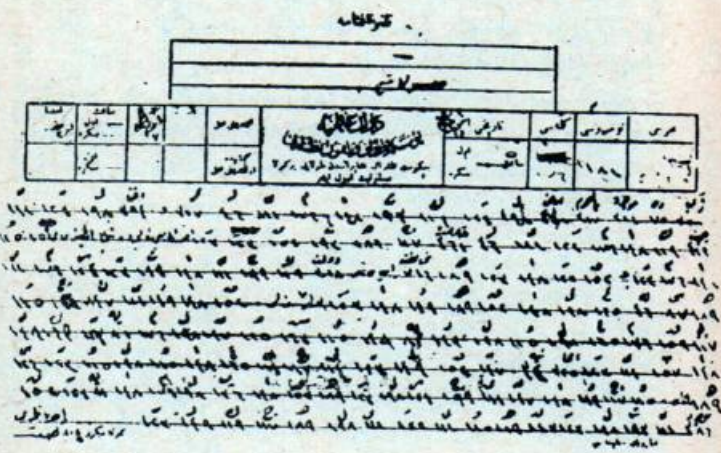
Մեր ձեռքը դռնուած տօքիւմաններուն մէջ կայ
նաեւ հետեւեալ ծածկագիրը որ Հալէպ հասած է
1916 Փետրուարին, երբ տեղի կ'ունենային անա-
պատներու ջարդերը.—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Ծանօթ անձնաւորութեանց խռովա-
քար գաղափարներուն ու ձեռնարկներուն
«նկատմամբ քննութիւններ կատարելու եւ
«փաստաթուղթեր ձեռք բերելու պաշտօնով
«Մուսթաֆա Նայիլ էֆէնտիի նախագահու-
«քեան տակ Ուրֆա զրկուած յանձնաժողո-
«վը նոյն տեղի պարտականութիւնը լրա-
«ցընելէ ետք Ձեր նահանգին ենթակայ Այն-
«քապի եւ Քիլիսի կողմերն ալ քննութիւն-
«ներ պիտի կատարէ: Հետեւաբար՝ պէտք
«եղած տեղերը գաղտնապէս հաղորդեցէք
«որ անոնց քանիքը դիրացնելու եւ ար-
«դիւնաւորելու համար լաւագոյն միջոցնե-
«րը ձեռք առնեն: «3 Փետրուար 916.

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԿԻ».

Յանձնաժողովը՝ որուն կ'ակնարկուի այս հե-
 ուագրին մէջ, իր գործունէութիւնը տարածեց առ
 հասարակ բոլոր գաւառներու մէջ, եւ ի վերջոյ
 հրատարակեց ընդարձակ հատոր մը, որով, ամե-
 նախալուստակ ստախօսութեամբ մը, կը ջանար ա-
 պացուցանել թէ Հայերը իրօք Օսմ. կայսրութեան
 զոյութեան կը սպառնային, եւ թէ հետեւաբար
 կառավարութիւնը բռնադատուած էր գանձք ան-
 զահան ընելու: Մեծագոյն փաստերը այդ գրքին
 մէջ՝ դանդաղան նահանգներու Հայոց քովէն գրաւ-
 ուաք՝ ղէնքերու լուսանկարներն են: Ատոնց մէջ
 կային նաեւ, մասնաւորաբար Պոլսոյ մօտակայ
 նահանգներու մէջէն գանձած պօմպաներ, բայց
 այս պօմպաները պատրաստուած էին Իթիհատի
 Քօմիթէին համամտութեամբ, Դաշնակցութեան
 կողմէ, որպէս զի եթէ բէաքսիօնի նոր փորձ մը ըլ-
 լար Թուրքիոյ մէջ, ինչպէս եղեր էր Սահմանա
 դրութեան վերահռչակումէն թիչ ետք՝ 1909 Մարտ
 31-ին, կարենային պայքարիլ ձեռք ձեռքի(1): Ար-
 դէն այս պօմպաները, չափազանց սակաւաթիւ, չէին
 կրնար արդիւնաւոր կերպով մը գործածուիլ ո՛ր եւ է
 ապստամբութեան միջոցին: Իսկ ղէնքերը՝ եւ-
 թագրելով որ ճիշտ ըլլան բոլոր լուսանկարները,
 իւրաքանչիւր նահանգի համար այնքա՛ն աննշան
 քանակութիւն մը կը կազմեն որ կարելի չէր անոնց-
 մով նոյն իսկ ջիշ շատ տեւական դիմադրութիւն
 մը ընել, ո՛ւր մնաց ապստամբութիւն: Եւ արդէն
 այդ լուսանկարուած ղէնքերէն մէկ մասը բռնի գը-

ՊԱՏԿԵՐ 10.— Թալէադ փաշայի ծածկագիր
 հեռագիրներէն մէկը՝ լուծուած.

(1) Իրփիատի Բօմբէն ու Դաճակցութիւնը քաղաքական
 գործունէութեան դաճիմ մը կնքած էին՝ քալսիօնի այդ
 անդրանիկ փորձէն ետք:

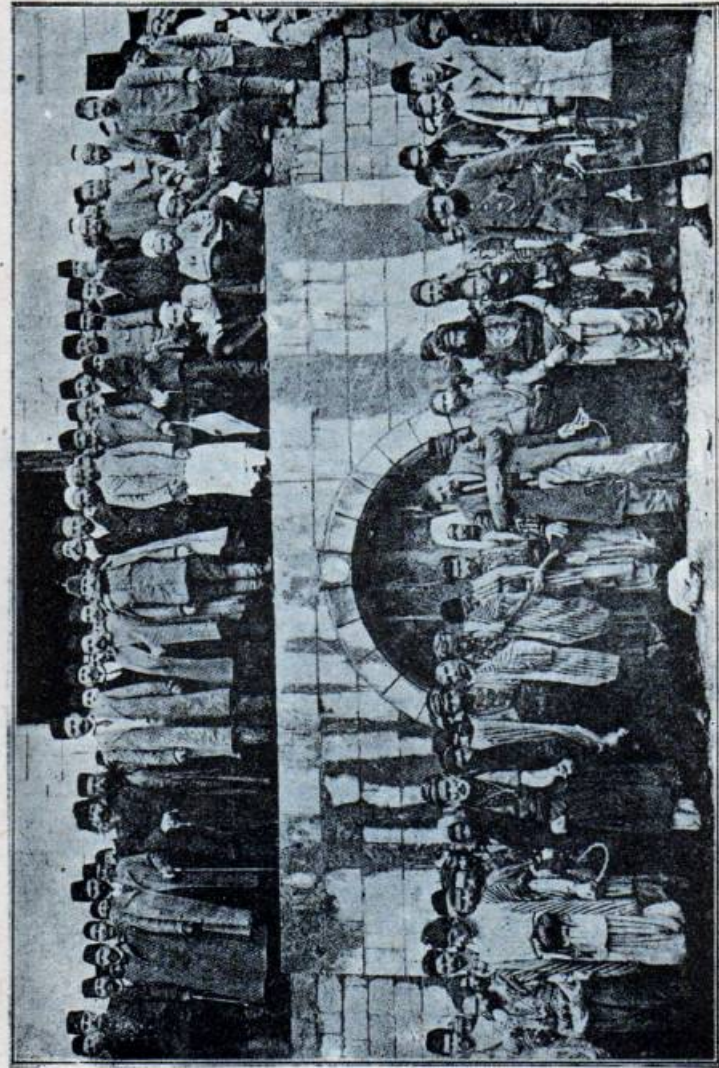
նել տուին Հայոց: Բոլոր նահանգներու մէջ անխրախր՝ ազգին նշանաւոր մարդիկը լեցուցեր էին բանտերը, դարձուրելի կերպով կը տանջէին որպէս զի իմացնեն իրենց զէնքերուն պահուած տեղը: Խեղճերը ի դուր կը պնդէին թէ զէնք չունին:

— Կ'ուզէ՞ք որ ձեր տանջանքը վերջ գտնէ, կ'ըսուէր իրենց, դրամ տուէ՛ք, զէնք գնեցէք, եւ իրր ձերը յանձնեցէք:

Եւ անոնք ամէն տեղ ստիպուեցան զէնք գնել բանտերու մէջէն ու յանձնել, ինչ որ նորէն չգաղթեցուց իրենց շարժարանքը, ոչ ալ զիրենք փրկեց ընդհանուր կոտորածէն:

Արդէն զօրահանութենէն քիչ ետքը, առժամեայ օրէնք մը մահուան պատիժ կը սպառնար ամէն անոնց որոնք իրենց զէնքերը չպիտի յանձնէին: Թուրք, Հայ, Քիւրտ՝ փութացին տանիլ ինչ զէնք որ կար իրենց մօտ, նոյն իսկ դանակները: Կառավարութիւնը Թուրքերու եւ Քիւրտերու զէնքերը վար չզբաւ, բայց Հայոց նոյն իսկ դանակները առաւ:

Ասիկա կ'ըլլար ժողովուրդին ընդհանուր տեղահանութենէն շա՛տ առաջ: Երբ բոլոր երիտասարդները, մինչեւ 45 տարեկանները, բանակներու մէջ էին, երբ բոլոր զէնքերը, մինչեւ դանակները, անոււած էին, երբ ամբողջ մտաւորական եւ հարուստ դասակարգը բանտերու կամ արքայի մէջ էր, այլեւ մնացած ծերերու, կիներու, պզտիկներու ողորմելի բազմութիւնը ի՞նչ կրնար ընել որ կառավարութիւնը այն ընդհանուր տեղահանութիւնը կատարեց, առարկելով թէ կը վախնայ որ Հայերը Օսմանեան բանակներու նահանջի գիծին

1915-ին շրջապակայ Մարտը տարուած Ձէյբուցիներ: Այս լեռնակամներու մէկ մասը կաթեցին, իսկ միւսը այրեցին տափ կիրի մէջ.

կը սպառնան: Յետոյ ինչպէ՞ս այս առարկութիւնը պատշաճեցնել նաեւ սահմանադրութենէն շատ հետո՞ւ դտնուող եւ Պոլսոյ մերձակայ նահանգներու Հայոց, որոնք այդքան հեռաւորութեան մէջ ոչ մէկ սպառնալիք կը ներկայացնէին, եւ որոնք նոյնպէս տեղահան եղան ու կոտորուեցան:

Նախմ Պէյի յիշողութեանց մէջ այս մասին կայ հասուած մը զոր կ'արտագրենք այստեղ.—

«... Այս ռիթը (Հայկական տեղահանութիւնը) գործադրուած ատեն, Թալէադ փաշա մէկ կողմէն իր անպարտութիւնը պահովող փաստաբուրդքեր կը փնտռէր, ատենց կազմութեան ու կարգադրութեան համար պաշտօնեաներ յատկացուցած էր եւ պետական գանձէն դրամներ կը ծախսէր: Իրը թէ Հայերու տուններէն գտնուած քանի մը զէնքի, հրացանի լուսանկարներ, հանել տալով իր ռիթը չփնդացնել կ'ուզէր: Աւագ... եթէ զէնքերու գոյութիւնը խոստովութեան եւ ապստամբութեան նշան է, ուրեմն Թուրքիոյ բոլոր մասերը ապստամբութեան վառարաններ պէտք էին ըլլալ: Ո՛ր թուրք գիւղը որ երթաք, հարիրաւոր մարքիներ, մալգերներ պիտի գրտնէք: Այս զէնքերը՝ ապստամբութիւն, խռովութիւն հանելու համար պատրաստուած չեն, աւագակներէ վախնայնուն, անոնց դէմ իրենց ինչքն ու կեանքը պաշտպանելու համար կը պահեն: Ասկէ սա նըշմարտութիւնը կը յայտնուի թէ կառավարութիւնը անպահովութեան մատնած էր իր ժողովուրդը»:

Արդէն վերոյիշեալ հեռագրին իմաստէն յայտնի կ'ըլլայ թէ կառավարութիւնը կը յանձնարարէ որ զրկուած յանձնաժողովին շինծու փաստեր հայթայթուին Հայոց մեղապարտութեան մասին: Եւ այդ կարգի փաստերու վրայ միայն հիմնուած է նոյն յանձնաժողովին հրատարակած Հատորը:

Մենք կը յիշատակենք միայն մէկ հատ մը, որ արդէն ամէն բան ըսել է: Այդ հատորին մէջ հրատարակուած են երեք լուսանկարներ որոնք իբր թէ Հայ հրոսակներու կողմէ Տիարսէքիբի մօտ ըսպաննուած Քիւրտերու դիակներ ցոյց կուտան: Բայց իբրպէս՝ Հայերու դիակներն են ատոնք, որոնց Քիւրտի տարազ հագցուցած են՝ սպաննութենէն վերջ, եւ լուսանկարած: Նոյն իսկ տեսակ մը նրբահնար խցմատութեամբ՝ երեք լալկան քիւրտ կիներ նստեցուցած են անոնց մօտ:

Նմանօրինակ լուսանկար մըն ալ՝ իբր թէ Ուրֆայի մօտերը սպաննուած Թուրքեր կը ներկայացնէ: Բայց լուսանկարին մէջ տեսնուած դէմքերը ծանօթ Հայեր են, որոնց ամէնուն անունն ալ կըրնայ տալ ո՛ր եւ է Ուրֆացի:

Այս macabre խարդախութիւնը թրքական հրնարամտութեան արդիւնք է իրօք: Կը կասկած իմ: Որովհետեւ նախապէս Գերմանիոյ մէջ հրատարակուեցան մասնաւոր այլոմներ՝ որոնք իբր թէ Հայոց յանցապարտութիւնը ցոյց տալու սահմանուած էին, եւ որոնց մէջ՝ Գերմանները նոյն խարդախուած լուսանկարները գետեղեր էին Թուրքերէն տուալ:

Նախմ Պէլջի յիշողութիւններէն պիտի արտագրեմ տակաւին մաս մըն ալ, ուր յտակօրէն կ'ե-

րեւայ այն նենդութիւնը՝ որով Թուրք կառավարութիւնը աշխատեցաւ պատասխանատուութեան բաժին մը բեռցնել Հայոց:

Բայց նախ հեռագիր մըն ալ.—

«No. 563.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«25 Սեպտեմբեր 1915 եւ No. 1923 «գաղտնի հրամանագրով պահանջուած «թուղթերը մինչեւ շաբաթ մը պատրաստեցե՛ք ու դրկեցե՛ք:

«12 Հոկտեմբեր 915.

«Ներքին գործոց նախարար «ԹԱԼԷԱԿ».

(Մակագրուած).—

«Հարցնել: Գաղթականաց բնդ- «հանուր տեսչի փոխանորդին: 13 «Հոկտեմբեր:

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

Ի՞նչ էր հեռագրին ակնարկած գաղտնի հրամանագիրը, եւ ի՞նչ էին այդքան ստիպողաբար պահանջուած թուղթերը: Թողունք որ նախմ Պէլջի խօսի.—

«Այդ գաղտնի հրամանագրին մէջ կը յանձնարարուէր որ Տէօրթ Եօլի, Հանրնի, Մերսինի Հայերէն ոմանֆ մեծարեն, փայփայեն եւ համոզեն որ իրենց ձեռագրով ու ստորագրութեամբ թուղթ մը գրելով վրկայեն թէ Դաշնակցութիւնը պատրաստու-

քիւններ կը տեսնէր՝ պատերազմի միջոցին ապստամբութիւն հանելու, եւ թէ ամէն կողմ ապստամբեան անհրաժեշտ պէտքերը հոգացած էր: Կը յանձնարարուէր տակաւին որ այս քուլքը ստորագրողները դիրքի ու նշանակութեան տէր մարդիկ ըլլան:

«Այդ հեռագրին վրայ թէ եւ կարգադրութիւններ եղան, բայց չեմ գիտեր թէ ի՞նչ կերպով եւ որո՞ւ միջոցաւ: Այդ նպատակով քանի մը հոգի բռնեցին ու բանտակեցին: Պատերազմական Ատենի անդամ սպայէ մը, դատական պաշտօնեայէ մը եւ գաղթականաց տեսուչ էյուպ Պէյէ կագմըւած մարմին մը կարգ մը խոստովանութիւններ քաղեց անոնցմէ: Նոյն իսկ այդ մարդոց լուսանկարները պիտի առնուէին: Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ եղաւ արդիւնքը»:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ւ Ե

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ
ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Է.— «ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԱՐՈՒԱԾԸ».

Էրզրումի վերագրաւումէն ետքը, Թուրք հրա-
մանատարները, մասնաւոր թելադրութեան համե-
մատ, տեղեկագիր տեղեկագրի վրայ կը հասցնէին
Պոլիս թէ նահանջող Հայերը հսկայ ջարդի մը մէջ
փճացուցած են այդ կողմերու բոլոր իսլամ բնակ-
չութիւնը: Թուրք մամուլը ամենաոխերիմ պայ-
քար մը սկսած էր Հայոց դէմ: Ամէն օր զարհուրելի
պատմութիւններ, նկարագրութիւններ, վիճակա-
գրութիւններ կ'երեւային թերթերուն մէջ: Լը-
կուած իսլամ աղջիկներու, փորերնին պատուած յղի
կիներու, սուիներու ծայրը շամփուած նորա-
ծիններու, ծիծերնին կտրտուած զեղջկուհիներու,
սրունգներնէն երկու կտոր եղած մանուկներու,
խոշոր խարոյկներու մէջ տապկուած ծերերու եւ
պառաններու, ցցահան եղած եւ կամ կտոր կտոր
մանրուած դիակներու, քանդուած օճախներու ա-
ռասպելները սիւնակ սիւնակ իրարու կը յաջորդէ-
ին Թուրք մամուլին մէջ եւ վերջը չէր դար:

Թերեւս այս ամէնուն տակ կար ճշմարտու-
թեան հիմ մը: Վերջապէս՝ նահանջող բանակներ
չառ ողորմած չեն ըլլար, եւ երբ նահանջը կը
կատարուի այն տեսակ երկրէ մը ուր գտնուող բո-
լոր տարրերը լոկ թշնամիներ են, մանաւանդ
Թուրքերուն պէս թշնամիներ, ինքնապաշտպանու-
թեան նուիրական հոգը անհրաժեշտ կը դարձնէ
կարգ մը նախազգուշական միջոցներ, որոնց հե-
րոցարձակապէս անհաշտ են դուրս ու բոլոր փափ-
կութիւնները: Նահանջող բանակ մը նախ իր սե-
փական տպահոփութեան կը հայի. իրեն համար՝
ուրիշ ամէն նկատում ատկէ ետքը կուգան: Եւ

հայերու նահանջն ալ, մանաւանդ թուրքերու մէջէն, չէր կրնար տարբեր բան մը ըլլալ:

Այսպէս՝ հայկական նահանջին առթիւ կատարուած մանր մունր անցքերու եւ թուրք թերթեան կողմէ նկարագրուած զարհուրելի դէպքերուն միջեւ կար անսահման անդունդ մը զոր լսկ թուրքերու ստախօսութեան հանձարը կրնար լեցնել: Եթէ հայերը իրօք ջարդարարներ ըլլային, մինչեւ իրենց նահանջը՝ այսինքն տարիներով, իրենց իշխանութեան տակ թուրքեր կը պահէին, իրենք որ այնքան արդար հաշիւներ ունէին անոնցմէ պահանջելիք: Եթէ իրօք մասնաւոր զեւուած մը ունենային գանոնք կոտորելու, կը սպաննէին աւելի առաջ, երբ բացարձակ տէր էին անոնց վրայ: Ուրեմն ստիպուած՝ նեղեր են գանոնք, պարզապէս ինքզինքնին պաշտպանելու համար այն դաւերէն զորս անոնք կը նիւթէին, թուրք բանակին յառաջխաղացումը իմացած ըլլալով:

Այն բոլոր եղերական մանրամասնութիւնները որոնցմով թուրք մամուլը լեցուած էր, մտացածին բաներ էին, եւ կը հրատարակուէին նոր գրգռութիւն մը յառաջ բերելու համար Հայոց դէմ, անոնցմէ մնացող վերջին բեկորներն ալ, այս անգամ թերեւս Պոլսոյ եւ Իզմիրի Հայութիւնն ալ, եւ անոնց հետ՝ Գօնիայի մէջ ու շրջակաները մնացած 20-25,000 զաղթականներն ալ կոտորել տալու մտածութեամբ:

Թուրքիոյ վարիչները կատղեցնող եւ այս նոր ոճին մղող բուն պատճառները էրզրումի նահանջին առթիւ տեղի ունեցած դէպքերէն չէին բղխեր իրապէս: Պաղեստինի մէջ՝ այդ միջոցին շատ փափուկ, նոյն իսկ վտանգաւոր կացութիւն մը ու-

նէին: Եւ անդիական բանակին մէջ հայ կամաւորներու ներկայութիւնը անձանօթ չէր թուրքերուն: Կատողած էին մանաւանդ ատոր համար: Ազգը ամբողջ մեռցուցած ըլլալ կը կարծէին, բայց ահա անոր ասի մը գաւակները նորէն կը կուռէին իրենց դէմ, այդ փափուկ կէտին վրայ, ուր տեղի ունեցող կռիւներէն կախուած էր Արաբիոյ եւ Սուրիոյ, թերեւս ամբողջ թուրքիոյ ճակատագիրը, ինչպէս որ ալ եղաւ: Հայեր նոյն իսկ թրքական դիժերը կը ճեղքէին կ'անցնէին, եւ թանկագին տեղեկութիւններ առնելով կը վերադառնային Անգլիացոց մօտ:

Ահա ասոր համար մանաւանդ կ'ըլլային այն գրգռութիւնները թուրք մամուլին մէջ: Եւ մինչդեռ այդ յօդուածները ամէն օր իրարու կը յաջորդէին միշտ աւելի ատելալաւ ու ոճրամիտ provocation-ներով, որոնք արդէն իսկ դաշույնի հարուածներու պէս էին, բոլոր վերապրող Հայերը կը զգային այն նոր ոճիբը որ կը կազմակերպուէր, եւ որմէ ազատում չէին տեսներ այլեւս:

Թահսին պէյ, Դամասկոսի կուսակալը, ըսեր էր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին որ այդ քաղաքը տարուած էր Երուսաղէմի անկումէն ի վեր:

— Կառավարութիւնը փաստեր ունի ձեռքը թէ Հայեր կը դաշուին Անգլիացոց եւ Եգիպտոսի բանակին մէջ, եւ այս Հայերը ասկէ փախչողներ են. զգուշացուր ժողովուրդդ, որովհետեւ կրնայ շատ ծանր ըլլալ հետեւանքը:

Բայց պէտք չկար այդ սպառնալիքին: Որովհետեւ այդ «հետեւանքը» ամէն մարդ կը զգար արդէն: Այն քստմնելի յօդուածները զորս թուրք թերթերը կը շարունակէին հրատարակել, այն բոլոր

Ջարդի եւ զուլումի մանրամասնութիւնները զորս կը հնարէին ապշեցուցիչ դիւրութեամբ մը, — եւ արդէն իրենց իսկ զորած ոճիւրներուն թուումն մասնացնէր ըրածնին, — ամէն իրիկուն իրը օրակարգ կը կարգացուէին Թուրք զինուորներուն, զօրանոցներու մէջ, պարտաւորիչ կերպով: Անոնց մէջ գտնուող հայ «աշխատաւոր», — աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ «տաժանակիր», — զինուորները գաղտնապէս լուր կը զրկէին մեղի, կը հասկցնէին վտանգը, բայց արդէն աւելորդ տեղը կը վտանգէին ինքզինքնին, որովհետեւ դիտէինք: Հալչպ՝ նոյն բանը կ'ըլլար Թուրք զինուորներուն, եւ գրեթէ հրապարակաւ: Յայտնաբար դանոնք կը պատրաստէին մօտալուս սպանդին:

Ջարդի առաքեալները, Չէչէնները, արդէն իսկ եկեր բանակեր էին Հալչպէն չորս ժամ անդին, Սէֆիւրէ մեծ գիւղը, Ամէն բան ցոյց կուտար որ Հալչպի հայ ժողովուրդը յանկարծ տեղեւան ընելով պիտի յանձնէին Չէչէններուն, ինչ որ դատապարտելի մը դահիճներու յանձնումին պէս բան մը պիտի ըլլար: Հալչպի ոստիկանութեան Տնօրէնը՝ Սաստէթաին պէյ, իրեն ծանօթ Հայու մը ըսեր էր որ այս անգամ «ընդհանուր պիտի ըլլայ», եւ յանձնարարեր էր որ գլխուն ճարը նայի: Բայց ինչպէ՞ս... որովհետեւ ամէն կողմ, մինչեւ Դամասկոս, նոյն դրութիւնն էր, եւ ամէն իսլամ, ամէն զինուոր, ամէն ժանտարմա, հրահանգուած էր մասնաւոր կերպով, պատրաստուած էր այդ գերադոյն կոտորածին:

Ռօտօսթոցի Հայեր՝ որոնք սրճարան մը բացած էին Հալչպի մէջ, օր մը եկան իմացուցին թէ

երբեմն Տէր Զօրի մէջ պաշտօնավարած սպայ մը՝ lieutenant-colonel Նուրէտաին պէյ, իրենց խորհուրդ տուեր է խանութնին շուտով ծախել եւ պահուրտիլ, որովհետեւ Հայոց ընդհանուր Ջարդ մը պիտի ըլլայ մօտ օրէն: Բայց ի՞նչ կարելի էր ընել: Չկար հայ մը որ այդ օրերուն վզին վրայ դաշոյնի մը հպանքը չզգար:

Մեծ սղեւորութիւն մը կը տիրէր պաշտօնական շրջանակներու մէջ: Հայերու ցանկերը, որոնք տարին քանի մը անգամ կը նորոգուէին, երեւան հանուած էին նորէն, սրբազրութիւններ կը կատարուէին, յաւելումներ կ'ըլլային: Ամբողջ գաղտնի ոստիկանութիւնը սաքի վրայ էր: Որովհետեւ՝ հրամանին կը սպասուէր մէկ օրէն միւսը:

Ինչպէ՞ս ապրեցանք այդ ահազանգի օրերը: Չեմ յիշեր անգամ: Ոչինչ յստակ կը տեսնէինք մահուան մերձաւորութեան մշուշին մէջ որ մեզ պատած էր: Սա միայն գիտեմ որ կը սպասէինք, եւ թէ նոյն իսկ թաքստոց մը ճարելու փորձը անգամ չըրինք: Կը սպասէինք միայն: Ու չկրցանք բան մը ընել, որովհետեւ զարհուրելի կերպով մտալկիւր բան մըն էր մահուան այդ սպասումը այն տարածերժ ու թշնամի շրջանակին մէջ ուր ինկած էինք՝ իրր ականատի մը մէջ:

Հրամանը հասաւ իրօք, բայց տակաւին զործադրութեան չզբուած, հասաւ նաեւ հակահրամանը:

Եւ այդ հրամանը՝ էնվէր Փաշայի այն հետգիրն է որ վտանգին անցնելէն գրեթէ անմիջապէս ետք յայտնուեցաւ միանգամայն թէ՛ Հալչպ եւ թէ՛ Դամասկոս, ուր նէշաթ պէյ անուշով Թուրք հա-

զարապետ մը, զինսփութեան մը ընթացքին ցոյց տուեր էր Հայու մը, Զէյթունցի Պ. Կարապետ ձըլզայեանի, եւ որուն օրինակները այսօր կը պտուտքին քիչ մը ամէն տեղ:

Նոյնութեամբ կ'արտագրեմ զայն այստեղ.—

«Մածկագիր պատերազմական նախարարութեան, տրուած բոլոր զինուորական ճիւղերու նախարարութեանց, 27 փետրուար 1918-ին».

«Ներկայ կացութեան բերմամբ, կայսրական հրամանաւ որոշուած է Հայ ցեղին ամբողջական փնացումը: Անոնց մասին հետեւեալ գործողութիւնները պիտի ըլլան».

«1. Մինչեւ հիմն տարեկան մանուկներէն գտնուի Օսմանեան հպատակ եղող եւ երկրին մէջ գտնուող հայ անունը կրող բոլոր պաշտպօգուիները (ոչ-զինուորականները) քաղքէ դուրս հանուելով պիտի սպաննուին»:

«2. Կայսերական բանակներու մէջ ծառայող բոլոր հայ անհատները, առանց «դէպփի մը տեղի տալու՝ իրենց գորաբաժիններէն գտնուելով, ընդհանուրին աչքէն «հեռու ծածուկ վայրերու մէջ զնդակահար պիտի ըլլան»:

«3. Բանակին մէջ գտնուող հայ սպաներն ալ, իրենց պատկանած գորախումբերու բանակատեղիին մէջ պիտի բանտարկուին մինչեւ իրենց մասին նոր գնահատում ըլլալը»:

«Այս երեք տրամադրութիւնները իրաւաբանական բանակի հրամանատարութեան շնորհով տրուած բուականէն 48 ժամ վերջ առնուող գործողութեան մասին յատուկ գնահատում մը պիտի ըլլայ: Ասոր համար, անհրաժեշտ նախապատրաստութիւններէն զատ, ո՛ր եւ է գործողութեան պէտք չէ «ձեռնարկել»:

«Ընդհանուր հրամանատարի փոխանորդ «եւ պատերազմական նախարար «ԷՆՎԷԻ»».

Մարտի սկիզբն էր որ այս ահաւոր հրամանագիրը հասաւ Հայէս: 48 ժամ վերջ, ոտիկանութիւնը կը պատրաստուէր Հայերը տեղահան ընելու, իբր «անհրաժեշտ նախապատրաստութիւն», ինչպէս յանձնարարուած էր Էնվէր փաշայի հեռագրին մէջ, երբ փոխանակ գործադրութեան հրամանին՝ հասաւ չգործադրելու հակահրամանը: Բայց արդէն իսկ սկսեց էին: Ինչպէ՞ս ետ դառնալ: Պէտք եղաւ հեռագրական փոխանակութեան մը, որուն վրայ իսկոյն անուն մը տուին ձեռնարկուած նախապատրաստութիւններուն, առարկելով թէ բան մը չէ, գաղթականները զինուորագրելու հրաման եկած է, զինուորական տարիք ունեցողները կը փնտրուին: Ատիկէ ետքն է որ սկսան զինուորագրել հայ գաղթականները, որոնք մինչեւ այն ատեն ընդհանրապէս զերծ էին այդ փորձանքէն եւ որոնց համար տաժանքի նոր օրեր կը սկսէին, որովհետեւ կը զինուորագրուէին իբր «աշխատաւոր», թիւապարտի պէս բան մը: Բայց գոնէ կիներն ու տղաքը զերծ մնացին:

Նոյն բանը եզեր էր նաև Գամակոս: Մինչև անգամ, հակահրամանը կէս օր հոգը հասած բլլալուն, տեղւոյն հայ ժողովուրդը մեծ մասամբ բռնի հաներ էին իր տուներէն, լեցուցեր էին փողոցները, թրքական բրաութեամբ, որ արգէն շատ բան ըսել է, խարաղանով, դաւադանով, սոսանց նայելու ո՛չ ծերերուն, ո՛չ կիներուն, ո՛չ մանուկներուն, ոչ նոյն իսկ հիւանդներուն: Հոն ալ, հակահրամանը հասնելէն հետք, խնդրին դիմուորագրութեան գոյն տրուեր էր: Եւ կիներն ու աղաքը իրենց բնակարանները դարձուեր էին, եւ դիմուորական տարիքի մէջ դտնուող էրիկ մարդիկը վար գրուեր էին:

Ինչպէ՞ս, ևւ ի՞նչ ազդեցութեան տակ այդ հակահրամանը տրուեցաւ: Եւրոպա գալուս՝ ամէնէն առաջ այս կենսական հարցը յուսարանելու աշխատեցայ: Ինծի անտանկ կը թուի թէ Գերմանները արդիւնցին այդ նոր ջարդը: Ինչպէս ամէն տան ունեցան, այս անգամուն ալ տեղեկութիւն ունէին թուրքերու ծրագրէն, երբ այն գրգռութիւնները կ'ըլլային Պոլսոյ թուրք թերթերուն մէջ: Ռայխըթթակի ընկերվարական երեսփոխաններուն, մասնաւորաբար Լիպնիխի եւ Լէտէպուրի հարցապընդումները հայկական կոտորածներու մասին՝ որոնց պատասխանատուութիւնը կը վերագրուէր մանաւանդ Գերմաններուն, ստիպեցին Գերման կառավարութիւնը որ թուրքերը հա կեցնէ այդ նոր ուճիրէն, որուն պատասխանատուութիւնն ալ իրենց վրայ պիտի ծանրանար անշուշտ, ինչ որ քիչ մը աւելի պիտի սարսէր իրենց դիւանագիտական ար-

Մարաշի կուսակալին, Հայտար պէյի հետ լուսանկարուած Զէյթունցիները իրենց 1915-ի քարտէն ժամ մը առաջ.

դէն իսկ խախտած դիրքը քաղաքակիրթ աշխարհին հանդէպ :

* * *

Բայց Թուրքերուն ոճրագործութեան ծարաւը չյաղեցաւ նորէն : Այն միջոցին ուր Պաղեստինի մեծ պարտութիւնը կրեցին, անոնք կը պատրաստէին «Երկրորդ Արարուածը» այն ահաւոր տոամին որ Թուրքիոյ հայ ժողովուրդին ստուարագոյն մեծամասնութեան բնաջնջումը իրագործեց :

Այս անգամ՝ խնդիրը Թրքահայոց վրայ չէր : Հայութեան միւս մեծ զանգուածն էր որ պիտի դարնէին, — Ռուսահայ զանգուածը, — եւ ատոր համար ի դորձ կը դնէին տեսակ մը պետական կեդժաւորութիւն որուն քիչ անգամ կրցած է հասնիլ ապականած ազգերու ննջութեան հանճարը :

Մինչդեռ մէկ կողմէ Արարատեան Հայ Հանրապետութեան պատուիրակները Պոլսոյ մէջ կը խաղցնէին, միւս կողմէ տեսակ մը «խաչակրութեամբ» կամաւոր կը հաւաքէին, զրկելու համար Կովկաս : Բոլոր ոճրագործները, Չէչէններ, Քիւրտեր, Չէրքէսներ, եւ անոնց հետ՝ Թուրք ազգայնամոլ երկտասարդութեան մեծագոյն մասը, տակաւ ճամբայ կ'ելլէին դէպի Կովկասի ճակատը, իրենց Թուրանեան ազգակիցներուն ձեռք տալու : Համախորհուրդ վրացոց, Թաթարներուն եւ Հիւսիսային Կովկասի անունով կազմուելու վրայ եղող Չէրքէսներու նոր պետութեան մը հետ, յանկարծ պիտի յարձակէին Հայոց վրայ, եւ անոնց ամբողջութիւնը սուրէ պիտի անցնէին : Շարժառիթներ չէին պակսեր՝ այս յարձակումը վերջէն արդարացնելու համար : Պարուի անցքերն ու ջարդերը, հայ-վրացական կռիւ-

ները՝ այս ծրագրին հետևող արդիւնքներն են պարզապէս:

Բարեբախտաբար, սակայն, Պաղեստինի սարտուիթիւնը վրայ հասաւ եւ Թուրքիա ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ: Եթէ Զօրավար Ալէնպի ամիս մը վերջ տարած ըլլար այդ յաղթանակը, Կովկասի Հայութիւնը փճացած էր:

Եւ Պոլիս գանձուող անգլիական իշխանութիւնները ճշմարիտ արդարութեան գործ մը տեսան, ձերբակալելով եւ Մալթա արտօրելով այս երկրորդ սճիւրը ծրագրողներէն մաս մը, որոնց մէջ նաեւ Հիւսիսային Կովկասի անունով կազմուելիք պետութեան ներկայացուցիչները:

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

Ընդհանուր Ժողովուրդին
Պատասխանատուութիւնը

Օսմանեան կայսրութեան այս օրուան վարիչները եւ առ հասարակ թուրքերու բոլոր պաշտպանները, — որովհետեւ տակաւին կը գտնուին թուրքերը պաշտպանողներ, — կ'առարկեն թէ այս անօրինակ ոճիրը թուրք ժողովուրդին դործը չէր, թէ անոր ամբողջ պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ լոկ քաղաքական կուսակցութեան մը, — իթիհատի Բօմիթէին, — եւ անկէ բղխած կառավարութեան վրայ:

Կը հասկնանք որ թուրքիոյ արդի վարիչները այս տեսակ առարկութեան մը ազաւիւնին: որովհետեւ ուրիշ ճար չ'ունին փրկելու համար կործանելու վրայ եղող Օսմ. կայսրութիւնը: Բայց այդ առարկութիւնը եթէ դիւրամբռնելի է իրենց համար, կը դառնայ ճշմարտապէս հրէշային ու ոճրագործ'երը մէջտեղ կը դրուի նաեւ ոչ-թուրքերու կողմէ:

Այս տեսակ առարկութիւն մը ընելու համար՝ հաւատարու է նախ թէ ջարդ բռնած բանը, թուրքիոյ մէջ, տասը տարիէ ի վեր միայն տեղի կ'ունենայ, քանի որ իթիհատի Բօմիթէն հաղիւ տասը տարուան դոյութիւն միայն ունի: Ասկէ առջի ջարդերը, — հէլլէնական ջարդերը, սերպիական, պուլկարական ջարդերը, Սուրիոյ ջարդերը, հայկական ջարդերը, — ասոնք ո՞վ բրնաւ: Ո՞վ բրնաւ տակաւին այն բոլոր ջարդերը որոնք Օսմանեան պատմութեան իւրաքանչիւր էջը կ'արիւնոտեն:

Թուրք անոննով ծանօթ ժողովուրդը տեսակ մը ջարդի մեքենայ է որ անողոք ու կամակոր հլութեամբ մը իր բարբարոս պաշտօնը կը կատարէ,

ո՛վ որ ալ ըլլայ զինքը վարող մեքենավարը: Այս անգամ՝ Իթիհատականներն էին. անոնցմէ առաջ՝ Համիտն էր. անկէ առաջ՝ Մահմուտ Բ.ը, եւ անկէ առաջ ալ միւս բոլոր Սուլթանները, գրեթէ ամէնքն ալ: Եւ մեքենան՝ թուրք ժողովուրդը՝ այս բոլոր մեքենավարներուն ձեռքին տակ միշտ նոյնը մնաց, անոնց ամենուն ալ հնազանդեցաւ հաւասար հլու-թեամբ:

Եւ քանի՛ օսմանեան կայսրութիւն մը գոյու-թիւն պիտի ունենայ քրիստոնեայ հպատակներով, այդ մեքենավարները միշտ պիտի ստիպուին նոյն հրամանը տարու, եւ այն մեքենան ալ միշտ պիտի դործէ, միշտ պիտի ջարդէ ճակատադրականապէս: Որովհետեւ թուրք տարրը՝ քրիստոնեայ տարրե-րուն վրայ իր տիրապետութիւնը պահելու համար ուրիշ ճար չունի: Քրիստոնեաները ամէն տեսակէ-տով գերազանց են իրմէ, ամէն ասպարէզի մէջ միշտ իրմէ առաջ կ'անցնին: Կամ պիտի ստիպուին տէրերը փոխել, — տիրապետութիւնը տալ Քրիս-տոնեաներուն, ինչ որ անկարելի է, — եւ կամ ջար-գել, զանոնք ետ ձգելու, անոնց տնտեսական յա-ռաջդիմութիւնը կասեցնելու, անոնց աշխատու-թեան պտուղը խլելու, եւ այս կերպով՝ տեսակ մը հաւասարութիւն ստեղծելու համար:

Բէժիմը խնդիր չէ: Գրեթէ բոլոր բէժիմներն ալ փորձուեցան թուրքիոյ մէջ. եւ ամենէն ազա-տականները, — ինչպէս էր Իթիհատի սահմանադրա-կան բէժիմը, — ամենէն ոճրագործները եղան: Ո-րովհետեւ ուրիշ ելից հնար չկար: Կարելի չէ ջար-գելուն առաջըր առնել՝ առանց թուրք տիրապե-տութիւնը վերցնելու:

Շատ փաստեր կարելի է մէջ բերել՝ ապացու-ցանելու համար թէ այս վերջին սպանդին մէջ որ միմիայն Հայոց աւելի քան մէկ միլիոն հոգի ար-ժեց, թուրք ժողովուրդը եւ առ հասարակ Օսման-եան կայսրութիւն կոչուած զեհնին մէջ ապրող բոլոր իսլամ ժողովուրդները թուրք կառավարու-թեան հետ հաւասարապէս յանցաւոր են: Նոյն իսկ տեղ տեղ՝ ժողովուրդը սրբագրեց ու լրացուց կա-ռավարութեան դործը: Երբ Հիւսնի Մանսուրի Հա-յերը կը քշուէին, իսլամ ժողովուրդը նեղացաւ որ այդ տարագրումը կը կատարուի ռուսնց սովորա-կան շարժարանքներուն, առանց կիներու եւ աղջիկ-ներու յափշտակութեան, առանց մանուկներու քա-պանդին, — ինչպէս կը կատարուէին միւս նահանգ-ներուն մէջ, — եւ իսկոյն, ձի հեծնելով, սուրացին հասան կարաւանին, կեցուցին զայն Եփրատի ե-ղերքը, զատեցին այրերը, նահատակեցին ամենա-զարհուրելի տանջանքներով, խեղդեցին մանուկնե-րը, եւ կիներն ու աղջիկները նոյն իսկ տեղին վրայ իրարու մէջ բաժնելով քշեցին տարին:

Ամէն նահանգի մէջ, զիւղերու հայ ժողովուր-դը կոտորուեցաւ իր հարեւան թուրք զիւղացիներ-րու կողմէ: Կառավարութիւնը, մինակը, յատկա-պէս մարզուած ու կազմակերպուած իր ափ մը ջարդարարներով ինչպէ՞ս կրնար հազարաւոր զիւ-ղեր բնաջինջ ընել՝ եթէ այդ զիւղերուն շուրջը գտնուող ժողովուրդը չօժանդակեր իրեն: Եւ թուրք կիներն ու աղաքը՝ այրերուն հետ հաւասարապէս կը գործէին, Հայ տարրին բնաջնջման այդ նպա-տակը իրականացնելու համար:

Երբ բանտերու մէջ գտնուող հայ մտաւորա-կանները եւ ականաւոր մարդիկը կը տանջէին,

Թուրք կիներն էին որ ամէն օր ճպոտներ հաւաքելով, առջի իրիկուրնէ ջուրը կը ձգէին որպէս զի ուտին, աւելի տոկուն դառնան, ու կը պոռային զահիճներուն.— «Չարկէ՛ք, ուժով զարկէ՛ք, եթէ փայտերը կոտրին, ահա ձեզի նորեր բերեր ենք»: Եւ ամէն տեղ անոնք նուագածութեամբ ու հեզնական երգերով, պարերով ու ցնծութեամբ ճամբու կը դնէին զէպի սպանդանոց քշուող կարաւանները:

Կառավարութիւնը նախապէս յետաձգած էր կիրիկիոյ Հալէպի սահմանակից մասին հայ ժողովուրդին տեղահանութիւնը: Անոնք վերջէն ալ կըրնային պարպուիլ, երբ միւս նահանգներու ժողովուրդը անգամ մը իջնէր անապատ: Թէ՛ Մարաշ եւ թէ՛ Այնթապ Թուրքերը իրար անցան, իսկոյն հեռագիրներ եւ հանրագրութիւններ փութացուցին Պոլիս, պահանջեցին որ քշուին Հայերը: Կառավարութիւնը ստիպուեցաւ տեղի տալ, եւ տեղահանութեան հրամանը զրկեց, բայց թուրք ժողովուրդը ինք իր գլխուն Հայոց տեղահանութեան սկսեր էր արդէն, տակաւին հրամանը չհասած:

Համանման զէպք մը կը յիշատակէ նաեւ շատ վաւերական աղբիւր մը, թրքական աղբիւր մը, այն ամբաստանագիրը՝ զոր արդի Թուրք կառավարութիւնը կազմել տուաւ Իթիհատի Քոմիթէին վարիչներուն նկատմամբ:

«Իքիհատի Պրուսայի պատասխանատու — Բարտուղար (պատուիրակ) Միտհատ պէյ, — կ'ըսէ ամբաստանագիրը, — երբ Պոլուի պատասխանատու — Բարտուղարն էր, հեռագրած է թէ էնկիւրիէն 61.000 Հայեր տարագրուած են, եւ թէ յիշեալ կուսակալութեան իսլամ ժողովուրդը կը պաշտէ Ի-

քիհատը եւ իրմէ րդիւսած կառավարութիւնը իր կատարած գործին (Հայերու բնաջնջման) համար, թէ այս պաշտամունքը յաւիտեանական պիտի ըլլայ, եւ հետեւաբար, ապահովելու համար Պոլուի ապագայ երջանկութիւնը, օգտակար կը գտնէ տեղահան ընել նաեւ Պոլուի հայերը: Ասիկա կը հաստատուի կառավարիչ Միւֆիտ պէյի կողմէ 11 Սեպտեմբեր 1915 թուակիր եւ ներքին գործոց նախարարութեան ուղղուած ծածկագիր հեռագրով: Եւ Պոլու պատերազմական գօտի մը չէր, (Հայերու) տարագրութիւնը ո՛չ զինուորական կարգադրութեան մը, ոչ ալ կարգապահական միջոցի մը անուանով կրնար արդարանալ»:

Պաշտօնական հեռագիրները զորս հրատարակեցինք, շատ բան յայտնեցին արդէն այս մասին: «Թուրք ժողովուրդին կողմէ» գաղթական Հայոց զէմ գործուած ոճիրները անպատիժ թողելու եւ քաջարեւելու հրահանգները որոնք շարունակ կուգային Պոլսէն, ապահովաբար ժողովուրդին անմեղութիւնը ապացուցանելու կոչումը չունին:

Նոյն իսկ այն տեսակ իսլամ տարրեր որոնք Համիտ Բ-ի օրով կատարուած ջարդերուն չէին մասնակցած, եւ պաշտպանած էին իրենց հարեւան Հայերը, — ինչպէս Ատրեւմանի շրջանակին մէջ՝ Քիախթայի Քիւրտերը, Տէրսիմցիք, Մշոյ Թուրքերը, եւայլն, — այս անգամ մեծ խանդավառութեամբ ընդգրկեցին Հայասպան ծրագիրը: Իթիհատը իր թոյնը մինչեւ այդ խաւերը տարածած էր, յաջողած էր ամենուն մէջ ալ արծարծել ջարդի ու թաւանի բնազդը:

«Պատերազմը հազիւ սկսած,— կը գրէ Նախմ պէյ իր յիշողութեանց մէջ,— արդէն անգոր եղող Թուրքիոյ մէջ ծայր տուին անօրութիւնն ու քշուառութիւնը: Այս քըշուառները խաբել, կշտացնել պէտք էր, եւ ասիկա ալ՝ Հայերուն քողելիք ապրանքներն ու դրամը կրնային իրականացնել: Էրզրումի, Պիքլիսի, Տիարպէիքի, Մամուրէք-իւ-Ազիզի, Սվազի նահանգներուն մէջ՝ Հայոց քարոզն ու ինչքերուն կողոպուտը բուսաւ: Այս գրադուրը ժողովուրդին ամէն բան մոռցնել կուտար: Սուրբան ու Միջագետքն ալ գրազեցնել պէտք էր: Միջագետքի դաշտը, համրաները, Սուրբոյ անպատները Հայերով լեցուեցան: Գարբուրն քաղաքին պատուաբեր ջանքերով շահուած Հայոց անագին հարստութիւնը իր ամբողջ շքեղութեամբն ու մեծութեամբը կորեր էր: Ինչ որ կը մնար՝ պիտի կորէր այդ անպատներուն մէջ, որոնց ժողովուրդը շուտով հասկցաւ քէ այն գաղթականի կարաւանները իբր գոն կը դրկուէին իրենց: Ըսկիզբները՝ մանր մունր յարձակումներ կ'ընէին: Բայց՝ երբ հասկցան ատիկա, խմբական սպանումներով լրացուցին գործը: Դէպքերուն ամէնէն սրտաշարժները այդ անպատներուն մէջ կատարուեցան»:

Եւ հայ տարրին լոկ հարստութիւնը չէր, կիները, աղջիկները, գաւազները նոյնպէս յափշտակուեցան: Քանի՞ Թուրք չօգտուեցաւ այդ Թալաններէն, քանի՞ Թուրք տուն կարելի է ցոյց տալ որուն

մէջ յափշտակուած հայ կին մը, հայ աղջիկ մը, հայ տղայ մը չգտնուին:

* * *

Իթիհատի Բոմբիէն, կառավարութիւնը, Թուրք ժողովուրդը, Թուրքիոյ բոլոր իսլամ ժողովուրդները ձեռք ձեռքի գործեցին այս ոճիւրը:

Եթէ այս մասին բնաւ փաստ մըն ալ չըլլար, Քէմալ պէյի կախաղան հանուելուն անթիւ Պոլսոյ մէջ նոր նոր կատարուած անցքերը մինակնին պիտի բաւէին ապացուցանելու թէ որքա՞ն սերտ մեղսակցութեամբ մը ժողովուրդ եւ կառավարութիւն իրարու կապուած էին: Քէմալ պէյ Եողղատի կառավարիչն էր անդահանութեան օրերուն, եւ ամենէն զարհուրելի ջարդերէն մէկը կազմակերպած էր այդ չըջանակին մէջ: Համաձայնական ղինուորներու Պոլիս մասնէն ետք, պատերազմական ատեանը զայն մահուան դատապարտած ըլլալով, կախուեցաւ: Թուրք ժողովուրդը՝ հսկայ ցոյցեր կազմակերպեց այդ պատժին զէմ բողոքելու համար, եւ չիսկնեցաւ «ազգային նահատակ» մը հոչակելու այդ մարդը որ ոճրագործ մըն էր ամէն բանէ առաջ, եւ մօտաւորապէս 60,000 ժողովուրդի սպանողը իրականացուցեր էր: Քէմալ պէյի այրին, որբերը, ազգային պաշտպանութեան տակ առնուեցան, եւ ընդհանուր Թուրք ժողովուրդին անունով՝ որոշուեցաւ «ազգային սուգ» մը նկատել իր կախաղան հանուելը(1):

(1) Թիքիս ակնարդ չըլլայ այստեղ յիշել քէ Քէմալ Պէյ երկրորդական յանցաւոր մըն էր միայն. եւ քէ անկէ ակնի մեղապարտ մարդիկ, հակառակ Պոլիս գտնուելուն, դատի չեքարկուեցան, կամ փախցուեցան: Յոյց մը պէտք էր Երոպա-

Թուրք ժողովուրդը միեւնոյն ընթացքը ցոյց տուաւ նաեւ Իթիհատի քօմիթէին անդամներուն դէմ կատարուած դատավարութեան ընթացքին: Այդ դատավարութեան համար՝ ըսինք արդէն թէ քաղաքական խաղ մըն էր քան արդարութեան գործ մը: Արդէ թուրք կառավարութիւնը պարզապէս Եւրոպայի աչքին փոշի ցաննել կ'ուղէր թէ տակաւին թուրք արդարութեանէ մը պէտք չէ յուսահատել: Բայց թուրք ժողովուրդին ճնշումը չուտով դիմքը բռնագասեց վերջ տայու այդ խնդկատակութեան, եւ գատավարութիւնը դադրեցաւ՝ առանց արդիւնքի(2):

Պիտի ըլլայի՞ն այս ցոյցերը, եթէ իրական մեղսակցութիւն մը գոյութիւն չունենար թուրք կառավարութեան եւ թուրք ժողովուրդին միջեւ:

Եւ արդէն, երբ մէջտեղը աւելի քան մէկ միլիոն դիակ կայ, այլեւս ի՞նչ պէտք կը մնաստի կառավարութիւնը եւ Իթիհատի Քօմիթէն միւնակնի՞ն ջարդեցին այս աշաղին բազմութիւնը: Բայց եթէ նոյն իսկ մասնաւոր բանակներ յատկացուէին այդ գործին, դարձեալ կարելի չպիտի ըլլար այդ քան մարդ սպաննել, առանց ընդհանուր ժողովուրդին աջակցութեան:

յի՛ թէ կը պատժեն. եւ Քէմալ Պէյն էր. միմակը. որ այդ ցոյցին գոհուեցաւ:

(2) Այս տողերը գրած միջոցիս լուր կը հասնի Լոնտոն թէ Պոլսոյ անգլիական իշխանութիւնները, անուշտ վախճալով որ դատավարութիւնը ընդհատել վերջ ազատ կ'արձակեն այդ բոլոր ռեքագործները, շոգեմաւ դնելով Մալթա տարագրած են գանձնի:

Թողունք որ նորէն թուրք մը տայ ասոր հաստատութիւնը: Ներկայ տարուան սկիզբը, երբ Պոլսոյ մէջ սկսաւ քանի մը երկրորդական ջարդարարներու դատավարութիւնը, թուրք թերթ մը, «Սապահ», իր խմբագրապետին՝ Ալի Քէմալ պէյի ստորագրութեամբ հրատարակեց յօդուած մը որ արդար սկեպտիցեամբ մը կը նայէր այդ դատավարութեան վրայ: Եւ ինչ որ կ'ըսէր այդ առթիւ, դատավարութիւնն էր ո՛չ միայն Իթիհատի Քօմիթէին, ո՛չ միայն թուրք կառավարութեան, այլ բոլորանդակ թուրք ժողովուրդին:

«Կը կարծեմք թէ,— կը գրէր Ալի Քէմալ պէյ,— իրաւունք պիտի տան ամէն անոնք որոնք գիտեն դատել երեւոյթները անկողմնակալութեամբ եւ բարեխղճօրէն: Ի՞նչ է խնդրին էութիւնը: Չորս հինգ տարի առաջ, երկրին մէջ կը գործադրուի պատմութեան մէջ եզակի, աշխարհաստատուն ճիւղ մը: Նկատի ունենալով ռեքին հսկայական չափն ու ծաւալը, անոր հեղինակները այսպէս հինգ տասը հոգի չեն, այլ աստիճանաբար՝ հարիւր հազարներ են անոնք: Ջարդուողները եթէ 600,000-ի փոխարէն 300,000, նոյն իսկ 200,000 կամ 100,000 ըլլան, հարիւր, հինգ հարիւր, նոյն իսկ հազար ռեքագործ չպիտի կրնային բնացինջ ընել այսֆան մարդ: Արդէն ապացուցուած իրողութիւն մըն է որ այս եղեւնը ծրագրուեցաւ Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնին որոշումներովն ու կարգադրութիւններովը: Մասնաւոր կազմակերպութիւններու, մէկ

քանի նախարարութիւններու եւ նախարար-
 ներու կողմէ ռերին ծրագիրը կազմուելէն
 յետոյ, կանոնադրաբար ի գործ դրուեցաւ
 կուսակալներու եւ կուսակալութիւններու
 (այսինքն՝ կուսակալութեան մէջ գտնուող
 պաշտօնեաներու, օտարկանութեան, ժողո-
 վաբողի) կողմէ: Այդ, արդարութեան համ-
 դէպ եեզմութիւն մը չէ՞ արդեօք մէկ կողմ
 նետել մեծ ու պզտիկ ռերագործներու բազ-
 մութիւն մը ու ձերբակալել միայն ընդա-
 մէնը Տիարպէֆիի, Սվազի, Խարբերդի կու-
 սակալները (որոնք արդէն բնաւ չդատուե-
 ցան) եւ քանի մը մանր մուկը պաշտօնեա-
 ներ (Վապակ, 28 Յունուար 1919):

Այս տողերը ստորագրողը, Ալի Բէմալ պէյ,
 այսօր Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարարն է:

ԼՈՆՏՈՆ, Մայիս-Յունիս, 1919:

Վ Ե Ր Ջ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՀԱՅԵՐՈՒ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԷՆ ԵՏՔ

Աշխարհ մը փոխուեցաւ այս սարսափելի եւ անօրինակ անցքերէն տողին :

Բռնութեան . ու բարբարոսութեան թաթը որ Հինդ երկար ու անվերջանալի տարիներ ծանրացած էր մարդկութեան վրայ եւ կը սպառնար յաւիտեան ծանրանալ, խորտակուեցաւ վերջապէս, շնորհիւ ամերիկեան ժողովուրդին վեհանձն միջամտութեան եւ առ հասարակ բոլոր դաշնակից ժողովուրդներու զոհողութեանց : Արհաւիրքն անհետացաւ աշխարհի վրայէն : Գերման զօրապաշտութեան սպառնալիքէն ազատած, մարդիկ ազատօրէն կը շնչեն հիմայ, եւ հասկնալով այն վտանգը որմէ զերագոյն ու համախումբ անձնուիրութեան հրաշք մը փրկեց զիրենք, միջոցներ ձեռք կ'առնեն ինքզինքնին ապահովելու համար այդ վտանգին վերադարձին դէմ : Յետոյ, արդարութեան եւ իրաւունքի սկզբունքներուն վերահաստատութեան հետ, ամէն ժողովուրդ որ իր զոհողութեան բաժինը բերաւ այս ահաւոր պայքարին, կը ստանայ ինչ որ իր վարձքը պէտք է ըլլար, — իր արդար իրաւունքը : Հերուան բոլոր յացող աչքերուն մէջ ուրախութիւնը կը ճառագայթէ արդէն :

Այս ընդհանուր ցնծութեան մէջ՝ միայն մէկ ժողովուրդ նորէն իր ցաւին ու արցունքին հետ գը-

լուիս գլխի կը մնայ: Հակառակ անոր որ ամենէն աւելի տուժեց, գրեթէ իր ամբողջութեամբը տուժեց հաւատարիմ մնալու համար արդարութեան եւ իրաւունքի այն իտէային որուն յաղթանակին կը հաւատար, եւ որուն համար կոտորուեցաւ ու կըրուեցաւ, այսօր իր դրութիւնը նոյնքան յոռի է, որքան եղաւ պատերազմին ամենէն տաղնապալի շրջաններուն: Ձի կրնար սրբել արցունքները, որովհետեւ՝ ո՛չ միայն չի կրնար մոռնալ իր հին սուղերը, այլ անցնող ամէն օր նոր սուգերու մէջ կը թաթիւնէ գինքը: Ինչպէս այն զահանդական տարիներուն՝ հիմայ նորէն պաշարուած է բարբարոսներու ջոխերներով, եւ ջարդերն ու թալանը նորէն իր կեանքի պայծամները կը մնան այդ դժբախտ երկրին մէջ որ իր հայրենիքն է, եւ զոր կը ջանան իր գերեզմանը դարձնել:

Եւ այդ ժողովուրդը Հայ ժողովուրդն է:

Այս հինգ տարիներու ընթացքին այս ժողովուրդը հերոսաբար տրամադրեց իր լաւագոյնը դատերու լաւադոյնին համար: Այն տեսակ պայմաններու եւ դիրքի մը մէջ ուր պարտաւոր էր խոհեմ մնալ՝ ոտքի տակ չերթալու համար, ինք առաջին վայրկեանին նախընտրեց որոշ դիրք մը բռնել անոնց կողքին որոնց յաղթանակին մէջ կը յուսար տեսնել իր դարաւոր երազին պսակումը: Եւ ասոր համար տուժեց ծանրապէս, աւելի ծանրապէս քան ուրիշ ո՛ր եւ է ժողովուրդ: Ամբողջ Թուրքիոյ Հայութիւնը փճացաւ զարհուրելի կերպով մը, եւ Հայութեան միւս հատուածը, Կովկասինը, հակառակ անոր որ ամէն կողմէ թշնամի տարրերով պաշարուած էր, իր բոլոր կարելի միջոցները տրամադրեց ազնիւ պայքարին համար, եւ իր անձնուրաց դիմադրու-

թիւնը մեծապէս նպաստեց դաշնակիցներու յաղթանակին: Եւ այդ պատիկ ժողովուրդը այս անձնուիրութիւնը բրաւ այն հաւատքով թէ դաշնակիցներու յաղթանակը պիտի ըլլայ նաեւ իր յաղթանակը դարաւոր բարբարոսութեան մը դէմ, որ միշտ կոտորած ու չարչրկած էր գինքը, առանց իր հոգին ընկճել կարենալու:

Այսօր՝ դաշնակիցներու յաղթանակը լրացած է բոլորովին: Գերմանիա ջախջախուած է երկար ատենուան համար: Այն բիբա ու անողորմ ոյժը որ զօրավիզ դարձեր էր բոլոր բարբարոսներուն եւ գանձնք մղեր էր ամենէն ցնորեցուցիչ ոճիրները գործելու, չկայ այլեւս: Անոր տեղ՝ պէտք է խօսէր իրաւունքի եւ արդարութեան ձայնը, եւ այս ձայնը՝ գանձ Հայ ժողովուրդին համար՝ կը խօսի այնքան ոյժով որ նորէն հերուան բարբարոսներն են տէր իր ճակատագրին, որ նորէն սովն ու զուլումը, ջարդը, թալանը, յափշտակութիւնները կը ձրգտին գինքը թաղել իր երազին ու հաւատքին հետ, այն նուիրական հոգին մէջ որ իր հայրենիքն է եւ որմէ չի կրնար հրաժարիլ:

Ինչ վճռական ու ջախջախիչ հերքում բոլոր անոնց համար որոնք կ'ըսէին թէ Հայոց դէմ կատարուած ոճիրներուն միակ պատասխանատուն Իթիհատն է, եւ թէ պէտք չէ այդ ոճիրներու համար ամբողջ Թուրք ժողովուրդը դատապարտել: Բայց ահա այսօր Իթիհատը տապալած է: Ամիսներ անցան անոր անկումէն ասդին: Նոր մարդիկ երեւցան Տաճկաստանի քաղաքական հորիզոնին վրայ եւ զուլութիւն առին կամ վերակազմուեցան նոր կուսակցութիւններ, որոնց մէջ զլխաւորագոյնը Իթիլա-

Փը, որուն պատուակալ նախագահն էր երբեմն արդի Սուլթանը, Մէհմէմէտ Զ. :

Այս բոլոր փոփոխութեանց ընթացքին Հայոց ճակատագիրը մնաց ա՛յն ինչ որ էր պատերազմի օրերուն : Եւ արդէն չէր կրնար տարբեր ըլլալ, որովհետեւ լոկ Իթիհատը չէր Հայոց թշնամի, այլ ամբողջ թուրք ժողովուրդը, իրմէ մարմին առած բոլոր քաղաքական խմբակցութիւններով : Եւ ասիկա շատ դիւրամբոնելի բան մը կը դառնայ, երբ մտաբերուի որ անկախ Հայաստանի մը կազմութիւնը որ Հայ ազգին անվիճելի իրաւունքն է, Օսմ. Կայսրութենէն պիտի կորզէ այն տեսակ նահանգներ որոնց վրայ թուրքերը տակաւին կը յամաւին տիրապետութեան յաւակնութիւններ փայտիայի :

Այս յաւակնութիւնները արժեցնելու համար ամէն ջանք եւ ամէն միջոց ի գործ դրին ու կը դնեն զոննազան դահլիճները որոնք Կ. Պօլսոյ մէջ իրարու յաջորդեցին զինադադարէն ի վեր : Սարէն ձորէն հաւաքուած իոյսմ գաղթականներու միջոցաւ Հայկական նահանգներու մէջ արուեստակեալ մեծամասնութիւն մը գոյացնելու փորձեր, քրդական հարցի մը ստեղծումը, վերապրող Հայոց հայրենիք վերադարձը անկարելի դարձնելու համար հնարուած պայմաններ, վերջապէս՝ ամբողջ Իթիհատական մէթոտը : Նոյն իսկ թուրքերու մօտ գրտնուող հայ որբերը չտալու չկամութիւնը՝ այդ մէթոտին պարզ արդիւնքն է — պահել այդ բիրտոր տղաքը՝ թուրք ցեղին զօրացման համար, պահել մանաւանդ՝ հայ տարրին թուական ոյժը աստիճան մը աւելի տկարացնելու համար :

Եւ սակայն, այդ դահլիճներուն մաս կազմող նախարարները Իթիհատի կատաղի հակառակորդ-

ներ էին, եւ իրենց մէջ կային մարդիկ որոնք անհամբեր էին արիւնի հաշուէյարդարութեամբ մը մաքրելու իրենց քաղաքական հակառակութիւնը, առանց այլեւայլի կախազան բարձրացնելով Իթիհատի բոլոր պարագլուխները : Երբ խնդիրը ներքին կամ արտաքին քաղաքականութեան վրայ էր, անոնք անպայման կը դատապարտէին Իթիհատական մէթոտները, բայց երբ խնդիրը կը դառնար Հայոց մասին սիրայօժար կը կիրարկէին ու մինչեւ այսօր կը կիրարկեն Իթիհատական բոլոր մէթոտները, նոյն իսկ ոճրագործ չէթէներու կազմութիւնը, սպաննութիւնները, թալանն ու խմբական կոտորածները :

Մէկ այս իրողութիւնը կը բաւէ ապացուցանելու թէ հայկական հալածանքն ու սպանդը լոկ Իթիհատի եւ անկէ մարմին առած ոճրագործներու դահլիճի մը գործը չէր, այլ ընդհանուր թուրք ժողովուրդին գործը : Այդ մասին՝ թրքութեան բոլոր հատուածներուն մէջ տարակարծութիւն չկար : Հայկական պահանջումները կը միտէին Օսմ. Կայսրութեան ամբողջութիւնը խախտելու : Բոլոր գաշնակից Տէրութիւնները հռչակեր էին այդ պահանջմանց արդարութիւնը : Պատիկ ու մարտիրոս հայ ժողովուրդը կը նկատուէր «զինակից», եւ որովհետեւ լայնօրէն, վեհանձնօրէն իր հերոսութեան բաժինը բերեր էր այն պայքարին որ այդ օրերուն «իրաւունքի եւ արդարութեան պայքար» մը ըլլալ կը խոստանար իրօք, յաղթանակէն ետք ոչինչ պիտի կրնար արդիւն այդ պահանջումներուն պակուումը : Կը մնար մէկ միջոց — բնաջինջ ընել ամբողջ Հայ ժողովուրդը : Եւ թուրքերը բնաւ չվարանեցան այդ ահաւոր միջոցին առջեւ : «Թուրքե-

րը՝ կ'ըսենք, որովհետեւ, — պէտք է միշտ կրկնել ասիկա, — այս տեսակէտին մէջ ոչ մէկ թուրք, իթիհատական ըլլայ թէ իթիյոֆական, նոյն իսկ քաղաքական մարդի մէջ իրարու արիւնը խմելու աստիճան մէկզմէկու հակասակորդ թուրքեր, միշտ համաժիտ էին և ձեռք ձեռքի աշխատեցան: Արդէն կարելի չէր որ տարակարծիք ըլլային այդ ծրագրին և անոր գործադրութեան նկատմամբ, քանի որ անկէ կտրուած էր Օսմ. կայսրութեան փրկութիւնը:

Պատերազմի տարիներուն՝ իթիհատը հեշտիւ թուրք ժողովուրդը մղեց այդ ոճիքներուն, որովհետեւ վերջնական յաղթանակին հաւատքը ունէր և այդ հաւատքը ներարկեր էր ամբողջ թուրք ժողովուրդին, նոյն իսկ այն մարդոց որոնք այսօրուան Տաճկաստանի մէջ ինքզինքնին իթիհատի հակառակորդ կը հռչակեն: Բայց իթիհատը, եթէ այդ հաւատքն այ չունենար, նորէն չպիտի վարանէր Հայութիւնը ընալինջ ընելու, որովհետեւ՝ այն բոլոր վիճելի նահանգներուն մէկ հատիկ իրաւատէրը հայ ժողովուրդն էր, և երբ այլեւս հայ գոյութիւն չունենար, նոյն իսկ պարտութեան պարագային, զանակիցները չպիտի կրնային այդ նահանգներուն մէջ արուեստական ժողովուրդ մը գոյացնել, և պիտի ստիպուէին թուրքիոյ թողուլ գաւնոնք:

Ասիկա քարոզութիւն մըն էր զոր իթիհատի գործակալները կ'ընէին բացարձակ, ամէն տեղ ուր թուրք և հայ տարրերը միասին ապրեր էին, այն տեղերը մանաւանդ ուր թուրք ժողովուրդը կրնար թուլութիւն ցոյց տալ հայաստան գործին մէջ: Հայ տարրին փճացումը կը ներկայացնէին իբր գլխա-

ւորագոյնը այն նուիրական ձեռնարկներուն որոնք պիտի ըլլային վտանգուած հայրենիքին փրկութեան համար:

Մինչև և այսօր, հակառակ անոր որ իրերն ու մարդիկը փոխուեցան, նոյն մտայնութիւնը կը տիրէ բովանդակ թուրք ժողովուրդին և անոր վարիչ տարրերուն մէջ: Իթիհատը անհետացած է թուրքիոյ քաղաքական կրկէսէն, բայց իր ոգին հոն է նորէն ու միշտ պիտի մնայ, որովհետեւ այդ ոգին՝ իթիհատական ըլլայէ աւելի բուն իսկ թուրք ոգին է, իր ամբողջ անմիա բարբարոսութեամբ: Եւ այսօրուան թուրքերը աւելի խանդով ու հաւատարմ փարած են այդ ոգիին, որովհետեւ Սուրիոյ, Պաղեստինի, Արաբիոյ, Միջագետքի և կայսրութեան ուրիշ մասերուն անդարձ կորուստին մէջ՝ Անատոլիքն որուն մաս կը կաղմեն հայկական այն նահանգները, անհունապէս աւելի նշանակութիւն ստացած ու նուիրական դարձած է իրենց աչքին: Հայաստանի կազմութիւնը այսօր ո՛չ թէ թուրքիոյ ամբողջութիւնը կը խախտէ, այլ թուրք կայսրութեան քանդումը պիտի դառնայ, այն բոլոր կորուստներէն վերջ զորս կայսրութիւնը կրնց զինադադարին և նորագոյն գրաւումներու հետեւանքով:

Եւ միշտ՝ ինչպէս երբեմն իթիհատը՝ այս օրուան հակաթիթիհատական թուրք վարիչներն ալ, կը միտին գերազոյն հարուածը տալ Հայութեան, զարնելով նաև կովկասի Հայութիւնը:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի և Բէուֆ պէյի ստեղծած «Ազգային շարժում»ը Անատոլիքի նահանգներուն մէջ, ազատամբական ձեռնարկ մը չէ: Արտաբոստ այնպէս կերեւնայ որ թուրք բանակին և նաւատորմին այս երկու կարող ու գործունեայ

րը՝ կ'ըսենք, որովհետև, — պէտք է միշտ կրկնել ստիկա, — այս տեսակէտին մէջ ոչ մէկ թուրք, իթիհատական ըլլալ թէ իթիսաֆական, նոյն իսկ քաղաքական մարզի մէջ իրարու արիւնը խմելու աստիճան մէկգլխէ կու հակառակորդ թուրքեր, միշտ համամիտ էին և ձեռք ձեռքի աշխատեցան: Արդէն կարելի չէր որ սարակարծիք ըլլալին այդ ծրագրին և անոր գործադրութեան նկատմամբ, քանի որ անկէ կախուած էր Օսմ. կայսրութեան փրկութիւնը:

Պատերազմի տարիներուն՝ իթիհատը հեշտիւ թուրք ժողովուրդը մղեց այդ ոճիրներուն, որովհետև վերջնական յաղթանակին հաւատքը ունէր և այդ հաւատքը ներարկեր էր ամբողջ թուրք ժողովուրդին, նոյն իսկ այն մարդոց որոնք այսօրուան Տաճկաստանի մէջ ինքզինքնին իթիհատի հակառակորդ կը հռչակեն: Բայց իթիհատը, եթէ այդ հաւատքն ալ չունենար, նորէն չպիտի վարանէր Հայութիւնը բնաջինջ ընելու, որովհետև՝ այն բոլոր վիճելի նահանգներուն մէկ հատիկ իրաւատէրը հայ ժողովուրդն էր, և երբ այլեւս հայ գոյութիւն չունենար, նոյն իսկ պարտութեան պարագային, դաշնակիցները չպիտի կրնային այդ նահանգներուն մէջ արուեստական ժողովուրդ մը գոյացնել, և պիտի ստիպուէին թուրքիոյ թողուլ զանոնք:

Ասիկա քարոզութիւն մըն էր զոր իթիհատի գործակալները կ'ընէին բացարձակ, ամէն տեղ ուր թուրք և հայ տարրերը միասին ապրեր էին, այն տեղերը մանաւանդ ուր թուրք ժողովուրդը կրնար թուրութիւն ցոյց տալ հայասպան գործին մէջ: Հայ տարրին փճացումը կը ներկայացնէին իբր գլխա-

ւորագոյնը այն նուիրական ձեռնարկներուն որոնք պիտի ըլլային վտանգուած հայրենիքին փրկութեան համար:

Մինչև և այսօր, հակառակ անոր որ իրենք ու մարդիկը փոխուեցան, նոյն մտայնութիւնը կը տիրէ բովանդակ թուրք ժողովուրդին և անոր վարիչ տարրերուն մէջ: Իթիհատը անհետացած է թուրքիոյ քաղաքական կրկէսէն, բայց իր ուղին հոն է նորէն ու միշտ պիտի մնայ, որովհետև այդ ուղին՝ իթիհատական ըլլալէ աւելի բուն իսկ թուրք ուղին է, իր ամբողջ անմիտ բարբարոսութեամբ: Եւ այսօրուան թուրքերը աւելի խանդով ու հաւատքով փարած են այդ ուղիին, որովհետև Սուրբիոյ, Պաղեստինի, Արաբիոյ, Միջագետքի և կայսրութեան ուրիշ մասերուն անդարձ կորուստին մէջ՝ Անատոլիոն որուն մաս կը կազմեն հայկական այն նահանգները, անհունապէս աւելի նշանակութիւն ստացած ու նուիրական դարձած է իրենց աչքին: Հայաստանի կազմութիւնը այսօր ո՛չ թէ թուրքիոյ ամբողջութիւնը կը խախտէ, այլ թուրք կայսրութեան քանդումը պիտի դառնայ, այն բոլոր կորուստներէն վերջ գորս կայսրութիւնը կրեց զինադադարին և նորագոյն գրաւումներու հետեւանքով:

Եւ միշտ՝ ինչպէս երբեմն իթիհատը՝ այս օրուան հակաթիթիհատական թուրք վարիչներն ալ, կը միտին գերագոյն հարուածը տալ Հայութեան, զարնելով նաև կովկասի Հայութիւնը:

Մուսթաֆա Բէմալ փաշայի և Բէուֆ պէյի ստեղծած «Ազգային շարժում»ը Անատոլիոյ նահանգներուն մէջ, ապստամբական ձեռնարկ մը չէ: Արտաբուստ այնպէս կերեւնայ որ թուրք բանակին և նաւատորմին այս երկու կարող ու գործունեայ

սպաները(1) պետութեան մէջ պետութիւն մը ստեղծած են եւ կը գործեն բոլորովին ինքնակամ, կը գործեն նոյնիսկ հակառակ այն խարխլած, անգոյն բանին որուն վերածուած է այսօրուան թուրք կառավարութիւնը Պոլսոյ մէջ: Բայց այս երեւոյթին տակ, նպատակի ու միջոցներու նոյնութիւն մը գոյութիւն ունի Պոլսոյ մէջ եւ «Աղգային շարժում»ին վարիչներուն միջեւ, որովհետեւ, ինչ որ կը փորձեն ձեռք բերել այս վերջինները, էպպէս Թուրքիոյ միհապետին, թուրք կառավարութեան եւ թուրք ժողովուրդին սրտանց բաղձացած մէկ բանն է— միակ բանը սրուն կրնան բաղձալ տակաւին,— Անատօլի փրկութիւնը:

Ու միշտ Պոլսին է որ թրքական այն անհաւատարելի կեղծատրութեամբ, արտաքուստ իրը թէ կը պախարակէ այդ շարժումը, ինքզինք անգոր ջոյց տալով զայն զսպելու, եւ ներքնապէս ո՛չ միայն կը քաջայնրէ եղածը, այլ նոյն իսկ կը զօրացնէ զայն, դիւրացնելով նոր Համախոհներու խմբատրումը այդ շարժման շուրջը, եւ նոր ու կարող վարիչներ հայթայթելով անոր: Էնվէր փաշայի գայթակղական փախուստը Պոլսոյ պատերազմական ատենի բանտէն եւ այն դիւրութիւնը որով կրցաւ ամեն արգելքներէ եւ հսկողութիւններէ խուսափելով

(1) Մուսթաֆա Քէմալ փաեան ծանօթացուցինք արդէն այս աշխատութեան ընթացքին: Միւսը՝ Բեւիֆ պէյ՝ այն ըսպան է որ պալմանեան պատերազմի միջոցին յաջողեցաւ «Համախոհ» յամանաւով խզել Տարտանէլի պաշարման գիծը. եւ միջոց մը հեմարիտ սարսափ մը ստեղծեց Արեւիկազապի մէջ: Այս յանդգնութիւնը գործուեցաւ մեծառիմդ կերպով մը պանծացուցին այն ատեն. զինքը միմչեւ ծովային նախարարութեան բարձրացուց վերէն:

միանալ Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի, նորագոյն փաստ մըն է թուրք կառավարութեան այս մեքենայութեանց մասին: Սալիլ փաշա ո՛չ միայն թուրք բանակին կարողագոյն հրամանատարներէն մէկն է, այլ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին կովկասի ճակտին վրայ գործած ըլլալով, մեծ փորձառութիւն ունի այդ շրջանակին մէջ կատարուելիք գործողութեանց մասին եւ մեծ ալ ժողովրդականութիւն կը վայելէ արեւելեան սահմանագլուխներու բոլոր թուրք, թաթար, քիւրտ, չէրքէս ժողովուրդներուն մէջ: Միւս կողմէ՝ արիւնարբու մարզ մըն է, մեծագոյն գործադրիչներէն մէկը հայկական սպանդին, այնքան որ, իր վարած զօրամասերը «Գասապ թապուրը» «Մասվաճառի ջոկատ» անունով կը կոչուէին պատերազմի տարիներուն: Մասունը ինք փճացուց: Ինք խորտակեց նաեւ Մշոյ Վերի Թաղի հայ ժողովուրդին դիմադրութիւնը: Ինք լրացուց Վանայ եւ Պիթիխի ջարդերը, խումբ խումբ կապուելով կոտորուեցան հայ գինուորները:

Այս տեսակ մարդու մը առաքուստը,— որովհետեւ եղածը փախուստ մը չէ, այլ իրապէս առաքում մը,— ցոյց կուտայ թէ թուրք կառավարութիւնը որքա՛ն սերտ կապեր ունի Անատօլի մէջ մարմին առած այդ «Աղգային շարժում»ին հետ, որ ներքնապէս ուրիշ բան չէ՛ այլ միայն «Հայասպան շարժում» մը, քանի որ Անատօլի սպանացող միակ մտանդը Հայոցմէ եւ իրենց արդար ու նուիրական պահանջներէն կուգայ: Այդ շարժումը, ձեռք ձեռքի տուած կովկասի բոլոր ոճրագործ իսլամ տարրերուն հետ, կը միտի խեղդել կովկասի հայութիւնը:

ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԶԱԻԵՇՏԸ

Բայց ամենէն աւելի՝ հերուան ոճրագործներուն նկատմամբ ցոյց տրուած ընթացքին մէջ պէտք է փնտուել ամենէն ցայտուն փաստերը այն իրողութեան թէ Թուրք տարրը, իր ամբողջութեամբ, համամիտ ու մեղսակից էր Հայոց դէմ գործուած ոճիրներուն:

Քիչ անգամ դատաւորներ առիթ ունեցած էին այս աստիճան ակնյայտի եւ այս աստիճան անաւոր ոճիր մը դատելու: Մէջտեղը աւելի քան մէկ միլիոն զիականեր կային: Ամբողջ ժողովուրդ մը, առանց ոեւէ հիմնական պատճառի, լոկ քաղաքական հաշուի մը կարգադրութեան համար, բնաջինջ ըրեր էին սարսափելի պայմաններու մէջ: Յեղին բոլոր մտաւորական տարրերը լեցուցեր, կամ հեռաւոր ուտաններ քշեր, եւ ժամանակ մը ետքը՝ շատ քիչերը զայթակղական դատաստանով մը, ստուարագոյն մեծամասնութիւնը առանց նոյն իսկ այդ ձեւական դատաստանին, սպաններ էին: Մինչեւ անգամ հոգեւոր պետերը, որոնք կայսերական իրատէներով հաստատուած առանձնաշնորհումներու ոյժով տեսակ մը անձեռնմխելիութիւն պէտք էին վայելել, չէին խնայուեր, սպանուեր էին միւսներուն պէս: Յետոյ կարգը եկեր էր առ հասարակ բոլոր ականաւոր մարդոց, — վաճառական, դրամատէր, հողատէր, պաշտօնեայ: Բոլորն ալ, միշտ առանց դատաստանի, շարաթներով բանտե-

րու մէջ ամենաահաւոր տանջանքներու ենթարկուելէ ետք, խումբ խումբ մորթուեր էին:

Ոճիրը ասով չէր յրանար: Ղեկավար տարբեր սպաննելի ետք, տեղահան ըրեր էին նաեւ ամբողջ ժողովուրդը, եւ զայն քշեր էին հեռաւոր անյայտ անապատներ, առանց այդ սոսկալի ճամբորդութեան համար ո՛րեւէ դիրտութիւն ընծայելու: Իսպէս՝ տեղահանութիւն չէր եղածը, այլ ճշմարիտ սպանութիւն մը: Այդ թշուառներու կարաւաններէն այրերը անջատեր էին ճամբուն ընթացքին, խոզխոզեր էին մեծ մասամբ կիներու աչքին տակ: Մանուկները նոյնպէս իւրեր էին իրենց մայրերէն, վառեր կամ գեառ թափեր էին: Յափշտակեր էին բոլոր գեղանի կոյսերը, բոլոր աղուոր հարսերը, եւ ինչ որ կը մնար՝ քշեր էին անջրգի ճամբաներէ սրոնց վրայ հարիւրներով, հազարներով պիտի իյնային: Եւ անոնք ալ՝ սրոնք բախար, աւելի ճիւղալ՝ գժբախտութիւնը ունեցեր էին այդ ամբողջ գարհուրանքը տանելու, անհունապէս աւելի ահաւոր պայմաններու մէջ ջարդուեր էին այն հեռաւոր անապատներուն մէջ ուր տարեր նետեր էին գիրենք: Ժողովուրդը ամբողջովին փճացեր էր: Անոր հարստութիւնը, տուները, արտերը, եկեղեցիները, կրթական հաստատութիւնները, նոյն իսկ գերեզմանները յափշտակուեր էին:

Դարերու պատմութեան մէջ ասանկ ոճիր չկար: Եւ այս ամէնը գաղտնի բաներ չէին, — կարելի չէր արդէն ամբողջ ժողովուրդ մը ջարդել գաղտնապէս: Բոլոր ոճիրները կատարուած էին յայտնաբար, օր ցերեկով, պարծանքով, իրր հայրենասիրական մեծագործութիւններ: Եւ բոլոր ոճրագործներուն համար այլևս սովորութիւն մը դարձեր էր

իրենց հայրենասիրութեան աստիճանաչափ ցոյց տալու ահաւոր թիւը այն զոհերուն զորս սպաննել էին:

Դատաւորի մը խիղճը կը խռովի յաճախ՝ երբ քիչ շատ գարհուրելի պարագաներու մէջ կատարուած, կամ մէկէ աւելի թուով զոհեր պատճառած ոճիր մը դատելու կը կոչուի: Կը խռովի անոր համար որ արդարութեան տրամագրած նոյն իսկ ամենէն մեծ պատիժը, մահուան դատապարտութիւնը, իր աչքին ամբաւական կը թուի գործուած ոճիրը հակակշարելու: Ի՞նչ տեսակ խռովք պէտք է փոթորկէր ուրեմն խիղճը այն դատաւորներուն, որոնք այս պատերազմին ընթացքին Հայոց դէմ գործուած անանուն ոճիրները դատելու պիտի կոչուէին: Ոճրագործները մէկ կամ երկու զոհ չէին թողեր: Անոնց մէջ կը գտնուէին հրէշներ որոնք տասնեակ հազարներով մարդ սպաննած էին: Եւ ի՞նչ ահուկի պայմաններու մէջ:

Բայց այն բոլոր դատաւորներուն մէջ՝ որոնք իթիհատի անկումէն ետք կոչուեցան այս հրէշային ոճիրները դատելու, ոչ մէկը ունեցաւ այդ խղճի խռովքը, ոչ մէկը: Չունեցաւ անոր համար որ ինք, իրր թուրք, օտար չէր այդ ոճիրներուն, չունեցաւ՝ որովհետեւ ամբաստանելին չափ զոր պիտի դատէր, ինք ալ յանցաւոր էր այդ ոճիրներուն համար: Չէր սպաննած, բայց ուզած էր որ սպաննեն: Ոճիրները՝ որոնց մասին վճիռ պիտի տար, իր ըմբռնումով նոյնքան հայրենասիրական արարքներ էին որքան ոճրագործներու աչքին:

Պէտք չէ զարմանալ թէ այդ դատավարութիւնները ճշմարիտ գայթակղութիւններ դարձան: Կարելի չէր որ ուրիշ բան մը ըլլային: Որովհետեւ

դատաւորները նոյնքան պատասխանատու էին գործուած ոճիրներուն, որքան ամբաստանեալները: Այդ մասին երկուութիւն չկար իրենց միջեւ: Ամբողջ թուրք տարրը համամիտ էր եղածին, եւ հասար մեղապարտութեամբ աշխատած էր անոր համար: Ոմանք գործով, ուրիշներ խօսքով եւ համոզուութեամբ, ոմանք ոճրագործ, ուրիշներ թեւազիր կամ մեղաակից: Այնպէս որ՝ այդ դատաւարութեանց ընթացքին, ամբաստանեալ եւ դատաւոր կրնային ըստ հաճոյս փոխել իրենց տեղերը: Ամբաստանեալները դատաւորներու աթոռին վրայ, կամ դատաւորները ամբաստանեալներու աթոռին վրայ՝ նոյն բանն էր. ոչինչ չըջուած պիտի ըլլար դատասրահին մէջ:

Բայց թուրքերը մինակ չէին դատաւարութիւնները կատարուած միջոցին: Օտարը իրենց մէջ էր: Եւ օտարը յաղթանակն էր, որուն առջեւ ստիպուէր էին պինաթափ ըլլալ: Մայրաքաղաքին մէջ՝ ուր մտեր ու հաստատուէր էր, անիկա իր յաղթանակի պայմանները պիտի պարտադրէր իրենց:

Թերեւս ո՛չ այնքան պատերազմի մասնակցութիւնը, որքան այն ահաւոր ոճիրները որոնք այդ առթիւ գործուէր էին, վտանգեր էին թուրքիոյ գոյութիւնը իբր անկախ ու ինքնակամ վարուելու իրաւունք ունեցող պետութիւն: Բայց մանաւանդ՝ այլեւս հրէշային կը թուէր թուրքիոյ վարչութեան տակ թողուլ քրիստոնեայ ժողովուրդներ որոնք դարերէ ի վեր կը հեծէին անոր բարբարոսութեան սարսափներուն մէջ: Օսմ. կայսրութեան մը պահպանումը այդ ամենէն ետք, այլեւս ամօթ մը կը դառնար մարդկութեան ու քաղաքակրթութեան համար: Որովհետեւ եղածը նորութիւն մը, բացառիկ

բան մը չէր: Ամբողջ թուրք պատմութիւնը անվերջ շարան մըն էր խմբական կոտորածներու, քանդումներու, հրկիզումներու: Վեց հարիւր տարիներու ընթացքին թուրքը միշտ նոյնը մնացեր էր, կոխած տեղը խոտ չէր բուսներ: Նոր կարգ պիտի մտցուէր աշխարհի մէջ, ժողովուրդներու ազատութեան եւ բարօրութեան ձգտող նոր պայմաններ պիտի ստեղծուէին: Եւ այդ կարգն ու պայմանները հաստատուելու համար աշխարհի այն դժբախտ մասին մէջ զոր երբեմն կը դրաւէր Օսմ. կայսրութիւնը եւ ուր ամենէն աւելի պէտք էին անոնք, որովհետեւ ամենէն նահատակ ժողովուրդները այնտեղ կը գտնուէին, պէտք էր միանգամ ընդ միշտ բառնալ թուրք տիրապետութիւնը այդ ժողովուրդներու վրայէն: Ասիկա՝ կայսրութեան կործանումը պիտի ըլլար:

Եւ ահա թուրքերը՝ Սուլթանէն սկսեալ մինչեւ յետին պաշտօնեան յանձնուեցան կեղծիքի քաղաքականութեան մը, որ ուղղակի ծնունդն էր ո՛չ թէ հաստատուելիք նոր կարգերուն ու պայմաններուն փարելու անկեղծ տրամադրութեան մը, այլ կայսրութեան սպառնացող վտանգը հեռացնելու մըտահոգութեան: Անոնք բոլոր ոճիրները, եւ պատերազմին պատասխանատուութիւնն ալ բեռցուցին լոկ իթիհատականներուն վրայ, անոնցմէ՛ դուրս մնացող թուրք ժողովուրդն ու պետական մարդիկը ներկայացնելով իբր անմեղ, պարկեշտ եւ լաւագոյն յատկութիւններով օժտուած մարդիկ, որոնք նոյնպէս իթիհատի զոհերը եղած էին: Անոնք պատրաստ էին աշխարհի ապացուցանելու թէ իրենց ամբողջ մտահոգութիւնը արդարութիւնն է եւ թէ հիմայ որ երկրին վարչութիւնը իրենց ձեռքն է, պիտի կրնան խոչալ կառավարութիւն մը ստեղծել:

եւ երջանկութեան ստանի մը վերածել հերուան դժոխքը:

Իրօք կը յուսայի՞ն այս քաղաքականութեամբ խարել Եւրոպան: Բայց ամէն պարագայի մէջ՝ ուրիշ ճար չունէին: Այլապէս՝ իրենք ամենէն առաջ պիտի զգային բովանդակ ծիծաղելիութիւնը այդ յաւակնութեանց: Իթիհատը՝ թրքութեան մէջ եկուոր տարր մը չէր: Թուրք էր՝ ինչպէս իրենք: Յետոյ ջարդերը, թալաններն ու առեւանգումները իթիհատով չէին սկսած թուրքիոյ մէջ որ անով վերջանային: Ամբողջ թուրք պատմութեան ժառանգն էին անոնք: Իթիհատէն առաջ՝ երկրին մէջ գոյութիւն առած իշխանութեան բոլոր ձեւերուն, ամենէն ազատականներուն, ինչպէս ամենէն բարբարոսներուն օրով, միշտ տեղի ունեցեր էին անոնք: Վեց հարիւր տարուան ջարդարարներու ոճրագործ սերունդը մէկ օրէն միւսը իտէալ յատկութիւններու տէր դարձնելու այդ յաւակնութիւնը՝ որով լեցուած էին թուրքիոյ այս օրուան վարիչները, ոտքի վրայ քուն բերող առասպել մըն էր որ այն մէկ միլիոնէ աւելի սպաննուածներու դիակոյտերուն հանդէպ, — զոր իթիհատը մինակը չպիտի կրնար կոտորել՝ առանց ընդհանուր թուրք ժողովուրդին գործակցութեան, — այլեւս գաղթակական բան մը կը դառնար:

Բայց նորէն այս դիւրարեկ կեղծիքին փարեցան, որովհետեւ ուրիշ ճար չունէին: Փոշի փշելու համար օտարին աչքին որ իրենց մէջն էր եւ որ իրենց ճակատագիրը պիտի տնօրինէր, անոնք սկսան ձերբակալել բոլոր յայտնի իթիհատականները, երբ անոնցմէ ամենէն գլխաւորները փախած էին արդէն: Բանտերը պահ մը լեցուեցան այն տեսակ

մարդոցմով որոնք երկրին ամենարարձք պաշտօններուն գլուխը կը զսնուէին պատերազմի օրերուն: Բանտարկեալներ չէին բառին բուն իմաստով: Բանտին մէջ՝ շատերը աւելի հանգիստ էին քան իրենց տուներուն մէջ: Երբոր Բէյֆերնին ուզէր՝ դուրս կ'ելլէին, պտոյտ մը կ'ընէին քաղքին մէջ, յետոյ նորէն կը վերադառնային բանտ: Ոչինչ կը խնայուէր անոնց հանգստութեան համար: Շատերը դուրս ելան եւ ա'լ բնաւ չդարձան:

Ասիկա ընդհանուր հետապնդութիւն մըն էր որ կ'ըլլար իթիհատական պարագլուխներու դէմ, ո'չ այնքան զանոնք պատժելու, որքան Եւրոպան խարելու համար: Օրուան պետական մարդոց մէջ կային որ կը վառէին զանոնք կախաղան բարձրացնելու ըղձանքով: Բայց նոյն իսկ իրենց գաղափարակիցներուն ընդդիմութիւնը այդ ըղձանքը կը խեղդէր: Եւ անդին՝ ձերբակալուածները կը շարունակէին զրօնուլ բանտին մէջ, ուրկէ ազատօրէն կը վարէին դուրսը գտնուող իրենց համախոհներուն, — թուրք ժողովուրդին ջախջախիչ մեծամասնութեան, — ձեռնարկները: Պատերազմի տարիներուն՝ իթիհատը՝ ամբողջ կայսրութիւնը աշխարհակալած, իր գաղափարները միանգամայն ամէն կողմ ծաւալած ըլլալով, վստահ էին որ իրենց անկումէն ետք ջուրին երեսը ելած ափ մը հակառակորդներ չպիտի կրնան երբեք գոյացնել այն տեսակ ոյժ մը որուն ապաւինելով յանդգնին զիրենք դատելու, մանաւանդ պատժելու:

Այս ընդհանուր հետապնդութեան հետ գրեթէ միեւնոյն ատեն սկսած էին նաեւ մասնակի հետապնդութիւններ՝ հայկական կոտորածներու հեղինակներուն դէմ: Ասոր մէջ մանաւանդ չիթու-

Թիւնը պիտի աւելնար : Ոճրագործները մէկ չէին , երկուք չէին , հարիւր չէին : Իրական արդարութիւն գործադրելու համար՝ պէտք էր ամբողջ Թուրքիոյ շուրջը պատ մը քաշել եւ բոլոր Թուրք ու իսլամ ժողովուրդները արգիլափակել , որպէս զի կարելի ըլլար դատաւարութեան սկսել : Որովհետեւ ամբողջ ազգը ոճրագործ էր , ինչպէս չէր վարանած յայտարարելու օրուան ներքին գործոց նախարարը , Ալի Քէմալ Պէյ , որուն այս մասին գրածը մէջ բերինք ւորդէն ներկայ աշխատութեան ընթացքին :

Այս դժուարին գործը վիճակեցաւ Մահմուտ Հայրէթ փաշայի , որ պատերազմական ատեանի նախագահն էր այդ միջոցին : Կատարուելիք հետապնդութեանց օրինական հիմ մը ստեղծելու եւ զանոնք կարելի եղածին չափ ընդարձակելու մտահոգութեամբ տոգորուած մարդ մըն էր , եւ իրեն խորհրդական ատած էր Թուրքիոյ դատաւորներուն ամենէն պարկեշտ տիպարներէն մէկը , — Հայ մը , — Մուսիչեան էֆէնտին : Կառավարութիւնը սակայն , կատարուած նախապատրաստութիւնները աւանելոյ՛ , հասկեցաւ թէ ո՛ւր կրնան երթալ իրերը , եւ Մահմուտ փաշայի տեղ պատերազմական ատեանին նախագահ կարգեց Ապտիւլ-Համիտի աւագանիին խլեակներէն մէկը , Նազրմ փաշան , առարկելով թէ օրուան քաղաքական պայմանները անհրաժեշտ կը դարձնեն արագ արդարութիւն մը : Ատով կը յուսային ազգել խաղաղութեան վեհաժողովին կողմէ Թուրքիոյ մասին տրուելիք որոշմանց վրայ :

Կարեւորը՝ ո՛չ այնքան արդարութիւնը զործադրել , որքան Եւրոպայի առջեւ արդարութեան փաստ մը դնել էր : Միայն թէ պէտք էր աճապա-

րել : Այս պատճառաւ , իսկոյն չորս հինգ յանցաւոր գտնելով , սկսան դատել նախ Եոզղատի Հայոց սպանութեան գործը : Տակաւին դատը չէր սկսած երբ բողոքները ծայր տուին : Թուրք ժողովուրդը սկսաւ կանչուրտել , սպառնալ : Ընդհանուր դատախազը որ այդ զարհուրելի սպանդին զոհուած 68000 Հայերուն արդարութեան հարկը պիտի պահանջէր , Թուրք հանրային կարծիքը հանդարտեցնելու ջանաց , դատաւարութեան անդրանիկ օրն իսկ յայտարարելով թէ Հայերուն գործած յանցանքները պետութեան դէմ՝ այնքան ծանր են որ նոյն իսկ իրենց տրուած պատիժը (այսինքն՝ ընդհանուր բնաջնջումը) քիչ է : Կը հասկցուի անշուշտ թէ ինչ կրնար ըլլալ այս պայմաններուն մէջ սկսող դատաւարութիւն մը : Վճիռը տրուեցաւ ո՛չ այնքան արդարութիւնը զոհացնելու , որքան օտարը խտրելու համար թէ Թուրքիոյ մէջ արդարութիւնը սին բառ մը չէ : Եւ 68000 Հայերու սպանութեան ու կողոպուտին համար մահուան դատապարտուեցաւ մէկ հատիկ մարդ մը , նախապէս Պողազլայանի դայմագամ , վերջէն Եոզղատի փոխ-կառավարիչ Քէմալ Պէյը : Մէկ ոճրագործ 68000 զոհերու համար : Բայց պատմական Հերակլէսն իսկ կը նսեմանար այս մարդուն սիրագործութեանց հանդէպ : Եւ այդ համբաւով ալ կախեցին զայն :

Փոթորիկը չուշացաւ : Պոլսոյ մէջ՝ ուր իբր թէ իթիհատական ոճրագործ մտայնութիւնը անհետացած էր եւ անոր տեղ մարմին առեր էր արդար ու լայնախոհ ոգի մը , ժողովուրդին միանգամայն բոլոր դատակարգերը հսկայ ցոյցեր կատարեցին , Թափօրներ կազմեցին , բողոքելու համար այդ վրձոնին , մանաւանդ անոր գործադրութեան դէմ : Քէ-

մալ Պէյ Հոչակուեցաւ «Ազգային նահատակ», որոշուեցաւ յիշատակարան մը կանգնել իր մարտիրոսութիւնը պանծացնելու համար, իր այրին ու զաւակները անուուեցան ազգային խնամատարութեան տակ: Եւ այն թուրք ժողովուրդը որ հանրային հանդանակութեանց համար իր քսակը այն ատեն միայն կը բանայ երբ վիղը կը սեղմեն, ինքնարեւարար, հինգ տասը օրուան ընթացքին, 20,000 օսմ. ոսկիի գումար մը հանդանակելով յանձնեց Բէմալ Պէյի այրիին:

Այսպէս՝ Թուրք ժողովուրդը ինքն իսկ մերկացուց այն կեղծիքը զոր Թուրքիոյ օրուան վարիչները կը փորձէին ի գործ դնել իր անուամբ: Թուրք ժողովուրդը եղաւ Հեռեւորական, Հաւատարիմ մնաց այն բարբարոս աւանդութեանց որուն թաթիռում է իր էութիւնը: Թերեւս կը զգար որ ատիկա ծանրապէս կը վնասէ իր դատին, բայց ինչ օգուտ որ իր ոյժէն վեր էր այդ աւանդութիւնները թօթափելը:

Կոտորութիւնը այլեւս չկրցաւ շարունակել այդ կեղծիքը: Ետզատի սպանութեանց դատաւարութենէն ետք սկսած երկրորդ դատաւարութիւն մը, Տրապիզոնի սպանութեանց հեղինակներուն հետապնդութիւնը, այդ ճղճիմ արդիւնքն ալ չտուաւ: Այնտեղ նոյնքան սոսկալի եղեր էին ոճիրները: Կիներ, տղաք ու մարդիկ՝ նաւակներու մէջ դրուելով ծովը թափուեր էին: Զարհուրելի պայմաններու մէջ սպանուեր էր քաղաքին ու շրջանակներուն բովանդակ արու բնակչութիւնը: Բոլոր հարուստ ընտանիքներու ամբողջ ունեցածը կողոպտուեր էր, եւ յայտնի մարդոց կիները գիրկէ գիրկ պղծուեր ու սպանուեր էին: Վայրենութեան նրբութեամբ մը,

հիւանդանոց գանուոյ հայ գինուորներու ներարկեր էին մահատու հիւանդութեանց շիճուկներ: Եւ այս բոլոր ուրիշներուն համար՝ «Թուրք արդարադատութիւն» կոչուած այն համբուրելի բանը ոչ իսկ մէկ հատիկ սօճրագործ գտաւ կախաղանի արժանի, իբր թէ նահանգին բոլոր հայերը անձնասպան եղած ըլլային:

Եւ ա՛յ այդտեղ կեցաւ արդարութեան այդ գաւեշար սր արդէն ոչ ոք կրնար խարել իրապէս:

Ամբողջ այդ խարէութենէն ուրիշ բան չմնաց մէջանցր, այլ միայն պատմական որոշմնադիր մը զոր Պոլսոյ Ամբաստանիչ Ատեանը կազմեց Իթիհատի, անոր վարիչներուն, անոնց գործած ու գործել տուած ոճիրներուն նկատմամբ: Այդ ամբաստանադիրը՝ որուն գլխաւոր առանցքը պիտի կազմէին Հայոց դէմ դործուած այն ահաւոր արարքները, նոյն ատեն քաղաքական մեծ նշանակութիւն մը պիտի ունենար, քանի որ, օտարին աչքին, պիտի դատնար յաւաղոյն մէկ փաստը այն արդարութեան զգացումներուն սրանցմով տողորուած ըլլալ կը յաւակնէին Թուրքիոյ արդի վարիչները: Իրենց ընդգրկած կեղծիքի քաղաքականութեան գործիքն էր ատիկա: Կ'ուզէին խարել, եւ այդ էր գլխաւոր խաղը որով կը հաւատային թէ պիտի կրնան խարել: Ապահովարար իրենցմէ սաքսուածը խօսք չէր, այլ գործ. բայց վերջապէս հիմ մը պէտք էր գործի անցնելու համար: Եւ ճիշտ այդ հիմն էր որ պատրաստեց Պոլսոյ Ամբաստանիչ Ատեանը:

Իր բացառիկ կարեւորութեան պատճառաւ նոյնութեամբ մէջ պիտի բերենք այդ ամբաստանադիրին թարգմանութիւնը: Պիտի տեսնուի որ այն ահաւոր ոճիրներուն պարտադրած արդարութեան հսկայ

պահանջին բաղդատմամբ՝ շատ ճղճիմ, շատ ողորմուկ բան մըն է այդ ամբաստանագիրը, վիճելի էր նոյն իսկ ամենէն էական կէտերուն մէջ:

Գ.

ԱՄԲԱՍՏԱՆԻԶ ԱՏԵԱՆԻՆ ՈՐՈՇՄԱԳԻՐԸ

(ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Կարդացուեցան եւ քննուեցան ինքզինքը «լուծուած» հռչակող «իթթիհատ վէ թէրագդը» կուսակցութեան(1) ընդհանուր ժողովի անխախտ անդամներէն թալէադ, Էնվէր, Ճէմալ, Իպրահիմ, Շիւքրի, Պալիլ եւ Ահմէտ Նէսիմի, Իթիհատի ընդհանուր քարտուղար Միտհատ Շիւքրի, ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն եւ Պոլսոյ պատուիրակ Քէմալ եւ Ջիա կէօք Ալի, Տոքթ. Բուսուխի, Քիւչիւք թալէադ, եւ դարձեալ ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն եւ «Թէշքիլաթը Մախսուսէ»ի կազմակերպիչ Տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր, Տոքթ. Նազըմ, Աթըֆ, Բիզա եւ յիշեալ կազմակերպութեան վարչական մարմնի անդամներէն՝ ընդհանուր ապահովութեան նախկին տնօրէն Ազիզ, Պոլսոյ կեդրոնի հրամանատար Ճէվատ պէյերու նկատմամբ հարցաքննիչ դատաւորին կողմէ կատարուած քննութեան թուղթերը, ինչպէս նաեւ այն մանրամասն ամբաստանագիրը զոր պատրաստած է պատերու ասկան Ատեանի Ընդհանուր դատախազը:

Յըշեալ որոշմանդրէն կը յայտնուի թէ Իթիհատի կուսակցութիւնը ունեցած է իրարու հակա-

(1) Իթիհատը իրապէս չէր լուծուած այդ օրերուն, կը ծնէր ու կը գործէր տարրիք անունի մը տակ, եւ Պոլսոյ քուրճ մամուլին մէջ ունէր երեք բերքեր, Թասֆիր, Ջէման ու Մէմլէքէթ, որոնք երբեմն յայտնաբար, երբեմն անուղղակի կերպով մը, իր նպատակներուն կը ծառայէին:

սող երկու բնոյթ: Ասոնցմէ մէկն է՝ իր ծրագրին եւ ներքին կանոնագրին համեմատ գործող յայտնի եւ արտաքին Իթիհատը: Միւսը՝ բերանացի եւ ոճրամիտ հրահանգներու համաձայն գործող դադոնի եւ դաւադիր Իթիհատը:

Ձեռք անցուած փաստերն ու ապացոյցները կը հաստատեն թէ այդ կուսակցութեան բարոյական պատկերը կը ներկայացնէ ջարդերու եւ կողոպուտի եւ զեղծումներու անվերջ շղթայաւորում մը: Անոր վրայ կը ծանրանայ պատասխանատուութիւնը կատարուած ոճիրներուն: Պարզ ու որոշ է յանցապարտութիւնը կուսակցութիւններու բացառաւոր օրէնքին համաձայն հաստատուած կուսակցութեան վերոյիշեալ անդամներուն, որոնք կը կազմէին անոր ամենէն ազդեցիկ ու գլխաւոր սիւները:

Նոյնպէս՝ 1330 (1914) տարուան յուլիսին՝ կուսակցութեան պետերուն Հեռ համախորհուրդ՝ հրատարակուած է զօրաչարժ: Այդ պատճառով, կուսակցութեան ամենէն ազդեցիկ անդամներէն եւ իրենց փախուստին պատճառաւ զինուորական ասպարէզէն վտարուած Էնվէր, Ճէմալ, Ինչպէս նաեւ փախստական Թալէադ պէյերը եւ ընկերները, օգտուելով եւրոպական ընդհանուր պատերազմէն, փոխանակ խելքով, կարողութեամբ, արդարութեամբ, իմաստութեամբ ու գունթով լուծելու առկա մնացած խնդիրները եւ վտանգաւոր կնճիռները, կարծեցին թէ կարելի է լուծել այդ բոլորը՝ տարածելով ամէն տեղ ահ ու սարսափ եւ կատարելով այնպիսի գործեր որոնք իրենց ահաւոր հետեւանքներով խիստ մեծ ազդեցութիւն ունեցան:

ազգին ճակատագրին վրայ, եւ այսպէս ծնունդ տուին անվերջ շփոթութիւններու(2):

Ասոնք, ազգին բաղձանքները իրագործելու պատրուակին տակ, առաջ բերին հսկայ աղէտ մը, որպէս զի անկէ օգտուելով կարողանան լուեցնել ժողովուրդին ձայնը(3): Եոյնպէս, շահագործելով առիթը, աշխատեցան բռնութիւններով հարստութիւններ դիզել: Այս մարդիկը, կարգ մը նենգամիտ միջոցներով, երկիրը նետեցին ընդհանուր պատերազմին մէջ, եւ այսպէս՝ ժողովուրդը կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելէ ետք, սկըսան գործադրել իրենց մտադրութիւնները: Իթիհատը, իրագործելու համար իր թաքուն նպատակ-

(2) Բայց ինչ որ ամբաստանագիրը կը մեղադրէ Իքիհատին, նոյնը կ'ըլլայ նաեւ այսօր, արդի կառավարութեան կողմէ, երբ Իքիհատը չէ իշխանութեան գլուխը: Ուրեմն, որքան ատեն որ խնդիրը Հայոց վրայ է, գոյութիւն ունի տեսակ մը անյեղի բաղաձայնութիւն, — բնաբնական բաղաձայնութիւնը, — որուն մէջ Թուրքը մէկ է իրապէս, Իքիհատական ըլլայ թէ Իքիհատի հակառակորդ, յետաքրքակամ ըլլայ թէ ազատամիտ:

(3) Թուրք ժողովուրդը խաբուելուն համար, կամ վայնաւուն համար չէր որ լուեց կամ համամիտ գտնուեցաւ Իքիհատի ոճիրներուն: Բովանդակ Հայ ազգին հարստութիւնը, ստացուածքը, կիները, ազգիկները, տղաքը յափուտակելու ազատութիւնն էր որ զինքը մղեց ո՛չ միայն լուս եւ համամիտ մնալու, այլ գործակցելու Իքիհատին: Եւ առանց այդ գործակցութեան՝ Իքիհատը՝ իր ափ մը չէրէնքով երբէք չպիտի կրնար իրականացնել այն ահաւոր սպանդը: Եւ յետոյ, քուրք ժողովուրդը, Իքիհատի քարոզութիւններուն հետեւանով, համոզուած էր թէ Հայերը կայսրութեան սպառնացող վտանգ մըն են, եւ թէ անոց բնաբնական, որ անպատիժ պիտի մնար ռեւէ կերպով, մէկ հատիկ միջոցն էր այդ վրտանգը բառնալու համար:

ները, գրադեցաւ մասնաւոր գաղտնի եւ դաւադրական գործերով: Այս նպատակով բանտէն արձակել տուաւ ոճրագործներու խումբեր եւ Պոլսոյ մէջ կազմակերպեց «Թէչքիլաթը Մախսուսէ» մը, մշակելու համար բանտերէն արձակուած ոճրագործներու գործունէութեան ծրագիրը, հրամաններ ու հրահանգներ տալու համար անոնց եւ ղեկավարելու համար անոնց թաքուն գործունէութիւնը: «Թէչքիլաթը Մախսուսէ»ին անդամ նըշանակուած ընդհանուր ապահովութեան նախորդ Տնօրէն Ազիզ, ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն Աթրֆ եւ Տոքթ. Նազըմ պէյերէն կազմուեցաւ տեսակ մը կեդրոնի սպայակոյտ: Այդ սպայակոյտին որոշումները կը հաստատէր եւ կը գործադրէր կեդրոնի հրամանատար ձէվատ պէյ, որ այս նպատակին համար գործածած մարդերուն ահագին գումարներ բաշխելով կը զրկէր զանոնք զանազան շրջաններ, յետոյ՝ ծածկագիրներու բանալիներ տալով Տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիրի պէս պետերու, անոնց հրամանատարութեան տակ դրաւ զինուորական օթմօսպիւններ, առատ դրամ եւ քանդիչ միջոցներ, գործադրել տալով այսպէս՝ դաւադրական ձեւով՝ Իթիհատի պետերուն նպատակները:

Այս քոմիթէին կողմէ դաւառները զրկուած կարգ մը անհատներ, իրենց պետերէն ստացուած հրահանգներու համաձայն, եւ Իթիհատի տեղական ներկայացուցիչներու, իրենց անձնական շահուն համար այդ կուսակցութեան հլու եւ կամակատար եղող պաշտօնեաներու, ինչպէս նաեւ պարզմտութեամբ կամ տգիտութեամբ անոնց միացած սակաւաթիւ անձերու առաջնորդութեամբ եւ օ-

ժանդակութեամբ մարդիկ սպաննած են(4), յափշտակած են գոյքեր ու դրամներ, այրած են տուներ ու մարդկային դիակներ, բռնաբարած են կիներու պատիւը եւ գործադրած ամէն տեսակ շարչարանք ու խայտառակութիւն:

Այս աղէտներուն ենթակայ եղած են, առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան, երկրին բոլոր զաւակները: Թէեւ Հայերը կը կազմեն կարեւոր մասը այդ դժբախտներուն, բայց միւս տարրերը և մասնաւորապէս Թուրքերը կը կազմեն ատոնց մեծամասնութիւնը ամէն տեղ(5): Այս քննութեան իսկական նիւթը կազմող Հայերու տարագրութեան աղէտը որ առաջ եկած է տարբեր ժամանակներու եւ տեղերու մէջ, եւ որուն հեղինակներուն մասին զատ զատ օրինական հետապնդութիւն կը կատարուի,

(4) Որոշմագրին մէջ միւս ճիգ մը կայ ժխտելու Թուրք ժողովուրդին կողմէ շարդերուն բերուած մասնակցութիւնը: Այստեղ սակայն՝ կ'ընդունի թէ «սակաւաբաւ մաս մը գործակցած է ռիթմերուն: Ասիկա արդէն իսկ խոստովանութիւն մըն է: Եւ մեծք բազմիցս ապացուցիմք արդէն թէ «սակաւաբաւ» մարդոց մասնակցութեամբ կարելի չէր իրականացնել այդ սկիզբն ունեւոր: Իթիհատը, իր նպատակին հասնելու համար, ամբողջ բուրք ժողովուրդին օժանդակութեան պէտք ունէր եւ ունեցաւ այդ օժանդակութիւնը: Եւ արդէն, նախորդ բոլոր շարդերը. Համիտի օրով կատարուածները՝ ինչպէս Աստանայինը, միւս բուրք ժողովուրդին միջոցաւ եղած են: Չէ մտնուած անուստ որ Համիտի շարդերուն բոլոր պատասխանատուութիւնը ժողովուրդին կը վերագրէր. առարկելով որ չի կրնար ամօր կիրքերը սամանի:

(5) Հրաւայի՝ գնահատութիւն: Հայերը կը կազմեն «կարեւոր» մասը այն դժբախտներուն որոնք Իթիհատի սարքած ազդեցութեան գոհուեցան, բայց մասնաւորաբար բուրքերը կը կազմեն այդ դժբախտներուն «մեծամասնութիւնը»: Չեմք հասկնար թէ ինչպէ՛ս բուրք ժողովուրդը այդ դժբախտներուն

տեղական եւ մասնաւոր դէպքի մը հանգամանքը չունի, այլ ծրագրուած է յիշեալ անձերէն կազմուած ընդհանուր կեդրոնական մարմնի մը կողմէ, եւ անոր գործադրութիւնը ապահովուած է այդ մարմնէն բղխած գրաւոր եւ բերանացի հրահանգներով:

Հիմայ մէջ կը բերենք այն գրաւոր փաստերն ու տօբիւմանները որոնք կը հաստատեն այդ մասին կատարուած քննութիւնները:

Իթիհատական պետերը ստեղծեցին «Թէչքիլաթը Մախսուսէ» անուան տակ գաղտնի կազմակերպութեան ցանց մը, որու մասին սկիզբէն տարածայնեցին թէ պատերազմին մասնակցելու համար կադրուած է, եւ որ սակայն յետոյ, ինչպէս կը յայտնուի ամբաստանադրին մէջ ալ, գրաղեցաւ ոճրագարս գործունէութեամբ մը: Այս գաղտնի կազմակերպութեանց վարչական մարմինը կը բաղկանար Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն Տօթթ, Նազըմ, Պէհաէտտին Շաքիր, Աթըֆ, Բիզա, եւ ընդհանուր ապահովութեան նախկին Տնօրէն Ազիզ պէյերէն: Ասոնցմէ Պէհաէտտին Շաքիր պէյ զրկուած է՝ արեւելեան նահանգներուն մէջ գործող ոյժերը ղեկավարելու, իբր գործունէութեան կեդրոն ընտրելով Կարինը: Բիզա պէյ ալ զրկուեցաւ Տրապիզոն, այդ շրջանին մէջ գործելու համար: Մինչդեռ Ազիզ, Աթըֆ եւ Նազըմ

«մեծամասնութիւնը» կրնայ կազմել, երբ Հայերն են անոնց «կարծուոր» մասը: Ինչ որ տուժեց քարտ ժողովուրդը՝ պատերազմին երեսէն էր, եւ ինք յօժարակամ նուիրուեցաւ պատերազմին: Այնքան դառն հարուածներէ ետք՝ տակաւին մինչեւ այսօր գէնքը վար չէ դրած, եւ դարձեալ ինք է բուն խարխիւր այն «ազգային արժու»ին որ կը յաւակնի գէն ի ձեռին կռուի աշխարհի դէմ:

պէյերը կը սկսէին գործել Պոլսոյ մէջ: Պոլսոյ կեդրոնի հրամանատար ձէվատ պէյն ալ պաշտօն ըստացաւ հաստատելու եւ գործադրելու տրուած որոշումները: Այս պարագան կը հաստատուի Պէհաէտտին Շաքիր պէյի ուղղուած գրութենէն (կարգաթիւ 1. փաստաթուղթ 1.) որ կը պարունակէ 150 համարը կրող որոշումը, եւ որուն մէջ գրուած է. «Քօմիթէին կողմէ պատժել Ղալաթիացի Սալիլը, հաղորդել արանդին նամակատունէն անուած ըլլալը, աւելցնելով որ ժողովուրդին պիտի տրուի, եթէ պէտք ըլլայ»: Այս թուղթը կը կրէ Ազիզ, Աթըֆ, Նազըմ ստորագրութիւնները, եւ տակն ալ՝ «Համամիտ եմ. ձէվատ»: Աւելի վարը՝ «դրամ գանձել դաւաճաններէն» նախադասութիւնը:

Այս որոշմանգրին կցուած տօբիւմանն ալ կը հաստատուի՝ «ինդիրը պիտի կարգադրուի Աթթուինի մէջ, Պէհաէտտին Շաքիր պէյին կողմէ անձամբ» ծանօթութիւնով եւ «Ա. ձէվատ» ստորագրութեամբ տրուած ծածկադիր հեռագրով:

Փախստական էնվէր պէյի հօրեղբայր Սալիլ փաշան ալ՝ կեդրոնի հրամանատար եղած ատենը մասնակցած է «Թէչքիլաթը Մախսուսէ»ին, որուն կապակցութիւնը Իթիհատին հետ կը հաստատուի այն գրութեամբ (փաստաթուղթ քիւ 10.) որ ուղղուած է Միտհատ Շիւքրի պէյին եւ կը կրէ Սալիլ, Նազըմ, Աթըֆ, Ազիզ ստորագրութիւնները եւ 59 համարը: Յիշեալ Սալիլ պէյի Իզմիթի Միւթէսարրթութեան զրկած 67 թիւ հեռագրին ալ կը հաստատուի թէ այս գործին համար ան հաւաքած է ղեկավարներ եւ ազատ արձակած է բանտարկեալները:

Յիշեալ Սալիլ պէյի կողմէ 68 համար եւ 16 նոյեմբեր 1330 (1914) թուակիր ու պատերազմա-

կան պաշտօնատան տնօրէնութեան ուղղուած գրութիւնը կ'ապացուցանէ թէ «Թէչքիլաթը Մախսուսէ»-ին տրուած են քանդիչ նիւթեր: Նմանօրինակ սօքիմաններ կը տեսնուին նոյնպէս «Թէչքիլաթը Մախսուսէ»-ի մնացած թուղթերուն մէջ: Եւ սակայն, կատարուած քննութիւններէն կը հասկցուի թէ գողցուած են այս կազմակերպութեան վերաբերեալ փաստաթուղթերու կարեւոր մէկ մասը, ինչպէս նաեւ ընդհանուր կեդրոնին ամբողջ թուղթերը եւ տոմարները: Ներքին գործոց նախարարութեան պաշտօնական գրութիւններն ու արձանագրութիւնները կը վկայեն եւ կը հաստատեն նոյնպէս թէ ընդհանուր ապահովութեան տնօրէն Ազիզ պէյ, Թալէազ պէյի հրաժարելէն առաջ պաշտօնատունէն առած շատ կարեւոր գործողութիւններու եւ հաղորդագրութիւններու վերաբերող սօքիմանները չէ վերադարձուցած իր պաշտօնէն հեռանալէն վերջ (կարգաթիւ 31.): Պատերազմին յայտարարութենէն շատ առաջ՝ պատերազմական գործողութիւններուն մասնակցելու մասին Իթիհատի ունեցած փափաքն ու նպատակը կը հաստատուի 17 օգոստոս 1330 (1914) թուակիր գրութիւնով մը, որ կուսակցութեան ընդհանուր քարտուղար Միտհաս Շիբքի պէյի ստորագրութիւնն կը կրէ, եւ կարնոյ կուսակալին միջոցաւ ուղղուած է Պէհաէտտին Շաքիր պէյի:

Տիգրանակերտի մէջ կատարուած ջարդն ու ազէտը տեղի ունեցած է փախստական Թալէազ պէյի աչք գոցելուն եւ զրգուութեան հետեւանքով: Ասոր ապացոյց է այն ծածկազիր հեռագիրը զոր յիշեալ Թալէազ պէյը ուղղած է Զօրի կառավարիչ Այի Սուսան պէյի եւ որուն մէջ կը գտնուի «Վա-

լին(6) եւ իր թիկնապահ քօմիսէր Մէմուէնը պէտք է պատժել մահով» նախադասութիւնը եւ «ծածուկ պահել» մակադրութիւնը: (կարգաթիւ 8, փաստաթուղթ 1.):

Ներքին գործոց նախարարութեան մասնաւոր դիւանի Տնօրէն Իհսան պէյ կ'ըսէ թէ երբ Քիլիսի կառավարիչն էր, Պոլսէն Հալէպ զրկուած Ապտիլահատ Նուրի պէյ աշխատած է համոզել զինքը թէ տարագրութեան նպատակը բնաջնջումն է, թէ ինք տեսնուած է Թալէազ պէյին հետ եւ անձամբ ստացած բնաջնջման հրամանը, եւ ասոր մէջ էր երկրին փրկութիւնը (Հարցաքննութեան քուղթեր 1 էջ 15.):

Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Միտհաս պէյ երբ Պօլուի պատասխանատու քարտուղարն էր, հեռագրած է թէ Չանղըրէն Պօլուի շըրջանը տարագրուած ինկիլիթի հայերուն համագումարը 61,000 հոգի է, թէ յիշեալ կուսակալութեան իսլամ ժողովուրդը կը պաշտէ Իթիհատը եւ իրմէ ըզխած կառավարութիւնը իր կատարած գործին համար, թէ այս պաշտամունքը յաւիտեանական պիտի ըլլայ, եւ հետեւապէս՝ ապահովելու համար Պօլուի ապագայ երջանկութիւնը, օգտակար կը գտնէ գործ դնել նոյնը նաեւ Պօլուի մէջ(7): Ասի-

(6) Այնպիսով կուսակալը Համիտ պէյն էր, աւելի ծանօթ՝ Տէյի Համիտ» («հեկք Համիտ») անունով, որ վերջէն Տիարպէիթէն հրաժարեցուելով Հալէպ անցաւ իբր քաղաքային ընդհանուր բնիչ: Պարկեստ մարդ մըն էր եւ մինչեւ վերջը չուզեց գէտութիւն ընել Հայոց:

(7) Եւ տակաւին կը յաւակնին հեբէյ քուրք ժողովուրդին մասնակցութիւնը գործուած ռիփոններուն: Երբ Պօլուի պէս անեան տեղ մը այս էր այդ ժողովուրդին զգացումը, ի՞նչ

կա կը Հաստատուի Միւթէսարք Միւթիտ պէջի 11 սեպտեմբեր 1331 (1915) թուակիր եւ ներքին գործոց նախարարութեան ուղղուած հեռագրով (կարգաթիւ — փաստաթուղթ 2) : Այսպէս՝ Պօլուի պէս տեղի մը համար, որ պատերազմական դօտի մը չէր, տարագրութիւնը ոչ զինուորական կարգադրութիւն մը եւ ոչ կարգապահական միջոց մըն էր, այլ, ինչպէս կը Հասկցուի, արդիւնք Իթիհատի փափաքներուն, սրտնցմով ներշնչուած էր իր պատասխանատու քարտուղարը, Միտհաթ պէյ :

Այս մարդը որ կարճ ժամանակ մը միայն մնաց Չանդրըր, ակներեւ է որ չպիտի կրնար հեռուէն Հասկնայ ինկիւրիի նահանգին ամբողջ ժողովուրդին բոլոր զգացումները, եւ աւելի բնական է զիւրին էր որ տեղեակ պիտի ըլլար այն նահանգին ժողովուրդին զգացումներուն ուր կը գտնուէր ինքը, այսինքն Գասթէմունիի : Մինչդեռ՝ Գասթէմունիի իսլամները զգուանքով կը յիշէն իրենց շրջանակէն դուրս կատարուած գէպքերը : Նոյն իսկ օր մը, քաղքին Միւթթին, չէյսերը եւ էչրաֆը հաւաքարար դիմեցին կուսակալ Ռէչիտ փաշային եւ ըսին հետեւեալը. — «Շրջակայ նահանգներէն Հայերը, իրենց կիներուն ու երեխաներուն հետ կը հանուին յետ ու կը սպաննուին, սպանդանոց քըչուած անասուններու պէս : Մենք ասանկ բան մը չենք ուզեր մեր շրջանակին մէջ : Մենք կը վախնանք Աստուծոյ բարկութենէն : Կառավարութիւնը անօրէնութիւնով եւ բռնութեամբ չի կրնար

կրնար ըլլալ ուրիշ աւելի նեանակուրիւն ունեցող նահանգներու մէջ, ուր բուրք ժողովուրդը իրապէս իր անկախութիւնը վտանգուած կը զգար հայկական պահանջներուն հետեւանով :

կանգուն մնալ : Մեր նահանգին մէջ նմանօրինակ գէպք մը պէտք չէ որ տեղի ունենայ» : — Ռէչիտ փաշա վճռարար կ'ապահովցնէ իրեն դիմողները թէ իրենց նահանգին մէջ երբէք տեղի չպիտի ունենան այդպիսի գէպքեր : Մտոր վրայ, անոնք, ուրախութեան արցունքը աչքերնուն, ետ կը վերադառնան : Ասիկա կը Հաստատուի Բ. յաւելուածի 15-րդ էջին գրաւոր յայտարարութիւններով(8) :

«Թէչքիլաթը Մախսուսէ»ի եւ անոր միացուած կարգ մը ստիկան-զինուորներու Կարնոյ շրջակայ տեղերու մէջ Հայերու վրայ գործ դրած բռնութիւններն ու խեղժութիւնները բացորոշ կերպով կը հաստատուին նոյն նահանգին կուսակալ Թահսին պէյի 15 յուլիս 331 (1905) թուակիր ծածկագիր հեռագրով : Թահսին պէյի այս հեռագիրը կը պարունակէ հետեւեալ խօսքերը. — «Ճայիզ անունով յիսնապետ մը յափշտակած է Արապեանի չորս ազնիւները : Յիսնապետ Քեամիլ էֆէնտի ալ զողջած է 1863 սուկի, 35 բեռ կարասի եւ շատ մեծ քանակութեամբ զոհարեղէն : Դրամի եւ կնոջ համար գործ գրուած խայտառակութիւնները ծայրայեղօրէն ամօթայից են եւ հակառակ մարդկութեան : Պէտք է առաջըր առնել այս կացութեան, եւ մա-

(8) Գասթէմունիի հայ ժողովուրդը նախապէս կառաւ տուած էր որպէս զի գինէր չ'տարագրեն : Նոյն նահանգին եմրակայ Չանդրքի մէջ գտնուող 15—20 բնասիփներն ալ, որոնք նիւրակամ մեծ կարողութիւն մը չունէին, 600 սուկի կառաւ տուած էին իրիստի պատասխանատու քարտուղար ձեւալ Օղուզ պէյի, որպէս զի չտարագրուին : Պարզապէս ժամանակ շահած էին եւ ուրիշ ոչինչ : Դրամը առնել ետ՝ նորէն տարագրեցին զանոնք : Առանայի մէջ՝ հայ ժողովուրդը հոյնպէս խոտըր կառաւ մը տուած էր չտարագրուելու համար, բայց դրամը վճարելէն ետ՝ նորէն տառադուեցան :

Պրուսայի իթիհատական պատուիրակին 19 ղեկատ. 330 (1914) թուակիր գրութիւնը, ուղղուած ընդհանուր կեդրոնին, կը յայտարարէ նոյնպէս թէ «Թէչքիւթը Մախսուսէ»ին մէջ արձանագրուած են ոճրագործներն ու աւագակները: Թէեւ սկիզբները տարածայնեցին թէ այս չէթէները պատերազմին պիտի մասնակցին, բայց ասիկա միամիտները մտաբերեցնելու համար եղած խաղ մըն էր: Այդ չէթէները գործածուեցան ջարդելու եւ բնաջինջ ընելու համար տարագիրներու կարաւանները, իրողութիւն մը որ կը հաստատուի այդ մասին ձեռք բերուած ապացոյցներու, փաստերու եւ սօքիւմաններու ամբողջութեամբ:

Ջարդերուն՝ Թալէազ, Կնոյէր եւ Ճէմալ պէյերու հրամանով ու դիտակցութեամբ կատարուած ըլլալը կը հաստատուի 11 յուլիս 331 (1915) թուակիր, եւ Թալէազ պէյի կողմէ ստորագրուած հե-

քրէ գրաւուած գոյքերէն ու դրամներէն: Այդ հարստութեան «մեծութեան մասին գաղափար մը կազմելու համար կը բաւէ Եակնարկ մը նետել այն պայմանագրին վրայ որ կնքուած է Եմէկ կողմէ ընդհանուր կեդրոնին եւ միւս կողմէ Քիւպնքու ճու Չէքէներու հետ: Ինչպէս յայտնի է, Չէքէներու մաս կը զկազմեն բանտերէն հանուած եւ կամ դուրսերէն հաւաքուած «մարդասպաններ (բնագրին մէջ՝ «Գանձըգաթիւէր»): Բայց Եայս մարդասպանները, իրենց մեղացած Հայոց ինչ-էքերուն ձեռք դպցնելու իրաւունք չունին: Իրենց երդում ընել շտրուած է որ բոլոր գրաւուած ինչքերը կեդրոնը պիտի բերեն: Այդ պայմանագրութեան համաձայն, յափտակուած իրերնու փոխարժէքին կէտը Պոլսոյ ընդհանուր կեդրոնին կը Եղրկուէր, ձեմիլէքին տրուելու համար: Իսկ միւս կէտը կը Երածնուէր Չէքէներուն: Եւ իւրաքանչիւր չէքէի 15000 ոսկի Երածին ինկած է: Ասկէ կրնամք դատել թէ ի՞նչ քանակութեան կրնայ հասած ըլլալ ընդհանուր կեդրոնի մասին ինչ-էկած գումարը»:

սագրով, որ ուղղուած է Տիգրանակերտի եւ Ուրֆայի ու Չօրի կտտավարիչներուն (Կարգաթիւ 11): Այս հեռագրով՝ Թալէազ պէյ կը հրամայէ թաղել տայ ճամբան մնացած մեռելները, շնետէյ գիակները փոսերու, լիճերու եւ գետերու մէջ, եւ այրել ճամբաներու վրայ լքուած զոյքերը: Այս պարագան կը հաստատէ նոյնպէս Գ. բանակի հրամանատար Ճէմալ պէյի 10 յուլիս 331 (1915) թուակիր եւ «անձնական ու ստիպողական» մակագրութեամբ Տիգրանակերտի կուսակալին ուղղած մէկ հեռագիրը, որով յիշեալ Ճէմալ պէյը (փաշա) կը պատուիրէ կուսակալին տարածայնեց թէ Եփրատի գէյի հարաւ բշած գիակները հաւանաբար ապստամբական շարժման ատեն սպաննուած: Հայերու գիակներն են եւ թէ տեղն ու տեղը պէտք է թաղել զանոնք ու մէջակըր գիակ չձգել, (Կարգաթիւ 11. փաստաթուղթ 3):

Յիշեալ Ճէմալ պէյին ի պատասխան 3 յուլիս 331 (1915) թուակիր եւ «անձնական է» մակագրութեամբ ծածկաղիր հեռագրին մէջ կ'ըսուի. «Եփրատը շատ քիչ կապ ունի մեր կուսակալութեան հետ. գետին բերած գիակները հաւանականաբար կարնոյ եւ Խարբերգի կողմերէն բշուած գիակներ են. հոս, ապստամբական շարժման մէջ սպաննուողները կը նետուին անհետ եւ խոր փոսերու մէջ, եւ կամ ընդհանրապէս կ'այրուին. շատ քիչ բացառութեամբ միայն կը թաղուին»:

Չօրի նախկին կտտավարիչ Այի Սուառ պէյ տեղեկութիւններ կուտայ յիշեալ գաւառը տարագրուած Հայերուն գլխուն եկածներուն նկատմամբ: Երբ Թասփիրի Էփֆեսայի երբեմնի խմբագիր եւ Հալէպի մէջ Աժանտի հեռագիրներուն աղագրիչ

Ահեհան պէյ կը հարցնէ Զօրի ՄիւթէսարըՔ Զէքի պէյի (Սուլտան պէյի յաջորդին) թէ իրօ՞ք 10,000 հայ սպաննած է, անիկա կը պատասխանէ. — «Ես պատիւ ունիմ. 10,000ը ի՞նչ է. բարձրացո՛ւր, բարձրացո՛ւր թիւը»։ (Կարգաքիւ 6. փաստաքուղթ 14: Նաեւ՝ կարգաքիւ 11. փաստաքուղթ 1.) :

Պարբերդի կուսակալին կողմէ Մալաթիոյ կառավարութեան ուղղուած ծածկագիրը հրամանագիրը կ'ըսէ թէ «հակառակ եղած յայտարարութիւններուն, դարձեալ խիստ շատ դիակներ կը գըտնուին ճամբաներուն վրայ, թէ աւելորդ է բացատրել այս երեւոյթին մասները, թէ խառն պիտի պատժուին զանցառու պաշտօնեաները եւ թէ ներքին գործոց նախարարութիւնը կը հրամայէ ուշադրութեամբ թողել սահմաններէն ներս գտնուող բոլոր դիակները. այս նպատակով, պէտք է գործածել բաւականաչափ օտարիկան-գինուորներ եւ կարգ մը յայտնի պաշտօնեաներ, զրկելով զանոնք ամէն կողմ»։

Դէպքերուն ծաւալն ու կարեւորութիւնը ցոյց տալու համար բաւական է յիշել Բէշիտի 15 սեպտ. 331 (1915) թուակիր ծածկագիրը հեռագիրը, որով կը հաղորդէ ներքին դործոց նախարարութեան թէ 120,000էն աւելի է Տիգրանակերտէն տարագրուած Հայերուն թիւը (Կարգաքիւ 12. փաստաքուղթ 1.) : Գոհացում տալու համար ուղղամիտ մարդոց արդարասիրական զգացումներուն եւ ցուցնելու համար թէ շիտակ չէ բննադատել տեղացի խլամ ժողովուրդն ու ստորագաս պաշտօնէութիւնը կատարուած դէպքերուն համար, յիշենք Գ. զօրաբանակի հրամանատար Մահմուտ Քեամիլ փաշայի ստորագրութիւնը կրող հեռագիր մը (Կարգա-

քիւ 13. փաստաքուղթ 1.) : Այս հեռագիրը, հակառակ խլամական օրէնքին թէ «արգիւրուած բանը մի՛ ընէր սպաննալիքի ու սարսափի տակ», կը յայտարարէ թէ այն խլամը որ կը համարձակի պահել Հայ մը, պիտի կախուի իր տան առջեւ եւ իր աունը պիտի այրուի : Պահուող եթէ պաշտօնեայ մըն է, պաշտօնանկ պիտի ըլլայ եւ պիտի դատուի պատերազմական ատեանի կողմէ : Հայ պաշտօնողները եթէ գինուորական են, պիտի վտարուին գինուորական ասպարէզէն եւ պիտի տարուին պատերազմական ատեանի առջեւ (11) :

Տրապիզոնի նախորդ երեսփոխան Հաֆրդ Մէհմէտ պէյ իմացուցած էր Թալէադ պէյի թէ Սուլտան ամիրը հաստատուած Հայերը նաւակներու մէջ լեցնելով ծովը կը թափեն եւ թէ ոչ մէկ կարգադրութիւն կ'ըլլայ այս աղէտներու հեղինակին՝ ձէմալ Աղմի պէյի մասին (Կարգաքիւ 15) : Թալէադ պէյի ոճրապարտ ընթացքը կ'ապացուցուի անով որ կարեւորութիւն չէ տուած այս զեկուցման :

Կարնոյ կուսակալ Միւնիտ պէյի 14 դեկտ. 334 (1918) թուակիր ծածկագիրը հեռագիրը (Կարգաքիւ 16) որ կ'իմացնէ թէ Կարնէն Քղիի ճամբով զրկուած հարուստներու կարուանը, հակառակ նախորդ կուսակալ Թահսին պէյի հաճութեան,

(11) Թուրք ժողովուրդը գոնէ կրնայ պարծիլ քէ հայ պատուպանելու, հայ պահելու, հայ ազատելու «մեղքերը» չըզործեց բնաւ այդ գարնուրանքի օրերուն : Եստ կիներ ու տղաք պահուեցան՝ յիկուելու, աշխատցնելու կամ քրքացնելու համար : Քանի մը հեռագիրներ որոնք Թալէադ փաշայի ստորագրութիւնը կը կրեն եւ գոյս հրատարակեցինք այս աշխատութեան առաջին մասին մէք. ցոյց կուտան քէ կատարութիւնը նոյն իսկ ատիկա արգիլեց :

սպաննուած եւ կոտորուած է Իթիհատի ընդհա-
նուր կեզրոնի անգամներէն Պէհաէտտին Շաքիր
պէյի կազմած Չէթէներուն եւ Տէրսիմցիներու
կողմէ, կը հաստատէ կատարուած ոճիրներու մա-
սին գոյութիւն ունեցող փաստերը:

Ճէմալ Ասաֆ պէյի արձանագրուած յայտա-
բարութիւնը (Կարգաթիւ 18.) որ ցոյց կուտայ թէ
ինչպէ՛ս նախապէս Չանդըրբի պատասխանատու
քարտուղար եւ այս միջոցիս փաճատական Ճէմալ
Օղուզ պէյի կազմակերպած Քիրտ Ալօի չէթէն
ջարգած է տարադրուածներուն մէկ մասը, կը
հաստատէ այն պարագան թէ այս մասնակի գոր-
ծողութիւնները ամբողջացուցիչ մասը կը կազմեն
Իթիհատի գործունէութեան սխաթէմին(12):

Յիշատակութեան արժանի է մասնաւորաբար
գնդապետ Սալիլ Րէճայի պէյի ընդարձակ եւ շատ
ուշադրաւ յայտարարութիւնը (Կարգաթիւ 2, էջ

(12) Այս Քիրտ Ալօի չէթէն էր որ Չանկըրը—Էնկիւրի
ճամբուն վրայ, Թիւմէյի հանգրուանին մօտ, սպաննեց Դա-
նիէլ Վարուժանն ու Տոքթ. Թուրէն Չիլիկիբեանը, Մազա-
զանեան Օննիկի, հացագործ Արթիմի եւ երկարագործ Նեմի
հետ: Անոնց սպանութեան օրը պատահմամբ Թիւմէյ կը զբո-
ւէին երկու հայ զինուորներ եւ յոյն զինուոր մը որոնք էն-
կիւրի պիտի երթային: Քիրտ Ալօի խումբը սպաննեց հայ
զինուորներէն մէկը եւ յոյնը՝ գոր հայ կարծած էր: Միւս
հայ զինուորը՝ հակառակ վիրաւորուած ըլլալուն, յազոնե-
ցաւ փախիլ: Վարուժանի եւ ընկերներուն սպանութեան
անձամբ հսկած էր Ճէմալ Օղուզ պէյ: Սպանութենէն շարք
մը առաջ մեր խումբը անցաւ Թիւմէյէն: Մինք ալ Չանդըրէն
էնկիւրի կը տարուէինք՝ Տիարպէֆի գրկուելու. ճիշդը՝ ըս-
պաննուելու համար: Քիրտ Ալօի ջոյիքը Թիւմէյ էր. իբր խան
մտանք: Փորձեցին մեզի մօտենալ եւ խօսի բռնուիլ: Բայց
բազմաթիւ էինք եւ շատ զինուոր կար մեր հետ. չհամարա-
կեցան բան մը ընել: Առտուն՝ մեկնումի պահուն, իմ ոտքս
կտրեցաւ: Ուզեցի որ մնամ հոն, որովհետեւ գրեթէ անկա-

1.), որով կը նկարագրէ ու կը բացատրէ մանրա-
մասնօրէն թէ ինչպէ՛ս էնկիւրիի բռնազաղթին ա-
տեն նոյն տեղի Իթիհատական ահումբը՝ Թայիպ
էֆէնտի անունով մէկը զրկելով հրամանատարին,
անոր առաջարկած է վտարել զինուորական ծա-
ռայութեան մէջ գտնուող հայ առողջապահական
պաշտօնեաները եւ քննութեան տակ առնել զանոնք:
Նաեւ՝ թէ ինչպէ՛ս նոյն ատենները էնկիւրի եր-
թալով հարստացած են Իթիհատի ընդհանուր կեղ-
րոնին պատկանողներէն Մէմուտ Շէվքէթ եւ իր
եղբայրը՝ Րէֆաթ պէյը, թէ ինչպէ՛ս գործադրուե-
ցաւ բռնազաղթը էնկիւրիի մէջ: Եւ թէ այդ մասին
ի՛նչ գեր կատարեց Իթիհատի պատասխանատու
քարտուղար Նէճաթի պէյը, ու տակաւին՝ այն խո-
շոր չարիքի բաժինը զոր այդ անթիւ ունեցաւ
կուսակալութեան նախկին ոտտիկանական տնօրէն
Մանասթըրցի Պէհաէտտին պէյ: Այս յայտարա-
րութիւնը կը պարունակէ նոյնպէս անունները այն
վկաններուն որոնք կրնան վկայութիւններ տալ այդ
մասին: Եւ երբ օրինական հետապնդում կը կա-
տարուի յիշեալ Պէհաէտտին պէյի նէմ, տեղական
պատերազմական ատենին յանձնելու համար
գայն, կը կանչուի Պոլիս, եւ անոր վերաբերեալ
քննական թուղթերը որոնք չէին զրկուած, ներքին
գործոց նախարարութեան պահանջմամբ Պոլիս կը
տարուին յետոյ, պատերազմական նախարարու-

րելի բան էր այն անհանգիստ կառնքով, առանց ո՛ր եւ զար-
մանի, ճամբան շարունակել: Բայց ոտտիկան Սիւլէյման որ
մեզի կ'ընկերանար, համոզեց զիս էնկիւրի երթալ հակառակ
ամէն բանի. «Որովհետեւ, ըսաւ, եթէ քեզ այստեղ բողոմ,
վերազարձիս ողջ չպիտի գտնեմ»: Եւ այժի քրքումներով ցոյց
կուտար խանին մէկ անկիւնը մլած չէթէները:

Թեան միջոցաւ : Այսպէս՝ յիշեալ Պէհաէտտին կ'ազատի օրինական հետապնդութենէ (13) :

Համաձայն կատարուած քննութիւններու արդիւնքին, անոնք որ չեն ուզած մասնակցիլ յիշեալ սղէտներուն, համարուած են հայրենիքի դաւաճաններ, մինչդէռ Պէհաէտտինի պէս գործօն տարրերը արժանացած են ամէն տեսակ օժանդակութեան եւ պաշտպանութեան : Նոյն իսկ նախկին ներքին գործոց նախարար Թալէադ պէյ մասնաւոր յանձնարարութեամբ մը կը դրկէ յիշեալ Պէհաէտտին պէյը արեւելեան բանակներու հրամանատար Վէհիպ փաշային, որպէս զի պաշտօնի մը գլուխը անցնէ զայն : Այս մարդը ժամանակ մը Սամսոնի պատերազմական ատենին մէջ ծառայելէ յետոյ խոյս տուած է անձանօթ տեղ մը (Վէհիպ փաշայի անձին յատուկ «տօսիէ»ին՝ մէջ արձանագրուած յայտարարութեան համեմատ) :

Գասթէմունիի կուսակալ Բէշիտ փաշա կը յայտարարէ թէ ինք բացատրած է նախարարութեան՝ Գասթէմունիի բռնապաղթը, գրած է նախարարին՝ նոյն տեղի Իթիհատի Ֆէհմիի գործած ոճիրներու

(13) Պէհաէտտինի դէմ կատարուած հետապնդութեանց պատճառը հայոց սպանդը չէր : Այն ատենները Էնկիւրի կը գտնուէր, եւ այդ հետապնդութիւնը օրուան խնդիր էր այնտեղ : Պէհաէտտինը կը մեղադրէին քէ ահագին կոզոպուտ ըրած է Էնկիւրիի ընդհանրապէս հարուստ Հայերէն : Միմիայն մէկ քանի հարիւր հազար ռսկի կապերտ քալլեր էր տուններէն : Բանտին մէջ՝ ահագին սրահ մը լեցուած էին անոնք : Անոնք տեսայ : Զինքը հետապնդեցին անոր համար որ չուզեց միւսներուն բաժին հանել այդ կոզոպուտէն : Բայց Պէհաէտտին Պոլիս գնաց, յարմարեցաւ Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնին հետ, եւ այս պատճառաւ արդիւնք մը չունեցաւ : Իրեն դէմ սկսուած հետապնդութիւնը :

մասին, սակայն օգուտ չէ ունեցած : Ընդհակառակը, տեղւոյն Հայոց բռնապաղթին պէտքը չեւտող ծածկագիր հեռագիր մը ստացած է Տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր պէյին (Կարգաքիւ 2, էջ 13 եւ անոր կցուած հեռագրի պատճենները) :

Նոյնպէս՝ Իզմիրի երեսփոխան Օննիկ Իհսան էֆէնտի կը յայտնէ թէ (Կարգաքիւ 30) ինք Իթիհատի ընդհանուր ժողովին մէջ թաղբիւր տուած է կուսակցութեան նախագահ Թալէադ պէյին : Այդ թաղբիւրին մէջ կը նկարագրէր Հայոց դէմ գործուած ոճիրներն ու խժոճութիւնները, եւ կը պահանջէր քննութիւն կատարել Իթիհատի բոլոր պատասխանատու-բարտուղարներու եւ Տոքթ. Բէշիտ, Ճէմալ Ազմի, Սապիթ, Մուամմէր, Աթըֆ եւ ընդհանուր բանտի տնօրէն Իպրահիմ պէյերու նրկատմամբ, մինչդէռ Թալէադ պէյ «պահել» մակագրութեամբ մէկ կողմ ձգել տուած է թաղբիւրը : Ընդհակառակը, նոյն Թալէադ պէյը իրեն ըսած է Իզմիրի Սրօթիիկ Քլիւպին մէջ թէ «Հոստեղիներն ալ (Իզմիրի Հայերն ալ) պիտի ենթարկեմ միւսներուն բախտին» : Յիշեալ Օննիկ Իհսան էֆէնտին կը յայտնէ նոյնպէս թէ Տոքթ. Նազըմ եւ իր արբանեակները իսկական ոճրագործներ են :

Վէհիպ փաշան ալ, (Կարգաքիւ 9, էջ 3) կը յայտնէ թէ Հայերու ջարդն ու բնաջնջումը եւ անոնց ինչքերուն թալանն ու կոզոպուտը հետեանք են Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնին տուած որոշումներուն : Իսկ Տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր պէյին է որ հաւաքեց եւ գործածեց, Գ. գորարանակի շըրջանակին մէջ, մարդ մորթող դահիճները : Պետութեան վարիչները համակերպած ու հնազանդած են Պէհաէտտին Շաքիր պէյի տուած ցուցմունքն-

րուն: Գ. գորարանակի շրջանակին մէջ տեղի ունեցած բոլոր տղաները, ամբողջ զաւերն ու շարիքները ծնունդ ստան են Պէճակատին Շաքիբ պէյէն: «Զեռքերնին ու աշքերնին արիւնով ներկուած ստտիկան-ցինուորներ պատրաստել, եւայն» գրուոր յայտարարութիւնը ամբաստանութեան ամբողջական վաւերացիք մըն է թէ՛ Իթիհաաի բնդհանուր կեդրոնին եւ թէ՛ այն նախարարներուն համար որոնք անխախտ, բնական անզամներն էին անոր բնդհանուր ժողովին:

Սիւլէյման Նապիֆ պէյ կը յայտնէ թէ (Հարցաքննութեան քաղքեր, էջ 6) Պազտաաէն Տիգրանակերտի սահմանները հասած ատեն, դիակնելու համէն ստիպուեցան խցել իրենց քիթը:

Գոնիայի (եւ Հալպի) նախորդ կուսակալ ձէլայ պէյ կը յայտնէ նայնպէս (Հարցաքննութեան քուղքեր, էջ 7) թէ երբ Հալպէյէն բռնակի հրամանատար ձէլայ փաշայի կողմէ հարցում կ'ըլլայ թալէպ պէյին՝ Գոնիայի Հայութիւնը շտարապրեյու մասին, Թալէպ պէյ կը պատասխանէ թէ ատոր պատճառը տեսակէտներու այն տարբերութիւնն է որ գոյութիւն ունի Գոնիայի կուսակալ ձէլայ պէյի եւ կեդրոնական կառավարութեան միջև՝ հայկական հարցին նկատմամբ:

ձէլայ պէյ կ'ըսէ թէ ինք թէլեւ աշխատած է պաշտպանել Գոնիայի Հայութիւնը, սակայն Տոքթ. Նազրմի կողմէն զրկուած երեսփոխան Ալի Րիզա էֆէնտին յանձնարարած է բարեկամարար՝ շտամատի այնպիսի խնդրի մը համար, որու մասին Իթիհաաի բնդհանուր կեդրոնը որոշում տուած է արդէն, երկար բարակ խորհելէ վերջ: Ասոր վրայ, ինքը, ձէլայ պէյ, ստիպուած է հրաժարիլ իր պաշ-

տունէն եւ Պոլիս գալով ուզած է թէլեւ հասկցնել Թալէպ պէյ Նազրմ պէյերուն՝ խնդրին վտանգաւոր հետեւանքները, սակայն անոնք պատասխանած են թէ իրենք համոզուած են որ այդ գործը անհրաժեշտ է եւ օգտակար: Նոյն իսկ Տոքթ. Նազրմ այնքանն անաջ գացած է որ պնդած է թէ այս ձեռնարկը արմատապէս պիտի լուծէ Արեւելեան Հարցը: Ու թէլեւ Սայրի էֆէնտի (Շէյխ-Իւլ-Իսլամը) աշխատած է արգիլել այդ ձեռնարկը, բայց չէ յաջողած:

Էնկիւրթի նախկին կուսակալ Մաղհար պէյ պաշտօնանկ եղած է անոր համար, որովհետեւ մերժած է գործադրել բռնազաղթի եւ բնաջնջումի մասին եղած անաջարկները (Հարցաքննութեան քուղքեր, էջ 17):

Քաղաքային քննիչ Մարմնի նախորդ Ընդհանուր Տնօրէն Համիտ պէյ կը յայտնէ թէ Տիգրանակերտի կուսակալը սպաննել տուած է երկու «գալմազամ»ներ որոնք համաձայն չեն գտնուած Արարներու նկատմամբ գործ գրուած բռնութիւններու եւ մահապատիժներու, ինչպէս նաեւ բռնազաղթի մասին(14):

(14) Ասոնցմէ մէկը՝ Սայրիպատէ Սապիբ պէյն էր. Պազտաաէի Արաբ մը. եզրայր Հալպի Բազալայի Բնիչ Նաքի պէյի. ամէնէն ուղղամիտ ու արդար մարդոցմէն մէկը գործնական Հալպի մէջ: Իր եզրօրը սպանութեան պարագաները ինքն իսկ պատմեց ինձի: Մինչդեռ Բնական պտոյտի էլած էր Այնթապի կողմերը. եզրայրը որ Տիգրապէրի կուսակալութեան մէջ Պրեքիի գայմագամն էր. ծածկագիր հեռագրով մը կ'իմացնէ իրեն թէ դէպքերը շատ վատ երեսայր մը կը ստանան կուսակալութեան մէջ. թէ խցիկ հակառակ բաներ տեղի կ'ունենան. ու ծանուցանելով թէ խոտված ու փոքրած է այդ դէպքերուն հանդէպ. խորհուրդ կը հարցնէր.

Երևմտական նախարարութեան հասոյթներու Ընդհանուր Տնօրէն Լուիֆֆի պէյ, Տրապիզոնի ազնաներուն եւ անոնց հեղինակներուն մասին ըրած իր յայտնութիւններուն մէջ (Հարցաքննութեան Բուլլօքեր, էջ՝ 34, 38, 43) կ'ամբաստանէ Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ պէյը: Անթալիոյ նախկին կառավարիչ Սապուր Սամի պէյը կը յայտնէ թէ Պէհաշտին Շաքիր պէյ Կարինէն ծածկազիր հեռազիր մը ուղղելով իրեն, կը հարցնէր. «Անանկ առեն մը երբ Կարնոյ, Վանի, Պիթիսի, Տիգրանակերտի, Աբաստիոյ եւ Տրապիզոնի շրջանակներուն ամբողջ հայութիւնը, մէկ հաս իսկ շմնալու պայմանաւ, կը բռուի դէպի Մուսուլի եւ Զօրի կողմերը, ի՞նչ կ'ընէ ինքը Անթալիոյ մէջ»: Սապուր պէյ կ'ըսէ թէ ինք թէեւ Թալէադ պէյի զրկեց այս հեռազրին պատճէնը, սակայն չկրցաւ անկէ սեւէ պատասխան ստանալ (Հարցաքննութեան Բուլլօքեր, էջ 44):

Ի՞նչ ըսէ: Նաեմ պէյ կը հեռագրէ որ իր պարտականութիւնը կատարէ, եւ երբ իր խղճին դէմ բան մը ընելու հարկադրուի, իսկոյն հրաժարի ու դառնայ Հալէպ: Այդ միջոցին՝ Միջագետքի քրջանակին մէջ, Տիարպէֆիբէն գտն ոչ մէկ տեղ ո՛ր եւ դէպք տեղի ունեցած էր: Սապիբ պէյ՝ կուսակալ Տոքթ. Բէշու պէյէ ստացած ոմրագործութեան քելադրութեանց վրայ, իսկոյն կը հրաժարի եւ ճամբայ կ'ելլէ Տիարպէֆիբի ուղղութեամբ Հալէպ դառնալու համար: Տիարպէֆիբ հասնելուն՝ կը հեռագրէ թէ ողջամբ հոն ժամանեց ու պիտի մեկնի Հալէպ: Տեղւոյն մարդահամարի պատճենայ Ուտէյի պէյն ալ Նաեմի պէյի կը հեռագրէ եղբօրը հասած ըլլալը: Այլեւ լուր չելլէր անկէ: Նաեմի պէյ ուղղակի կուսակալին կը հեռագրէ եւ պատասխան կ'ընդունի թէ եղբայրը՝ Սապիբ պէյ՝ Տիարպէֆիբէն Հալէպ անցած միջոցին սպաննուած է հայ հրոսակներու կողմէ: Մինչդեռ Տոքթ. Բէշու ինք սպաննել տուած էր գայն, վախճալով որ մէշտեղ կը հանէ այն ոմ-

Բատի պէյ տեղեկութիւն կուտայ էնկիւրիի բունագաղթին ու նոյն տեղի պատասխանատու քարտուղար Նէճաֆի պէյի մասին:

Բոլոր այս յայտնութիւններն ու տրուած տեղեկութիւնները բաւական են հաստատելու, փաստացի կերպով, եղած ամբաստանութիւնները: Պէհաշտին Շաքիր պէյի կողմէ «Թալէադ պէյի միջոցաւ Ընդհանուր կեղբունին» վերաառութեամբ դրուած ծածկազիր նամակի մը լուծուած պատճէնին վրայ որ գտնուած է «Թէշֆիլաթը Մախսուսէ»ի սօսիլին մէջ, կը գտնուի (6) համար պատասխանը, որուն մէջ կ'ըսուի. «Քանի որ այդտեղ զործերնիդ աւարտեցիք, անմիջապէս Տրապիզոն մեկնեցէք, այնտեղ ստանալու համար Արթուրինի խնդրէն աւելի կարեւոր պարտականութիւն մը: Ետպու պ ձէժիլ պէյ, որ շուտով պիտի մեկնի տեղէս, ձեզի պիտի բերէ հարկ եղած բացատրութիւններն ու հրահանգները»:

Ամբաստանեալներէն անոնք որ նախարար էին, հարցաքննութեան պահուն ուրացումի ճամբան բռնելով հանդերձ՝ պարտականութեան խնդիր կը

բամիս հրահանգները գորս տուեր էր անոր, եւ գորս չգործադրելու համար պատժուր լինելով կը հեռանար Տիարպէֆիբէն: Սապիբ պէյի հրաժարման պատճառները լուսագոյն կերպով մը ըմբռնելու համար պէտք է մտածել թէ անոր պատճենովարած քրջանակին՝ Պրեքիի մէջ կատարուեցան Տիարպէֆիբի երեւելիները եւ առ հասարակ ամբողջ հայ ժողովուրդը, իր կիներով, մանուկներով: Միւսը՝ գոր Տոքթ. Բէշու պէյ սպաննել տուաւ համանման պատճառներու բերմամբ, Լընի գայմագամ Նէսիմի պէյն էր, կրէտացի Թուրք մը, ծնած յոյն մօրմէ մը: Ան ալ հրաժարած էր՝ հեռագրելով կուսակալ Բէշու պէյի թէ իրեն տրուած բարբարոս հրամանները գործադրելու անկարող է: Բառ առ բառ՝ «Ճէնկիդանէ

Հանեն, ըսելով որ զիրենք քննելու եւ դատելու իրաւասութիւնը կը պատկանի ոչ թէ պատերազմական ատեանին, այլ բարձրագոյն ատեանի մը որ կազմուած ըլլայ սահմանադրական սկզբունքներուն համաձայն: Սակայն աւելորդ է ըսել թէ Սահմանադրութեան 92-րդ յօդուածը, որուն կոթնիկ կ'ուղեն անոնք, կը վերաբերի այն յանցապարտ արարքներուն որոնք առաջ եկած են նախարարի մը եւ կամ ամբողջ դահլիճին քաղաքական գործունէութենէն: Մինչդեռ՝ անձամբ կամ ուրիշի մը միջոցաւ գործուած յանցանքներուն վերաբերող Սահմանադրութեան 33-րդ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն, նախարարները չունին ոչ մէկ օրինական անանձնաշնորհում, եւ հետեւաբար, նմանօրինակ յանցանքներու համար կրնան դատուիլ հասարակ դատարաններու առջեւ: Իսկ այն տեղը, ուր գոյութիւն ունի պատերազմական վիճակ, եւ համաձայն համապատասխան որոշմանագրին, կը լռեն ամբողջովին թէ՛ քաղաքային եւ թէ՛ դատաստանական օրէնքները, եւ յանցապարտները կը հանուին պատերազմական ատեաններուն առջեւ:

Հետեւաբար, որոշուեցաւ ջարդերու եւ շահագիտութեան խնդիրներուն քննութիւնը յանձնել, համաձայն վերջին որոշմանագրին, ներկայ պատե-

վերեւն պէ՛տէ էմբրլէրի ինֆաղտան մա'գուզըմ»: Թէ Սապիթ եւ քէ՛ նէսիմի պէյերը սպաննուեցան Տոքթ. Բեշտի հետեւորդ Չերքեսներու կողմէ, գորս միասին տարած էր նախ Մուսուլ, յետոյ Տիարպէէթը, եւ որոնք պիտի սպաննէին նաեւ Զօհրապն ու Վարդգէսը, Գարսէնը եւ ուրիշներ: Որոշմանագիրը կ'ըսէ քէ՛ այդ երկու գալմագամները սպաննուեցան՝ «Արաբներու դէմ» ի գործ դրուած արարքներու համաձայն:

բազմական ատեանին, համարելով դայն իրաւասու այդ մասին, եւ մերժել անոր ձեռնհասութեան նրկատմամբ եղած առարկութիւնները:

Համաձայն ձեռք բերուած փաստերու եւ ապացոյցներու, վերը յիշուած յանցանքներով ամբաստանուած Տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր, Տոքթ. Նազըմ, Աթրֆ, Բիզա, ձէվաա, Ազիզ պէյերը եւ էնվէր, ձէմալ եւ Թալէազ (երբն ալ նախապէս՝ փաշա) պէյերը կը համարուին գործակից ջարդարարներ, եւ իրենց այդ արարքը կը նկատուի պատժապարտ արարք մը: Ուստի, անոնք, պատժական օրէնքին 45-րդ յօդուածին առաջին հատուածին եւ 70-րդ յօդուածին համաձայն պիտի դատուին Պորտոյ պատերազմական ատեանին առջեւ:

Իսկ Միտհատ Շիրքի, Տոքթ. Բուսուխի, Քիւշիւք Թալէազ, Ջիա կէօք Ալի, Քէմալ պէյերը եւ Սաիտ Հալիմ փաշա, ինչպէս նաեւ Ահմէտ Նէսիմի, Շիրքի, Իպրահիմ Սալի պէյերն ալ, թէև ուղղակի չեն գործակցած, բայց զիտակցաբար օժանդակած եւ նեցուկ հանդիսացած են ամբաստանաւարներու յանցապարտ արարքներուն, եւ անուղղակի կերպով մասնակցած են անոնց:

Ուստի, անոնք ալ պիտի դատուին Պորտոյ պատերազմական ատեանին առջեւ:

Ահա ասոր համար որոշուեցաւ, ամբաստանագրին համաձայն, յիշեալ ատեանի ընդհանուր դատախազութեան յանձնել ամբաստանուածներու դա-

չըլլալուն համար: Այս «Արաբները» բառը պարզ խեղաբիրում մըն է: Այդ արջանակի մէջ՝ Արաբներու դէմ երբէք ո եւ է բռնական միջոց չգործադրուեցաւ: Թէ՛ Սապիթ եւ քէ՛ նէսիմի պէյերը լոկ Հաջոց սպանութեան համամիտ չըլլալուն համար մեղուեցան: Եւ երկուքն ալ Թուրք չէին:

տավարութեան եւ ոճրագործութեան վերաբերեալ քննութեանց թուղթերը, իրենց յարակից մանրամասնութիւններով :

10 Բէճէպ 337 եւ Ապրիլ 335 (1919) :

Եւ ահա արդարութեան այս ողորմելի գործիքով կը յաւակնէին դասել այն գարհուրելի ոճիրները : Ամբաստանէ՛ Ատեանին իսկ բառերով՝ «այս Բնմարտն իսկական Ուրբո պիտի կազմէր Հայոց տարագրութեան աղէտը» : Բայց ո՛ր այդ աղէտը . ո՞ր այս որոշմագիրը, որուն մէջ Հաղի Պանի մը Հեռուար ու վարանտտ ակտիւթիւններ կը գրտնենք այդ աղէտին նկատմամբ : Եւ անոնք ալ կ'ըրյան աւելի զայն պզտիկցնելու քան պատկերացնելու համար :

Մէջտեղը մէկ միլիոնէ աւելի դիակ : Ամբողջ ժողովուրդ մը բնաջինջ : Անունուն տանձնքներ, սպանութիւններ, ատեանդումներ, թալան ու յափշտակութիւններ ընդարձակ կայսրութեան անխտիր բոլոր մասերուն, նայն իսկ ամէնէն Հեռուոր անկիւններուն մէջ : Եւ ոճիրներու այս հսկայ շարքին համար միայն տասներուք յսնցաւոր, ճիշդ ու ճիշդ տասներութ, եւ անոնցմէ տասն այ՛ երկրորդական յանցաւորներ : Ոչ մէկ արդարութեան պահանջ Մուամէտի, Ճէվտէթի, Մուսթաֆա Ապտիւլհայիպի, Աթըֆի, Տոքթ. Բէշիտի պէս կուսակալներու դէմ, որոնք ճշմարիտ դժոխքներու վերածեցին իրենց վարչական շրջանակները : Որոշմագիրը ոչ իսկ կը յիշատակէ Տէր Զօրի կոտորելի : Զէքին որ աւելի քան 300,000 հայեր կոտորեց, եւ Քէրիմ Բէֆիկն որ Բէս-Իւլ-Այնի ջարդը կատարեց : Զի յիշատակեր տակաւին Աշիրէթներու եւ գաղթականներու զետեղման յանձնագործովին

մէջ խմբուած ոճրագործները եւ անոնց Եւրօքի պէյի, Ապտիւլհասան Նուրի պէյի, Էյուպ պէյի պէս արանեակները որոնք տարագրութեան սարսափները ծրագրեցին կամ գործագրեցին : Զի՛ յիշատակեր նաեւ՝ ո՛չ կազմակերպուած շէթէներու մաս կազմող մարդասպանները, ո՛չ զանոնք վարող պաշտօնէութիւնը, ո՛չ ոստիկանները, ո՛չ ոստիկանութեան տնօրէնները, ո՛չ ժանտարմաները, ոչ նաեւ ժողովուրդը, որոնց ամէնուն համախումբ գործունէութեան արդիւնքն էր այն ահաւոր աղէտը որուն հայ ժողովուրդը ենթարկուեցաւ Տաճկաստանի անիծած հողին վրայ :

Ահա թէ ի՛նչ տեսակ զուեշտ էր զոր Թուրքիոյ արդի վարիչները կը խաղային արդարութեան անունով :

Մանօթ է արդէն այս զուեշտին վախճանը : Նոյն իսկ այդ սակաւաթիւ ամբաստանեալներու մասին, որոնցմէ ամէնէն գլխաւորները փախած էին արդէն, պատերազմական ատեանը թոյլատու, ներողամիտ, ամէն կերպով գայթակղական ընթացք մը բռնեց : Անոնք շարունակեցին բանտին մէջ վայելել այն տեսակ ազատութիւններ որոնցմով իրենց կեանքի պայմանները ոչ իսկ չըջուած կ'երեւային, իբր թէ բանտարկուած չըլլային : Բոլոր Իթիհատականները, առանց արգելքի, կ'երթային կը խմբուէին անոնց շուրջը, ճշմարիտ քաղաքական հաւաքոյթներ տեղի կ'ունենային բանտին մէջ, Սուլթանը վար առնելու եւ օրուան պառակտուած, իրարու դէմ մարտնչող դահլիճը տապաւելով իշխանութիւնը նորէն ձեռքերնին անցնելու ծրագիրներ կը պատրաստէին, ճիշդ ինչպէս որ բրած ու յաջողած էին Պալքանեան պատերազմի

վաղորդայինն, գրեթէ համանման պարագաներու մէջ: Եւ դատը կ'ուշանա՛ր, կ'ուշանա՛ր, որովհետեւ ո՛չ կառավարութիւնը, ո՛չ ալ պատերազմական ատեանը ինքզինքնին պէտք եղածին չափ զօրաւոր կը զգային դիմադրուելու հանրային կարծիքին, որ այդ պահուն իսկապէս Թուրք ժողովուրդին ամբողջութեան կարծիքն էր, եւ յայտնաբար կը հակառակէր Իթիհատականներու դժբախտութեան:

Մեր պիտի էրթար ասոր վախճանը, էթէ Պոլիս դռնուող անդլիական իշխանութիւնները, վըտանգը զգալով, կարուկ, տրաքոնեան միջոցով մը ատաջքը շանկին: Աստու մը՝ Պոլիս թերեւս ոչ այնքան դարձանքով լսեց թէ բանտարկուած Իթիհատականները անգլիական իշխանութեանց կողմէ նաւ դրուելով Մալթա տարուեր են: Գալթակոյութիւնը կը վերջանար այս կերպով: Բայց այն միջիտնաւոր հայ նահատակներուն արդարութեան հաշիւը կը մնայ բաց, առանց երբէք փակուելու այս ներշնչելու:

Ասիկա խարան մըն է բաղաբակիրթ մարդկութեան ճակտին: Եւ որքա՛ն աւելի անուանարկիչ բան մը կը դառնայ այդ խարանը՝ Իրաւունքի եւ Արդարութեան այն շրջանին մէջ ուր մտած բլլալ կը յաւակնի Մարդկութիւնը:

ԲԱՐԻԶ, Օգոստոս 919.

Վ Ե Ր Զ

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆՅԱՆ

ՄԵԾ ՈՃԻՐԸ

ՀԱՅՅԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱՄՆԵՐԸ ԵՎ

ԹԱԵԱԹ ՓԱՇՍ

Վավերագրութիւն

АРАМ АНТОНЯН

БОЛЬШОЕ ПРЕСТУПЛЕНИЕ

ПОСЛЕДНЯЯ АРМЯНСКАЯ РЕЗНЯ И

ТАЛЕАТ ПАША

(На армянском языке)

Издательство «Аревик»

Ереван, 1990

Նկարիչ՝ Գ. Բ. Բաղդակյան

ИБ 469:

Հանձնված է շարվածքի՝ 29.03.1990 թ.: Ստորագրված է տպագրութիւն 20.04.1990 թ.: Չափսը 84×108¹/₃₂: Թուղթ՝ օֆսեթ:

Տպագրութիւն՝ օֆսեթ, պայմ. 15,96 տպ. մամ.:

Տպաքանակ՝ 75 000: Պատվեր՝ 522: Դիմը՝ 5 ա.

«Արևիկ» հրատարակչութիւն, 375009, Տերյան 91:

Издательство «Аревик», 375009, Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀեՍՀ հրատարակչութիւնների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան-9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегартта Госкомитета Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ереван-9, ул. Теряна, 91.